Сяргей Грахоўскі

Ранні снег

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1975

РАННІ СНЕГ

I

«Што ж за яна? Якая з сябе? Чарнявая ці русявая? Прыгожая ці так сабе?» — думаў Аляксей, збіраючыся ўдарогу.

«Ат, што мне з таго? Прывязу. Няхай пажыве. Пабачым, колькі яна напрацуе»,— адмахнуўся ад надакучлівых думак. Але хіба ад іх адаб'ешся? Пах прыгарэлай бульбы нагадаў дом і маленства, родную хату, маці і сястру, такі ж туманны ранак, ракітнік у пацерках дымнай расы, адзінокую дзічку на выспе пасярод ракі, цёмную віратлівую ваду над калодаю счарнелага дуба, густы аер і сітнік на ўзбярэжжы. Прамільгнулі выпадковыя малюнкі маленства і расплыліся туманным воблачкам ядранай раніцы.

Каля печы гаспадыйя адцэджвала вялікія чыгуны з дробнаю «свіною» бульбаю. Пах той бульбы, бразгат качаргі па прыпечку заўсёды будзілі ўспаміны, вярэдзілі душу шчымлівай тугою па далёкім незваротным маленстве.

Аляксей нацягнуў зялёную, абшмуляную на рубцах целагрэйку.

— Зноў галодны ляціш! Укусіў бы чаго, а то ўчарнеў, не раўнуючы, як той грак;— ушчувала яго гаспадыня.

— Нічога, Дзяменцеўна, на жывой касці цела нарасце. От набегаюся за сваім канём, дык чыгун бульбы ўбяру.

— Ты б яго, гада, стрыножваў. Ну ж і ўдружылі табе падлу! Пакуль не ўперлі яго школе, некалі ўсёю брыгадаю мудрэй за ганчакоў бегалі за гэтаю ваўкарэзінаю. Як абгарэў на пажары, кручаны стаў, людзей баiwца. Куды ж збіраешся?

— У раён. Па новую настаўніцу.

— Абы-якую не бяры. Глядзі, каб баская[1]

— Якая дастанецца,— усміхнуўся Аляксей і, згінаючыся, каб не выцяцца аб вушак, выскачыў з хаты.

За сялом у тумане, як прывіды, цьмелі старыя алешыны і кусты шыпшынніку, цягнула вільгаццю, канапляным духам і прывялым бульбоўнікам. Глуха тупалі і ржалі спутаныя коні, выплывалі і раставалі ў густым тумане галовы і спіны. Коней ніхто не пасвіў: вакол сяла была выгараджана паскоціна — сталочаны выган, але за ноч і на ім трохі наскубваліся каровы і коні. Аляксей хацеў znячэўку ўхапіць свайго каня за грыву і накінуць аброць, але дзе ты яго знойдзеш, калі і за тры крокі нікога не пазнаеш.

---

[1] Баская (сібірскі дыялект) — прыгожая.

Хоць і папахадзіў Аляксей па паскоціне, але ўсё ж знайшоў каня за кустамі шыпшынніку, падпоўз і ўхапіў за грыву. Конь толькі захроп ды сінім вокам бліснуў, скокнуў разы са два, але кароткае пута не дало разагнацца, падрыпаў на месцы, пажмакаў рукаў целагрэйкі. Аляксей сцёр зялёную пену аб вільготную ад туману конскую шыю, накінуў аброць, распутаў, ускочыў на мулкую спіну ў зарубцаваных апёках, крануў абцасамі пад бакі і патрусіў на школьны двор.

Яшчэ звечара ён выпрасіў лёгкі «хадок» у дырэктара дзіцячага дома, падмазаў колы, свежую траву прыкрыў дзяружкаю, каб усё было па-людску. Пад'ехаў да хаты, у якой кватараваў, закінуў лейцы на слупок плота, забег узяць плашч і торбачку з хлебам. Але Дзяменцеўна сілком сунула ў руку гарачую аладку і паставіла кубак сырадою.

— З'еш, кажу! Онь майткі, як на тычцы, матляюцца, глядзець брыдка. Еш, еш, не ўпінайся!

Аляксей пахапаў стоячы, падзякаваў, накінуў гаматны брызентавы плашч, ускочыў у кашоўку, і тольгі заляскацелі па вуліцы колы.

За паскоцінаю туман ужо спаўзаў у нізіны, малінавае сонца пазалаціла зубчастыя верхавіны лесу, замігцела чырвонымі і сінімі іскрынкамі на расе, на пабітым асенняй іржою лісці шыпшынніку і глогу. Абапал дарогі — прыцішаная асенняя тайга: густою чырванню набракаюць асіны; як васковыя свечкі, пажоўклі стромкія лістоўніцы; бляклым золатам адліваюць бярозы; сярод цёмнай зеляніны піхтаў і елак ірдзеюць рабінавыя гронкі, а на ўзлессі адзінока цямнеюць прысадзістыя стагі з парудзелымі віцамі на сцежарах. Аляксей вырас у лясной старане, любіў туманныя світанні ў грыбных барах, пасівелы ад прымаразкаў верас, барвовы ракітнік, пацямнелую густую ваду ў рачных вірах, але такой прыгажосці, столькі адценняў і чыстых фарбаў не бачыў ніколі. Нізінамі сплывае туман, а над галавою — халоднае сіняе-сіняе неба; настылае, аж колкае паветра п'яніць хмелем прывялай лістоты і траў, ад глухаты зачароўвае маўклівай цішынёй. Таямнічая, непаўторная сваёй прыгажосцю тайга агарнула шчымліваю тугою чулую Аляксееву душу. Здаецца, каб былі фарбы і палатно на падрамніку, пастараўся б перадаць усе кодеры і адценні асенняй тайгі, гэтага пранізлівага неба і цішыню адцвітання. Але ні на адной палітры не знойдзеш такіх густых і чыстых фарбаў.

Наўкол маўклівая таямнічая тайга. А недзе там, у гушчэчы, блукаюць ласі, пад вываратамі мядзведзі высцілаюць бярлогі, сігаюць палахлівыя зайцы, цікуюць ахвяру лісы, ваўёркі назапашваюць кедравыя арэшкі ды адзінокі дзяцел глуха дзяўбе рыплівую асіну. Дзічыны тут не злічыць, а тайзе няма канца-краю. Яна агарнула вёску

з усіх бакоў, і толькі вузкая ўхабістая дарога прарэзала тайгу роўнаю стралою аж да самага Тарска. Ляскочуць колы на выбоінах, гайдаецца з боку на бок хадок, і так будзеш калывацца ўсе трыццаць пяць кіламетраў — ні хутара табе, ні вёскі, тіі заімкі; бывае, за ўсю дарогу і жывое душы не стрэнеш — тайга і тайга. Крычы, хоць выпрастайся,— ніхто не пачуе, не паможа, і рэха глухне ў цёмнай гушчэчы.

Аляксей, зачараваны асенняю тайгою, грызе сухую былку, жмурыцца ад сонца, і, здаецца, сплылі ўсе клопаты і турботы, душу агарнулі спакой і цішыня.

З прыдарожных чаротаў выпырхнуў вялікі цяжкі касач, распусціў ліраю хвост, залопаў крыламі, бліснуў малінавымі завушніцамі, узляцеў на сук сухое бярэзіны. Аляксей схамянуўся, трэба спяшацца, недзе ў райана чакае маладая настаўніца.

А можа, і не маладая? Маладых сюды і пернікам не заманіш. Хутчэй якая-небудзь векавуха ці развядзёнка наважылася схавацца ў гэтай глушыні. Пажыве зіму-другую і ўцячэ, як уцякалі і да яе.

У лесе пачаліся глыбокія выбоіны, закіданыя перапрушчаным хлудам, суччам і хмызам, шырокія каляіны ад цяжкіх грузавікоў, што буксавалі тут у непагадзь, калі па тутэйшых дарогах ні праехаць, ні прайсці. Тлусты, як масла, чарназём нават пасля кароткага дожджыку раскісае і, як смала, наліпае на колы. Пад конскія падковы набіваюцца стаўбуны туга спрасаванай гразі, і бедная скаціна ідзе, як на хадулях; колы перастаюць круціцца, а коні падаюць, як падсечаныя. Тады распрагай і чакай, пакуль падсохне. Абуты і пехатою не пройдзеш — паадлятаюць падэшвы, засмактаныя тваншо, а гразі наліпае столькі, што боты спаўзаюць з ног. Тады разувайся і, коўзаючыся па чарназёме, хапаючыся за кусты, так-сяк дабрыдзеш да суседняга сяла. А да яго ісці не менш як кіламетраў трыццаць, а то і ўсе сорак.

Брукаваць дарогі тут няма чым. Хто звекаваў у гэтым балотным і таежным краі, зроду не бачыў каменя. У асеннія залевы сёлы адрэзаны адно ад аднаго і ад раённага цэнтра. Добра, калі ўдаецца прывезці пошту хоць раз на тыдзень верхам на раскутым кані.

За лета дарога ўсохла, парэпалася і аж блішчыць, толькі засталіся не зараўняныя глыбокія выбоіны. Рыпіць, тузаецца і валюхаецца з боку на бок вазок.

Аляксей прылёг на мяккае сядзенне, грызе травінку, глядзіць на заінелыя гронкі спелых рабін, на бронзавыя зіхатлівыя лістоўніцы, на цёмныя елкі, адлюстраваныя ў заброснелай вадзе прыдарожных канаў. Паміж таежнай гушчэчы прабіваюцца дымныя слупы сонечнага святла; яшчэ не апала, зіхаціць і пераліваецца сінімі і бурштынавымі

каралямі раса; недзе цвінькаюць сініцы, па разгатым вывараце прашмыгнуў каланок і шапаціць у сухім чароце. Тайга сцішылася ад летняга птушынага граю, ад гулу і дзынкання вялізных аваднёў і цяжкіх калматых шэршняў, што да крыві зразаюць коней і заядаюць усё жывое. Адзіны ратунак ад іх — намазацца дзёгцем і на аглоблю павесіць кацялок з куродымам.

Легка дыхаецца ранішняй жніўеньекай прахалодай, не трэба хвастацца веццем, абіваць з каня раі аваднёў.

Таму і ўспамінаюцца нейкія дробязі, думаецца нра дарогу, пра ўсё другараднае і неістотнае. А пара б Аляксею падумаць і пра сябе, пра свой далейшы лес, крута яго павярнуць: некаму здаць каня, быкоў, вупраж — словам, школьную гаспадарку — і з'ехаць бліжэй да родных мясцін, не вазіць настаўнікам дровы, а самому вучыць дзяцей. Ён успомніў сваю палескую Ельніцу, далёкае ад бітых шляхоў мястэчка ў квецені веснавых садоў, то прапахлае даспелымі яблыкамі, то прыцішанае і белае пасля начное завірухі. Успомніліся аблічча і прозвішчы вучняў і Ніна. «Ніна, Ніна! Чаму не забраў з сабою ў атрад? Чаму не выратаваў?» Аляксей да болю сціснуў сківіцы, сілячыся праглынуць камяк, што перахапіў горла.

Здалёк ён убачыў пры дарозе маленькую хатку з адным акенцам, канавязь і копку сена каля яе. Значыць, да раёна засталося шаснаццаць кіламетраў. Аляксей хвастануў лейчынаю каня, заляскаталі на выбоінах колы і пакаціліся весялей. Кіламетры са два грукаталі па няроўнай разбітай грэблі, а там дарога пайшла ўгару, выраўнялася, і конь пайшоў весялей. У спіну прыпякала сонца, за вухам пабег цурочак поту, зліпліся валасы. Аляксей скінуў целагрэйку, ссунуў на патыліцу суконную кепку, скруціў тоўстую цыгарку і са смакам закурыў.

За грыўкаю пабурэлага чароту з карычневымі кіяшынамі тырчаў гарэлы бярэзнік. Апаленае вецце пасохла і асунулася. Па счарнелых ствалах грукалі дзятлы.

Аляксей кінуў у канаву недакурак, ямчэй сеў на сядзенні і доўгім дубцом падагнаў каня. Пад паўдня прыпякала, як летам, плыло павуцінне і казытала па твары, ён сціраў яго рукавом, але пажоўклая, пабарвянелая і прыцішаная тайга пахла гаркаватым прэлым лісцем і нагадвала, што не за гарамі хоць і кароткая, але нудная асенняя слата.

Хацелася ўявіць сабе тую невядомую настаўніцу, па якую едзе. Успаміналіся твары былых аднакурсніц, вясковых і мінскіх знаёмых, самых прыгожых і статных. А што, калі адна з іх чакае яго ў райана?.. Наўрад. Беларусь толькі што вызвалілася. Настаўнікаў не хапае і сабе. Што і казаць, калі і ў гэтай маленькай таежнай васьмігодцы

выкладаюць тыя, хто некалі скончыў педтэхнікум ці курсы, хто дзесяць, а то і дзевяць класаў.

Прасіўся Аляксей хоць у пачатковыя класы. Не бяруць: няма ніякага дакумента аб адукацыі. Двойчы пісаў у Ельніцу. Адзін адказ: «Усе дакументы райана загінулі ў часе вайны». Тое ж адказаў і інстытут. Можа, яно так спакайней: на свежым паветры. Чаго тут бедаваць? Радавацца трэба спакою і міру. Але было ж — смерць працінала цела гарачымі асколкамі, абрывалася тонкая павуцінка пульсу, а ён выцерпеў, выжыў, перамог. Побач былі добрыя людзі, чулыя да чужога болю. Добрых у сто разоў болей, чым кепскіх. Нягодніка заўважаюць усе, а сумленны чалавек робіць дабро непрыкметна і ціха. Яно яму неабходна як дыхание, без яго не пражывеш.

Лес скончыўся. Абапал дарогі маўкліва стаяў алешнік, тырчалі аблезлыя збуцвелыя пні; над забраснелай сажалкай, укрытай вялікімі лапушыстымі лістамі і завялымі гарлачыкамі, пырхнулі, пралапаталі і зніклі за хмызняком дзікія качкі.

Прагрукатаў пад коламі доўгі драўляны мост. Паразыходзіліся на стыках і паправісалі парэнчы, дрыжаць і ўгінаюцца плахі насцілу, тырчаць белыя вострыя стрэмкі. З моста вазок скаціўся сам, і конь ледзь паспяваў пераступаць, каб перадком не пазбівала бабкі.

Старэнькія хаткі пад дзярновымі стрэхамі стаяць побач з шырокімі пяцісценкамі з чэсанага таўшчэзнага бруса пад шатровымі цёсавымі дахамі, з карункамі карнізаў і налічнікаў, але з нізкімі дзвярыма і маленькімі вокнамі. Каб у доўгія суровыя зімы трымалася цяпло.

Раённае сяло раскінулася каля лукі шырокай таежнай Тары. Вада ў ёй цёмная, як густа завараны чай, нізкія берагі зараслі тальнікам. Хаты раскіданы абыяк — кожны будаваўся дзе хацеў, дзе было выгадней і зручней. Пасярод Тарска — пустая пясчаная плошча. У доміку з сінімі аканіцамі — пошта, у доўгай старой стадоле — райземаддзел, а пасярэдзіне ўзняўся высокі двухпавярховы Дом Саветаў, з тоўстага кругляка, з белымі фіранкамі на трох вокнах.

Каля плота доўгая канавязь. Наўкол зямля, прыцярушаная саломай і свежай травою, здратаваная капытамі старшынскіх коней усяго раёна.

Аляксей прывязаў каня, адпусціў церассядзельнік, падкінуў абярэмак травы, ацерабіўся ад пацярухі, абсмыкнуў і ямчэй заправіў злінялую гімнасцёрку, запыленыя боты збольшага паабіваў аб цвёрды рамоннік пад плотам і пайшоў у райана.

Аддзел асветы займаў два маленькія пакоікі ка першым паверсе. У калідоры і ў першым пакоі стоўпіліся настаўнікі. На падлозе ляжалі звязаныя стосікі падручнікаў, скруткі картаў, стаялі новенькія гло-

бусы. Мужчын было мала. І тыя — пераважна кульгавыя, аднарукія, у паношаных кіцелях і шынялях, у кірзавых і хромавых ботах, хто з ордэнамі, а хто з планкамі на грудзях. Курылі самасад і горкую бійскую махорку. Затое поўна было жанчын у даваенных плюшаўках, у доўгіх плаццях, у кашміроўках і канаплянках, твары загарэлыя і абветраныя, каля вачэй светлыя зморшчынкі. Відаць, большасць удовы. Лета яны прыхапкамі касілі сена для сваёй кароўкі, гадавалі свінчо, абшывалі і абмыхвалі сыноў і дачушак. А з восені вучылі дзяцей.

Аляксей вясковых настаўніц пазнаваў адразу: нястачы ваенных і першых мірных гадоў зраўнялі іх з усімі, але ў кожнай заставаліся пэўныя прыкметы інтэлігентнасці, нейкія адзнакі прафесіі — трошкі незвычайна завязаная хустка, белы каўнерык на плацці, манера трымацца і гаварыць.

Цяпер яны засталіся пасля канферэнцыі, каб паскардзіцца загадчыку районa, што мала ў школе дроў, што не хапае лямпаў і сшыткаў, прасілі перавесці ў суседнюю школу, бліжэй да мамы, каб было на каго пакінуць дзяцей. Усе тут ведалі адзін аднаго, хоць школы былі ў розных канцах раёна. А Тарскі раён, казалі, займае плошчу, большую за Данію і Галандыю. Але спрадвеку лічылі, што ў Сібіры сто вёрст не адлегласць, а трыццаць градусаў не мароз.

Вось і гаварылі ў калідоры і ў «прыёмнай» кожная пра сваё, спачувалі адна адной, раілі, як лепш упрасіць Міхала Міхалавіча, каб памог.

Яго «кабінет» быў у маленькай баковачцы за тонкаю паркалёваю фіранкаю.

Аляксей павітаўся і пачаў выглядаць новенькую. У гэтым аднастайным натоўпе свежага чалавека пазнаеш адразу. Яна ж павінна быць з чамаданамі і нейкімі рэчамі. У калідоры чамаданаў не відно. Ён падняўся на дыбачкі, выцягнуўся на ўвесь свой ледзь не двухметровы рост і праз галовы зазірнуў у пакой, поўны жанчын. Іх галасы зліваліся ў адзіны гул. З-за фіранкі даносіўся голас загадчыка:

— Таварышы, цішэй! Нельга ж працаваць.

Калі выходзіла адна, ёй на змену за фіранку шмыгала другая, а гэтую засыпалі пытаннямі, што і як.

— Абяцаў, калі будзе, даць і дроў і газы. А калі тое будзе?

— Ці варта столькі чакаць, каб пачуць абяцанку? — бубнеў высокі круглатвары мужчына з пустым рукавом, заткнутым за папругу.— Хадзем да самога ў райком.

— А дзе райком табе возьме, калі няма? — пярэчыў сухенькі настаўнік у кіцелі і ў картовай кепачцы.

У куточку «прыёмнай» Аляксей заўважыў некалькі чамаданаў і тоненькую вастраносую дзяўчынку з чорнаю грыўкаю. Ён працiснуўся да яе, павітаўся і сказаў:

— Каторы ваш чамадан? Паехалі.

— Прабачце, куды паехалі? — замітусілася дзяўчына.

— У школу, вядома.

Аляксей нагнуўся, каб забраць рэчы, і быў упэўнены, што настаўніца прыехала толькі да іх, і гэтае дзяўчо з грыўкай яна і ёсць.

— А вы з якой школы? — запытала дзяўчына.

— Вядома, з Біязінскай.

— Павезлі б якраз у другі бок. Гэта Вера да вас. А мне ў Троіцкую.

— А вы хіба не Вера Рыгораўна?

— Не-е... Я Ліна Лушнікава. Будзем знаёмы,— яна працягнула тоненькую халаднаватую далоньку.— А вам батанік або хімік не трэба? Вазьміце мяне. Ну, калі ласка. Мы хацелі разам з Верай.

— Схадзіце,— Аляксей кіўнуў на фіранку,— папрасіце добра, і паедзем разам.

— Прасіла. І гаварыць не даецца. А вас паслухае. З дырэктарамі ён іначай гаворыць.

— Дык то з дырэктарамі.

— А вы хіба не дырэктар?

— Маю тры пасады адразу,— усміхнуўся Аляксей.— Конюх, заўхоз і проста хто куды пашле.

— Вера чакала-чакала і пайшла ў сталоўку. Там знойдзеце яе. Высокая прыгожая бландзінка ў клятчастым жакеце. Пазнаеце адразу,— сказала Ліна і адвярнулася да акна, расчараваная, што ўсё ж прыйдзецца разлучыцца з Вераю і ехаць у Троіцк.

Сталовая была непадалёк ад плошчы. Доўгая стадола з незасланымі столікамі, з фікусам у вялікай кадзі і з «Мядзведзямі на лесараспрацоўках» на сцяне. Прыбіральшчыца збірала міскі, два настаўнікі з афіцэрскімі планшэткамі дапівалі піва, а ў куточку сядзела светлая нейкаю нетутэйшаю чысцінёю дзяўчына. Пасма пшанічных з падпалінкаю валасоў падала на белы лоб, шэры ў вялікую клетку жакецік туга сціскаў выразны стан.

Аляксей ледзь не страявым крокам падышоў да яе.

— Добры дзень, Вера Рыгораўна. Прыемнага апетыту.

— Добры дзень,— заспяшалася і памкнулася ўстаць.— Вы па мяне? А я зачакалася. Думала, не прыедзеце. Ужо хацела прасіцца ў другую школу.

— Дапівайце чай. Я пачакаю.

Аляксей адышоўся да буфета, узяў куфаль піва і тузіну ракаў. У Тары іх было процьма. Цягалі іх сюды хлапчукі торбамі.

Новая настаўніца ўжо чакала каля дзвярэй.

Яны выйшлі разам. Сонца хавалася ў рэдкіх аблоках, а над лесам навісла цёмная хмара з барвовымі закрайкамі. Усё сцішылася і паблякла.

— О-о, трэба спяшацца. Калі гэтая хмара злітуецца, можа, да ночы і дабяромся.

— Што, і да вас такая дарога, як сюды? Колькі жыву, так мяне ніколі не трэсла.

— Каб жа такая! Нездарма кажуць: «Да Біязы не дабярэцца чорт з лазы».

— Што азначае Біяза? Нейкая дзіўная назва,— спытала Вера Рыгораўна.

— Жыве ў нас цікавы чалавек, сасланы сюды пры

цару. Мясцовы гісторык, краязнаўца і вынаходца. Дзеці яго так і завуць дзед Архімед. Ён мне неяк тлумачыў. Біяза ад татарскага ці асцяцкага слова «біяда». Па-іхняму гэта млын. Млына даўно няма, а слова зрабілася назваю сяла, мабыць, недзе з часоў Кучума... Біяда нагадвае бяду. Каму ж ахвота жыць у бядзе? Вось і паправілі на Біязу.

— Вы філолаг? — зацікавілася Вера.

— Як вам сказаць... Я толькі школьны заўхоз. А філолаг, здаецца, вы.

Вера паглядзела на Аляксея. Ці не жартуе? Можа, проста тлуміць ёй галаву. Прыгожы твар, натуральная далікатнасць і вельмі ж правільная мова. Яна яшчэ ў інстытуце прывучылася ўслухоўвацца ў кожны сказ, у кожнае слова, у думках падкрэсліваць памылкі, а ў блізкіх сяброў далікатна папраўляць іх. А гэты ўсяго заўхоз. Дзіўна.

Яны зайшлі ў райана. У калідоры людзей паменела. Ліна вынесла чамаданы і нецярпліва чакала сяброўку. Па яе прыехаў сам дырэктар.

— Верачка, нарэшце! Я ледзь не паехала не развітаўшыся. Усё тваё тут. Напішаш? — І да свайго дырэктара: — Які гэта ваш сельсавет?

— Пацюканаўскі,— адказаў немалады ўжо дырэктар у рудым плашчы.— А можа б, і вы да нас надумалі? — спытаў ён у Веры.— З мовазнаўцамі зарэз. Мяне Міхал Міхалавіч не паслухаў, можа б, вы ўгаварылі. Усё весялей было б разам.

— А ў нас хто будзе вучыць рускай мове? — крышку паблажліва спытаў Аляксей,— Каторыя вашы рэчы, Вера Рыгораўна? Трэба ўцякаць, а то яшчэ вас пераманяць.— Ён узяў пукаты, з абшмулянымі бакамі чамадан і ў паласатым чахле мяккі пакунак з пасцеллю.

Сяброўкі абняліся. Конь троіцкага дырэктара стаяў у двары, а Вера з Аляксеем пайшлі да канавязі.

Тым часам неба зацягнулі густыя аблокі. Аляксей укінуў Верыны рэчы ў перадок, хуценька падцягнуў церассядзельнік, далікатна памог дзяўчыне сесці ў хадок, сам лёгка ўскочыў на сядзенне, звесіў нагу і з месца пагнаў каня трухою.

Сяло праехалі моўчкі. А калі пад імі загрукатаў і захадзіў насціл моста, Вера загледзелася на шырокую цёмную раку, на пажоўклы ракітнік, на зарэчныя лугі з шаломамі стагоў, на замглёныя таежныя далі.

— Якая дзікая, маўклівая і прыгожая рака. І ўся прырода такая — загадкавая і суровая. А такіх яркіх фарбаў асенняга лесу я зроду не бачыла,— загаварыла настаўніца.

Аляксей памаўчаў, пацмокаў на каня, падварушыў яго дубчыкам і, калі скаціліся з моста, сказаў:

— Кіламетраў за дзвесце адсюль стаіць горад Тара. У ім некалі па дарозе ў Вілюйскі астрог спыняўся Радзішчаў. І, мабыць, таксама любаваўся берагамі гэтай ракі. А ў суседнім з Біязою сяле ў першыя гады рэвалюцыі жыў Павел Бажоў. Бачыце, літаратурная геаграфія побач.

— Прабачце, як вас зваць? Вы адразу не сказалі, а я спытаць не здагадалася.

— Завуць Аляксей, прозвішча Буевіч.

— А па бацьку?

— У нас толькі настаўнікаў ды старых завуць па бацьку. А я проста Аляксей. Так і завіце.

— Не магу,— настойвала Вера.— Ну як? Іванавіч, Пятровіч, Сідаравіч? Можа, Ферапонтавіч — засмяялася яна.— Я ледзь стрымалася ў райана: аднаго пажылога настаўніка звалі Арыстарх Фемістоклавіч.

— Гэта кержак. Іх тут багата. Тут сустрэнеце Флягонта, Аглаю і яшчэ мудрэйшыя імёны.

— Што гэта за кержакі? — павагаўшыся, спытала Вера.

— Памятаеце, у Мельнікава-Пячэрскага апісаны раскольніцкія скіты на Кержанцы? Частка старавераў уцякла ў Сібір. Праўда, цяпер уся моладзь бязбожнікі, але жэняцца толькі са сваімі і бытавыя традыцыі захоўваюць дзедаўскія.

Вера маўчала. Мельнікава-Пячэрскага ні ў школе, ні ў інстытуце яны не праходзілі, пра раскольнікаў і Кержанец нічога не чула, і ёй было няёмка паказваць сваю недасведчанасць. Яна сумелася і з трывогай падумала: калі такі школьны заўхоз, дык які ўжо там

дырэктар? I каб толькі не цягнулася няёмкае маўчанне, вярнулася да ранейшага:

— На маё пытанне вы так і не адказалі. Як вас усё ж па бацьку?

— Калі так настойваеце, самае распаўсюджанае: Іванавіч.

Ён хвастануў каня. Хадок заскакаў з выбоіны ў выбоіну, седакоў кідала з боку ў бок, Вера праваю рукою ўхапілаея за драбінку, але ўтрымацца не магла, усё ж прыпіралася да Аляксеевага пляча і адхіналася зноў.

Аляксей раз-поразу азіраўся назад, нібы за ім хто гнаўся. Ён глядзеў на цёмную хмару, што зацягнула паўнеба. Наперадзе дарогу засцілаў сіняваты морак, тайга спахмурнела і заціхла, толькі вялікі крумкач драў глотку на аблузанай сухой асіне.

«Відаць, дажджу не мінуць»,— думаў Аляксей і паганяў цягавітага каня.

Распытваць у новай настаўніцы, адкуль яна, дзе вучылася і жыла, не стаў: лічыў нетактоўным, нават абразлівым адразу «запаўняць анкету». Ён прывык раскрываць незнаёмага чалавека паступова, павесці гаворку так, каб той сам ахвотна расказаў. Любіў назіраць і адкрываць характар збоку. Ды і нецікава дазнавацца пра ўсё адразу. Чалавек заўсёды павінен быць хоць невялічкай загадкай і тайнай.

Аляксей разумеў, што і Веры карціць распытаць пра сяло, пра школу, настаўнікаў, ці ёсць клуб, дзе ёй давядзецца жыць — пра ўсё, што цікавіла б кожнага, хто едзе на новае месца. Але маўчала і яна. Відаць, здарожылася, замаркоцілася і прыціхла.

Хадок то завальваўся ў глыбокія калдобіны — здавалася, вось-вось перакуліцца,— то ўз'язджаў на сухое ламачча, некалі накіданае на дарогу шафёрамі. Вера ўздрыгвала і інстынктыўна хапалася за Аляксееў рукаў, прасіла прабачэння і адхіналася зноў. А ён паглядаў на яе мяккую ружовую ручку з доўгімі кругленькімі пазногцікамі, адгадаванымі для манікюра. Даўно ён не бачыў такіх прыгожых рук, даўно не сядзеў поплеч з такою дзяўчынаю.

У лесе пачало цямнець, змоўк і крумкач на асіне, толькі ў прыдарожных канавах шамацеў падсохлы чарот і на выгарах гайдаўся пабурэлы скрыпень. Аляксей ведаў, што да дажджу ім дамоў не даехаць. На твары ён адчуў першыя кроплі, неўзабаве яны зашлопалі па вадзе ў канавах, пабеглі кругі і паплылі бурбалкі. Вера насунула стрэшкаю хустачку на лоб і падняла каўнер лёгкага светлага палітончыка. Аляксей з передка выцягнуў цубкі брызентавы плашч і падаў Веры.

— Што вы, што вы! Апранайце самі! — запярэчыла яна.

Аляксей спыніў каня, злез з вазка.

— Устаньце на хвілiначку.

Вера паслухмяна паднялася. Ён нацягнуў на яе плашч, а калі села — на галаву насунуў капюшон, зацягнуў шворачкі, як у кісеце, каб не спаўзаў, і загадаў зашпіліцца. Ускочыў у хадок і пагнаў каня.

Дождж барабаніў і дробнымі пырскамі адскокваў ад плашча. Дарога намокла і зрабілася слізкая. Мокры пласт наліпаў на колы, і яны пачыналі буксаваць. Змерклася адразу. Толькі шамацеў дождж па яловых лапах і апалым лісці. Аляксей пусціў лейцы, ведаючы, што конь сам выбера зручнейшую каляіну, а завярнуць няма куды: абапал дарогі — канавы, а за імі тайга і багна. «Шлях для сляпога,— падумаў Аляксей.— Але хоць бы як-небудзь дацягнуцца да хацінкі». Ён адчуваў, што колы ад наліплай гразі сталі мяккія і тоўстыя, як гумовыя шыны. Пярэднія яшчэ так-сяк круцяцца, а заднія, вылазячы з выбоіны, цягнуцца і буксуюць. Конь цяжка дыхае і ўсё часцей спыняецца. А роўны спорны дождж сыпле і сыпле. На дарозе, апрача іх,— ні душы: ніхто не едзе ні насустрач, ні следам. Ды і каму ехаць? Самая гарачая пара цяпер: дажынаюць пшаніцу, малоцяць, людзі дзень і ноч на таках веюць і сушаць збожжа. Як толькі падшэрхне дарога, пойдуць у «глыбінкі» калоны грузавікоў па збожжа. Загудзе гэты шлях, асветлены дзесяткамі фараў, загамоніць галасамі вясёлых шафёраў. А цяпер цёмна, мокра і пуста.

— А ваўкоў тут няма? — спытала Вера.

— Ваўкоў няма, а мядзведзі цягаюцца... Не тут, праўда, на дзесятым кіламетры ад сяла іх рэзідэнцыя.

— Калі ж мы даедзем, Аляксей... Іванавіч?

— Задайце лягчэйшае пытанне. На яго цяпер адказаць нельга... Но-о-о!.. Відаць, заначаваць прыйдзецца.

— У лесе? — спалохалася Вера. І, памаўчаўшы, дадала: — Можа, гэта і цікава, рамантычна. Але ж дождж. Вы і так прамоклі да ніткі.

— Сібіракі ніколі не гавораць «лес». Лес — гэта нешта несур'ёзнае, нязначнае.

— А як жа?

— Тайга, а такая непраходная глушэча, як тут,— урман. Кедроўнік і наогул чырвоны лес завуць рам. Прывыкайце, Вера Рыгораўна.

— Пастараюся, падвучуся,— усміхнулася Вера.

Аляксей напружваў зрок, каб не прамінуць таежную старожку, бо пэўна вырашыў да раніцы перасядзець у ёй.

Праз нейкіх паўкіламетра конь рэзка гхавярнуў управа, ледзьве вылезлі колы з глыбокіх каляін. Хадок скаціўся з дарогі на мяккую лугавіну і стаў.

— Вось і прыехалі! — весела сказаў Аляксей і саскочыў з калёс.

Вера прыгледзелася і ў цемры заўважыла нешта чорнае і нерухомае. Падумалася, што гэта стог. Але запахла адсырэлаю закуранаю цэглаю і няўлоўнымі пахамі жытла. Бразнула клямка, рыпнулі дзверы. Аляксей чыркнуў запалку, і Вера ўбачыла яго постаць у праёме нізкіх дзвярэй нейкай хацінкі.

— Хвілiначку пачакайце,— сказаў ён.

У цемрадзі засвяцілася маленечкае акенца. Адразу пацяплела на душы, захацелася хутчэй схавацца пад дах, дацягнуцца да святла. Аляксей, не зачыняючы дзвярэй, падышоў да Веры. У няроўным хісткім святле яна разгледзела каня і густы ельнік, зіхатлівы і мокры ад дажджу Аляксееў твар. А далей была прорва цемені, толькі шапацела ад кропель іглiца і сухое лісце ды са страхі ў поўную вады ямку сцякаў і барабаніў цурок. Вера не разумела, дзе яны, што гэта за хатка ў тайзе, як заставацца з незнаемым мужчынам у гэтай глушыні.

— Заходзьце, калі ласка, у хату. Камфорту не абяцаю, а суха і цёпла будзе,— спакойна прапанаваў Аляксей, выцягіўў з-пад мокрай травы ў передку яе чамадан і пакунак з пасцеллю, панёс у хату і забавіўся.

А Вера насунула капюшон, тужэй захінула плашч і сядзела ў нерашучасці. Пачакаўшы, Аляксей выглянуў з дзвярэй і здзівіўся, убачыўшы Веру на возе.

— Чаго ж вы мокнеце? Заходзьце. Вось толькі распрагу каня, запалім з вамі ў печы, вады нагрэем і да раніцы як-небудзь перабудзем.

Ён выпраг каня, прыпнуў яго на доўгія лейцы і ўнёс у хату мокрую вупраж. Следам увайшла Вера і стала ў парозе.

— Скажыце, куды вы мяне прывезлі? Што гэта за хата? — запінаючыся, зашаптала яна.— Я нічога не разумею.

Толькі цяпер Аляксею стала ўсё ясна. Ён бесклапотна засмяяўся, ускінуў на печ мокрую целагрэйку і шапку.

— От не думаў, што вы такая нерашучая, палахлівая і так кепска падумалі пра мяне. Здымайце плашч і ўсё мокрае, сядайце і супакойцеся.— Аляксей пачаў кідаць у печ дробна наколаныя сухія смалякі.

Вера агледзелася. Хатка была маленькая, з нізкаю столлю з асінавых плашак, закураныя неабчасаныя сцены, зграбненькая нябеленая печ, стол з тоўстых дошак, паміж сцяною і печчу — палок. На ім — некалькі скручаных саламяных матаў. У парозе — драўлянае вядро з лазоваю почапкаю. На палічцы мільгае бляшаны каганец, стаіць берасцяны туясок, шкляны паўлітровы слоік, пучок сухога шыпшынніку і акрайчык ссохлага хлеба.

— Калі супакоіліся, адкажу на вашы пытанні,— стрымана і нават суха загаварыў Аляксей.— Хатка гэта ўсіх і нічыя. Стаіць яна на паўдарозе ад Тарска. У завіруху ці ў такую непагадзь тут і ратуюцца падарожнікі, як мы з вамі. Бачыце, сухія дровы. Мы іх спалім, а раніцаю трэба накалоць новых і пакласці на месца, калі заўтра некага загоніць нягода, каб было чым адагрэць душу. Вось так, паважаная... Вера Рыгораўна. Такі закон тайгі... І людзі тут суровыя і адкрытыя... як гэтая хатка.

Вера хуценька распранулася, і адразу зрабілася ўтульна і цёпла. Па страсе бубнеў дождж, звінеў цурок за дзвярыма, чутно было, як тупае і пазвоньвае цуглямі конь. А тут ціха, суха і цёпла, Зыркa ўспыхнулі ў печы смалякі і залілі хатку густым хісткім бляскам. Аляксей упраўляўся, як добрая гаспадыня ў сваім доме: апаласнуў закураны вялікі чайнік, наліў повен вадою, паставіў у печ, дастаў з палічкі пучок сухога малінніку і шыпшыны, чыркнуў запалку і зазірнуў пад палок.

— Вы не супроць гарачай бульбы? — трошкі мякчэй спытаў Аляксей і выграб на хату некалькі вялікіх бульбін. Вера адчувала сябе вінаватай, і ей хацелася хутчэй згладзіць няёмкасць, што раптам узнікла між імі. І толькі па яе віне. Калі б ён ведаў, што яна надумала пра яго некалькі хвілін назад!

— А нож у вас ёсць? — ускочыла яна з услончыка.

— Тут усё ёсць,— Аляксей намацаў на палічцы ножык, насаджаны на драўляную калодачку, выцягнуў з-пад лавы чыгунок і хацеў пачаць абіраць бульбу.

— Дайце мне. Гэта не мужчынская работа,— пацягнулася, каб узяць у Аляксея ножык.

— Цяпер у рабоце сцерліся традыцыйныя грані,— запярэчыў Аляксей.— Тут кожная жанчына косіць, арэ і пілуе дровы, а любы мужчына ўмее падаіць карову. Ці варта вам пэцкаць рукі? Пасляззаўтра ваш першы ўрок. А бульба адмываецца кепска.

— Ну, дайце, прашу вас.— Узяла ножык і пачала здымаць тоненькую шалупінку. Полымя з печы асвяціла яе твар, заіскрыўся залацісты пушок над верхняю губою, зардзеліся шчокі. Яна адчула сябе ў нейкім другім, неверагодным свеце, нібы трапіла ў казку. Усе, што было так нядаўна, здавалася, засталося недзе далёка-далёка, за цемраю гэтай ночы; з'явілася такое адчуванне, што ёсць толькі гэтая лясная закураная хацінка, ноч і дождж, што шуміць па даху і сцяне. І яна збоку, як у кіно, глядзіць на сябе і на ўсё, што вакол яе. І не верыць, што гэта яна, што недзе ёсць залітыя агнямі вялікія гарады, людзі, мітусня, шумныя вакзалы, сябры, з якімі развітвалася на

выпускным вечары. А што наперадзе? Ці прывыкне да гэтага суровага і глухога краю? Колькі прабудзе тут? Як складзецца яе дзявочы лёс?

Аляксей выйшаў паглядзець каня, унёс і павесіў на печ дзяружку з сядзення. Чыгунок ужо булькаў на вуголлі, з рыльца адсунутага на прыпечак чайніка струменьчыкам пыхкала пара. Вера сядзела на ўслончыку каля печы, сашчапіўшы тонкія пальчыкі, і задуменна глядзела на агонь. Аляксей прывык тут бачыць калматых, прапахлых жывіцаю і потам таежных лесарубаў і паляўнічых, гаманкіх шафёраў і трактарыстаў у блішчастых ад мазуту целагрэйках. А такой чысціні, прыгажосці, як гэтая дзяўчына, ніколі тут не было. Ён глушыў захапленне, хацеў здавацца абыякавым, суровым і афіцыйным, але нешта трымцела і тахкала ў грудзях, а ў скронях звінелі маленькія малаточкі.

— О-о, у гаспадыні ўсё гатова! Толькі трэба пакласці заварку.— Узяў пучок сухога малінніку і некалькі зморшчаных ягад шыпшыны і ўкінуў у чайнік. Змёў далонню стол, апаласнуў рукі і пачаў развязваць торбачку. Разам з адсырэлым хлебам дастаў шклянку з маслам і сам здзівіўся.

— Ну і маладзец мая Дзяменцеўна! Нібы ведала, чым пачаставаць госцю.— Твар яго палагаднеў і засвяціўся добрай усмешкай.

— Гэта вы жонку завяце Дзяменцеўна? — ажывілася Вера.

— Жонкі ў мяне, на жаль, няма, а гаспадыня, бачыце, здагадлівая і добрая.

— А хіба вы не тутэйшы?

— Не, не тутэйшы. Наезджы, як кажуць. Бульбу я выцягну сам, а вас прашу за стол.— Ён кароткаю качаргою выцягнуў чыгунок, адцадзіў і паставіў на стол, накроіў хлеба, каля Веры паклаў свой сцізорык, дастаў з палічкі. газету, разаслаў на стале.

— За сервіроўку прабачце, будзем абыходзіцца як ёсць.— Ён ножыкам абскрабаў гарэлікі, прысольваў, намазваў маслам. У яго сапраўды з раніцы, апрача куфля піва, і макавае расінкі ў роце не было.

У печы выгарала, і ад гарачага вуголля на сцяне дрыжала толькі малінавая пляма, а кволы агеньчык каганца ледзь асвятляў стол. Зрабілася цёпла і ўтульна. А за сцяною шумеў дождж і шоргала па страсе вецце старое елкі; чуваць было, як мякка тупае і ўздыхае прыпнуты конь.

— Усё гэта так незвычайна. І хатка гэтая, і вы нейкі загадкавы. Можа, я нават трошкі напалохалася.— Яна дакранулася да яго рукава, так шчыра, так добра ўсміхнулася і паглядзела Аляксею ў вочы, што ён нават крышку разгубіўся.

— Што вы, што вы, Вера Рыгораўна! Вы ўжо прабачце, калі што не так. А вас я добра разумею і магу запэўніць, што ўсе трывогі дарэмныя... У вас яшчэ ўсё наперадзе. Калі прыжывяцеся тут, не ўцечаце... Адным словам, будзе добра. І загадак сабе ніякіх не загадвайце — усё на свеце прасцей, як мы думаем і ўяўляем...

Аляксей дастаў з палічкі два гліняныя кубачкі, наліў чаю, паставіў Веры і сабе.

Яна кінулася да чамадана, адзін замок доўга не адчыняўся, пакорпалася, дастала злінялы халацік, а на стале разгарнула паперку ад сшытка з ружовымі зліплымі «падушачкамі».

— Бярыце, калі ласка,— падсунула паперку бліжэй да Аляксея.

Яны пілі, шумна студзячы і сёрбаючы гарачы чай. Запахла духмяным малыннікам і гаркаватай шыпшынай.

Пасля вячэры Аляксей памыў чыгунок і паставіў сушыцца на прыпечак, прыбраў на стале. На палацях раскруціў саламяную мату, другую кінуў на падлогу.

— Паслаць у вас ёсць што. Кладзіцеся і спіце як дома, а я схаджу паглядзець каня, бо, барані божа, сарвецца, дык прыйдзецца нам тупаць пехатою.

Ён накінуў распараную на печы целагрэйку і выйшаў з хаты. Вера хуценька дастала просціну, маленькую падушачку, паслалася на маце, зняла плацце і панчошкі, накінула халацік. Хацела ўсё схаваць пад падушку, але сукенка памнецца. Паклала побач на палацях, закруцілася ў коўдру да самае шыі. Хоць было мулка, але адразу адчула цяпло і прыемную стому.

Праз некалькі хвілін пастукаўся Аляксей і зайшоў у хату. Зняў целагрэйку, аб парог сцягваў мокрыя боты. Праз адчыненыя дзверы выразна пачуліся хлюпанне і шум дажджу, шорганне вецця.

— На чым жа вы будзеце спаць? — запытала Вера.

— Не турбуйцеся: салдат умее спаць і стоячы.

Аляксей паглядзеў на акуратна складзеную шэрую сукенку: па падушцы рассыпаліся светлыя Верыны валасы, ад іх ішоў слабы пах парфумы.

Усе гэтыя дробязі хвалявалі Аляксея, будзілі даўно прыглушаныя пачуцці радаснай пяшчоты і замілавання. Вера заплюшчыла вочы, але, відаць, не спала. У хаце было горача.

Аляксей фукнуў на газоўку, хуценька зняў кашулю і пачаў умошчвацца на маце, кінутай на падлогу, накрыўся нагрэтым на чарані, але яшчэ вільготным плашчом.

За печчу зацвынькаў, затрашчаў цвыркун. Па страсе шумеў дождж, за дзвярыма хлюпалі буйныя кроплі.

Як толькі патухла газнічка, Вера інстынктыўна сціснулася ў камячок, прыслухалася да роўнага Аляксеевага дыхання і аднастайнай цвыркуновай песні. Павекі зліпаліся і шчымелі, як ад ветру, але яна адольвала сон, пакуль не засне Аляксей. На памяць наплывалі ўспаміны. То бачыла на пероне заплаканую маму, домікі і дахі далёкага пасёлка, высозны комін гуты, то плыў і гайдаўся тлумны і цесны вагон, поўны дэмабілізаваных вайскоўцаў з бліскучымі ордэннмі і медалямі на новенькіх гімнасцёрках, з акардэонамі і губнымі гармонікамі. Усю дарогу ў вушах звінела:

Синенький скромный платочек
Падал с опущенных плеч,
Ты говорила, что не забудешь
Ласковых радостных встреч...

Успомніўся чарнявы марачок, што да самага Кунгура не даваў ёй праходу, а, развітваючыся, усё прасіў адрасок. Адраса яна не ведала і сама — ехала ў распараджэнне Новасібірскага аблана. У памяці мільгалі сівыя, падобныя на патрэсканыя абрэзы старасвецкіх фаліянтаў Уральскія горы з адзінокімі бярозамі і рабінкамі, што ўхапіліся карэннем за голыя камяні, але жылі і зеляненелі.

Успаміны круціліся, як вялікае, размаляванае жывымі карцінамі кола, і закалыхвалі яе.

Аляксей чуў, як часам уздыхае і варочаецца Вера. Мабыць, не спіцца на мулкіх нарах. Ён стараўся нічым не напомніць пра сябе, не застагнаць, калі заныла прабітае плячо. Нацягнуў на галаву плашч, каб хутчэй заснуць.

А за печчу не сціхаў цвыркун.

II

Вера ішла ў школу па доўгай гразкай вуліцы. Толькі па баках трошкі прывялі сцежачкі ў адзін след. Чэрствая гразь наліпала на чаравікі, як смала. Доўгая нуліца цягнулася па высокім беразе вузкай пакручастай рачулкі, якая булькала на перакатах недзе далека ўнізе. На другім крутым гліністым беразе стаяла пекалькі хат пад дзёрнавымі стрэхамі, калматых ад ііеляніны. На адной страсе нават гайдаўся спелы сланечнік.

Ідучы вуліцай, Вера заўважала, што на яе глядзяць з усіх вокан, сустрэчныя саступаюць сцежку і ўсе вітаюцца, а потым стаяць і глядзяць услед. З левай рукі грукала і звінела калгасная кузня. Над ёю тырчала невысокая пажарная каланча. Каля кузні ляжалі бароны, стаялі конныя граблі і тапталася чарада авечак. У шырокіх дзвярах стаяў высокі замурзаны каваль у доўгім скураным фартусе і старой

кубанцы. За кузняю ў невялікім свіронку — сельмаг. На ганку сакатала некалькі маладзіц. Яны здалёк заўважылі Веру, павярнуліся да яе і разглядалі з ног да галавы. Калі падышла, павіталася першая. Адышоўшы некалькі крокаў, пачула:

— Баская вучыцелька.

— Відаць, гарадская.

— Палянь, палянь, якія боцікі. А?

— Што ж ты хочаш, каб у чырках хадзіла?

— Ці надоўга толькі?

Насупраць у вялікім доме пад цёсавым дахам быў сельсавет. Каля канавязі стаяла некалькі фурманак.

Школу Вера ўбачыла здалёк на голым узгорку. Яе здзіўляла, што ў сяле амаль не было ні прысадаў, ні дрэўца ў гародах, толькі там-сям у палісадніках пазвешвалі галовы пабітыя дажджом і раннімі прымаразкамі жоўтыя вяргіні. Успомніла, што сады тут гінуць ад марозаў, таму іх не садзяць.

Школа абгароджана нізкім парканам з доўгіх жэрдак, а трошкі воддаль стаіць дом з пабеленымі рамамі. Падыходзячы бліжэй, Вера захвалявалася. Як яе сустрэнуць? Што за людзі, з якімі прыйдзецца працаваць? Нават узяў страх — здалося, што яна нічога не ведае і не помніць. Ці будуць слухацца дзеці? Што скажа завуч пра яе першыя ўрокі? Сэрца тахкала, як перад самым адказным экзаменам.

На двары яна ўбачыла Аляксея Іванавіча і ўзрадавалася. Каля нізенькай старой завозні Аляксей стругаў аглоблю. Без шапкі і папругі, з расчырванелым тварам, ён быў нейкі асабліва ладны і інтэлігентны ў кожным руху. Вера адчула, піто і ён заўважыў яе, але ад работы не адарваўся, а калі падышла — весела ўсміхнуўся і паказаў чорныя і ліпкія ад смалы далоні, нібы прасіў прабачэння, што не можа падаць рукі.

Павітаўся і спытаў, як адпачывала, ці ўсё добра ў яе пакоі.

— Дзякуй. Усё добуа. Толькі б дастаць якую вешалку і хоць маленькую тумбачку.

— Скажыце Анатолю Паўлавічу. Чалавек ён уважлівы і добры... Чакае вас, і настаўнікі ўсе ў зборы.

Вера хуценька прабегла двор, узышла на шырокі ганак. Сцены з тоўстага. кругляка парэпаліся доўгімі вузкімі расколінамі, сукі заплылі жоўтымі кропелькамі засохлай смалы. У маленькім тамбуры стаялі вёдры і дзеркачы на доўгіх кіях. Толькі што вышараваная ў калідоры падлога яшчэ не прасохла. Вера прайшла па ёй на дыбачках і пастукала ў дзверы настаўніцкай. Некалькі галасоў адказала «можна». Яна ўвайшла, павіталася і спынілася ў парозе. За доўгім сталом,

накрытым чырвоным, сядзела некалькі жанчын, і ўсе глядзелі на яе. З-за століка каля акна падняўся невысокі мужчына з зачэсанымі набок светлымі валасамі, у кіцелі, і выйшаў ёй насустрач.

— Рады вас бачыць, Вера Рыгораўна! — падаў руку і назваўся: — Пуцінцаў Анатоль Паўлавіч. Дырэктар.— Падвёў да стала.— Знаёмцеся. Наш завуч Наталля Іванаўна Быкова.

Высокая чарнявая жанчына з доўгім смуглявым тварам і маленькімі вочкамі, з расчэсанымі на роўны прабор валасамі, стрымана ўсміхнулася і падала моцную сухую руку. Каля яе сядзела бялявая кабеціна з вялікім круглым тварам, светлымі вачамі і жаўтаватымі валасамі, закручанымі на патыліцы ў вялікую куксу.

— Варвара Іванаўна,— сказала яна і падала круглую мяккую руку з кароткімі пальцамі.

Віталіся з ёю яшчэ чалавек пяць жанчын розных узростаў, з рознымі абліччамі. На канапе, збітай з дошак, з высокаю выразанаю спінкаю сядзеў сціплы бялявы, яшчэ малады, мужчына ў чорнай кашулі і наглянцаваных юхтовых ботах — Міхал Іванавіч Акунёў.

Не ўсе імёны і прозвішчы расслухала і запомніла Вера і збянтэжылася, што можа іх пераблытаць. Шчокі заліліся чырванню, яна прымасцілася на краёчку канапы.

Дырэктар сеў на сваё месца.

— Шкада, што вы не былі на раённай канферэнцыі і наогул затрымаліся. Вось ламаем галаву над раскладам, а заўтра першы званок. Якія класы вы хацелі б весці?

Вера ў яго голасе пачула папрок, у горле заказытала, яна сашчаміла пальцы і моцна сціснула рукі. Заўважыла, што ўсе жанчыны ўважліва і з цікавасцю разглядаюць яе. Адна, што сядзела спіною, павярнулася і, прыжмурыўшы вочы, учэпіста сочыць за ёю. Значыць, трэба апраўдвацца.

— Прабачце, Анатоль Паўлавіч, але раней прыехаць не магла. У мяне вельмі цяжка хварэла мама. Шэсць дзён я дабіралася да Новасібірска ды там два дні праседзела, пакуль накіравалі сюды. Хацелі паслаць у Сузунскі раён, а я папрасілася ў самую глыбінку. А да вас дарога... самі ведаеце якая. А класьк.. глядзіце самі. Апрача інстытуцкай практыкі, вопыту ў мяне — ніякага. Тут такія спрактыкаваныя настаўнікі... Я папрасіла б што-небудзь лягчэйшае. Ну, там пяты, шосты клас.

— У вас жа не будзе поўнай нагрузкі.— Наталля Іванаўна разгарнула вялізны ліст раскладу і сказала:

— Будзеце весці пяты, сёмы і восьмы класы. Пяты выключна дзетдомаўцы...— Яна памаўчала, спадылба зірнула на Веру.

— Але вы справіцеся з імі,— азваўся дырэктар.

— Там большасць другагоднікі. Ну, і дысцыпліна... самі разумееце...

— Калі не спраўлюся, папрашу вашай дапамогі.

Дырэктар устаў з-за стала, нячутна прайшоўся па пакоі.

— Значыць, так, таварышы,— Вера Рыгораўна бярэ пяты, сёмы і восьмы класы. Аўдоцці Мітрафанаўне даём два шостых. Гэта дванаццаць гадзін. Маляванне ў пятых і шостым класах тры гадзіны — пятнаццаць, і тры гадзіны чарчэння. Якраз нагрузка. Ну, праверка сшыткаў, класнае кіраўніцтва. Па-мойму, крыўдзіцца няма падстаў. А ўсё астатняе застаецца па-ранейшаму.

— Што я буду мець з гэтае нагрузкі з вашым чарчэннем і маляваннем? — зардзелася высокая жанчына з колкімі вачамі, што нядаўна так пранізліва глядзела на Веру.— Няхай малюе, хто ўмее. А я не ўмею.

Анатоль Паўлавіч нахмурыўся, памаўчаў і памяркоўна сказаў:

— Ну, паставіце, скажам, збан. Няхай малююць. Потым у збан — галінку. Хопіць на два ўрокі. А вы сядзіце сабе і правярайце сшыткі. Абы не крычалі. Ніхто ад вас не патрабуе выхаваць Рэпіных.

— Не трэба мне вашай ласкі. Дайце мне, што належыць,— раскрычалася Аўдоцця Мітрафанаўна.

Вера Рыгораўна ўстала.

— Прабачце, Анатоль Паўлавіч. Мне вельмі няёмка, што ў некага забіраю нагрузку. Я магу аддаць адзін клас, а сама дагрузіцца другараднымі прадметамі.

— Я ведаю, што раблю. Вы чалавек новы, нашых умоў не ведаеце. Зацвердзім нагрузкі і расклад на педсавеце. Пакуль адпачывайце да сямі гадзін. А вы, Вера Рыгораўна, на хвілінку затрымайцеся.

Жанчыны ўсталі, пачалі збіраць журналы, сшыткі з планамі.

Наталля Іванаўна згарнула расклад.

— Закончу дома. Пайшлі, бабанькі.

За ёю рушылі ўсе. Патаптаўся, папоркаўся нечага на этажэрцы маўклівы Міхал Іванавіч і ціха выйшаў. Дырэктар зірнуў у акно, убачыў, што ўсе мінаюць двор, сеў на крэсла насупраць і, нібы просячы прабачэння, ціха загаварыў:

— Не прымайце толькі ўсё да сэрца. Я тут працую другі год. Бяда, што працаваць няма з кім. Завуч у 1936 годзе скончыла педтэхнікум. Муж яе да вайны быў тут дырэктарам. Яна і ўкаранілася камандзірам. Аўдоцця Мітрафанаўна некалі ледзьве-ледзьве скончыла восем і педкурсы, а выкладае мову і літаратуру. Талковы настаўнік Міхал Іванавіч, але занадта ціхі, вядзе матэматыку і больш нічога ведаць не

хоча. Адным словам, працаваць пакуль што цяжка. Былі тут, кажуць, некалі добрыя настаўнікі. Многія не вярнуліся з вайны, некаторыя яшчэ служаць, а моладзь сюды пакуль яшчэ зацягнуць не ўдаецца. Ды і мала яшчэ выпускаюць. Усе мае спадзяванні на вас. Вы маладая, адукаваная і, калі сапраўды любіце дзяцей і школу, не ігакінеце нас так хутка. А дзеці? І тут ёсць здольныя і нават таленавітыя. гэта так, для інфармацыі. Скажыце, як вы ўладкаваліся. Толькі шчыра. Пакой вялікі, хоць і не вельмі ўтульны. Дрывамі забяспечым, на пачатак можам даць трохі бульбы з прышкольнага ўчастка, а там, можа, і мэбляю якою разжывёмся. У крайнім выпадку пазычым у дзіцячым доме. Дык як?

— Вы ж самі ведаеце маю кватэру. На першым часе трэба было б хоць трохі газы, якую-небудзь тумбачку і хоць бы самую прымітыўную вешалку.

— Добра. Скажу заўхозу, і ён, чым зможа, забяспечыць. Пакуль адпачывайце, а ў сем гадзін прашу на педагагічны савет. Першы ў вашым жыцці.

Вера паднялася, падзякавала за шчырасць і выйшла з настаўніцкай. Яна павольна спускалася з ганка, глядзела на ўсе бакі, ды Аляксея не было. Каля завози! стаяла абструганая жэрдка, валялася ружовая кара.

З узвышша школьнага двара Вера ўглядалася ў наваколле. За аселіцаю на грудку ў полі бялелі тонкія бярозы ў залацістым лісці. Відаць, могілкі. А далей, куды ні зірнеш, зжатае поле, амёты саломы, пажоўклыя пералескі акантавала густая тайга. Такіх сакавітых і яскравых фарбаў Вера ніколі не бачыла. Аж сэрца зайшлося ад прыгажосці. Зблізку відны галіны, лісты, калматае вецце лістоўніц і елак. Вера запаволіла крок, зачараваная прыгажосцю наваколля. Раз і другі азірнулася, потым адагнала думку пра Алякеея, спрабавала апраўдацца звычайнай цікаўнасцю да нейкай загадкавасці гэтага чалавека. А ён, відаць, чалавек разумны, разважлівы і шчыры.

Вера выйшла за вароты і пачула гулкі тупат. З палявой дарогі ў вузкую выгарадку паміж школьным дваром і платамі гародаў імчаўся табун маладых, неаб'езджаных коней. Гарэзлівыя, выгуляныя за лета жарабяты ціснуліся адзін да аднаго, задзіралі галовы, угіналі шыі, насядалі на пярэдніх, з-пад капытоў ляцелі камякі гразі. Праляталі ўспененыя храпы, грывы ў калючках дзядоўніку, здзічэлыя вялікія вочы. Вера прытулілася да плота, прыціснутая спуджанай віхурай шалёных коней.

Раптам з-за канцавой хаты ў сіняй доўгай сукеначцы маленькая дзяўчышка выскачыла наперарэз табуну.

— Ай-й! — прарэзліва, не сваім голасам закрычала Вера і кінулася за коньмі. Яны ляцелі проста на дзяўчынку. Яшчэ раз мільганула сіняя сукеначка і знікла ў пырсках гразі, за нагамі і крупамі табуна. Вера сілілася крычаць, але ніводзін гук не вырваўся з яе вуснаў. Усё было як у сне — бязгучны крык і гэтае жахлівае відовішча.

Калі прамільгнуў апошні конь, пасярод дарогі стаяла заляпаная гразёю, напалоханая дзяўчынка і брудным кулачком расцірала слёзы. Вера кінулася да яе, агледзела з ног да галавы, але нідзе — ні крывінкі, ні драпінкі. Настаўніца цяжка дыхала, ногі ледзь яе трымалі. Яна ўзяла за руку дзяўчынку і адвяла на сухое. Усё здавалася неверагодным: пранёсся такі табун і не крануў дзіця.

Коні тым часам перабеглі вуліцу і зніклі за доўгім свірнам у прырэчнай лагчыне.

Вера не магла вымавіць ні слова. А дзяўчынка падняла брудны прыпол сукеначкі і зарумзала галасней:

— Усю сукенку заляпалі... Цётачка, скажыце маме, што гэта не я, а Федзькавы жарабяты.

Вера дрыготкаю рукою гладзіла шорсткую рудую галоўку.

— Не плач, усё добра, усё добра,— нарэшце яна авалодала голасам.

— Добра, до-о-бра! Вунь як сукенку ўрабілі!..— зарумзала дзяўчынка.— Мамка будзе біцца...— заплакала галасней.

— Як цябе завуць? — нагнулася Вера.

— Фенька.

— Дзе ты жывеш?

— Тутака,— паказала пальчыкам у вуліцу і адразу сціхла.

Вера ўзяла дзяўчынку за руку, і яны пайшлі разам. Падсохлая сцежачка была вузкая, Фенька пабегла паперадзе, толькі мільгалі заляпаныя гразёю босыя ножкі. Вера ледзьве паспявала за ёю. Сустрэчныя саступалі дарогу, віталіся і, не тоячыся, разглядалі ноиую настаўніцу.

Дзяўчынка прывяла Веру ў вялікі, закіданы трэскамі двор. На дзвярах у хату клямка замест замка заткнута драўлянаю лыжкаю.

За хатаю на градах з пасохлаю націнаю гарбузніку і агурэчніку корпаецца маладая высокая жанчына. Яна выпрасталася, відаць, хацела накінуцца на дачку, але ўбачыла незнаемую дзяўчыну, сумелася і загаварыла мякчэй:

— Дзе гэта цябе носіць нялёгкая? Усё гулі табе! Бяры нож ды абразай буракі.— Глянула на брудную сукенку, пляснула рукамі.— А божа ж ты мой! Дзе ж ты так выкачалася? Ну, пачакай... Я табе пакажу, як лётаць, неслух.

— Я да дзядзі Лёшы бегла,— адказала дзяўчынка.

Жанчына падышла, павіталася з Верая. Тая адразу заступілася за Феньку.

— Не сварыцеся. Яна не вінавата. Табун коней яе ледзь не растаптаў. Я ўжо думала... Аж стаіць, толькі сукеначку трохі запэцкалі.

— Хоць ты прывяжы яе...— ужо мякчэй азвалася маці.— Коні перадам ніколі чалавека не зачэпяць, а дзіця і подаўна. Соннага заўсёды абмінуць. Ра-азумная скаціна... Вы, можа, гэта і ёсць тая новая настаўніца? Бабы казалі ў сяльпе, што прыехала. Свежага чалавека ў нас усе бачаць. Многа ў той школьнай кватэры перавярнулася. Зіму павучаць —толькі іх і бачылі. Глуха, кажуць, у нас. А мы лепшага не ведаем, дык і тут добра. Дзякаваць богу. Гітлера таго дабілі, дык, можа, цяцер хоць уздыхнем трохі. Зямля наша без гною родзіць. Пшаніца, як гай, шуміць, а ў вайну і мы набедаваліся. А куды дзенешся? Трэба было фронт карміць і з тылам дзяліцца. Там, пад немцам, страху пад бомбамі нацярпеліся, а тут адны бабы пласталіся дзень і ноч ды над пахаронкамі галасілі.— Горка ўсміхнуўшыся, дадала:—Мужыкі цяпер, як пеўні, адзін на чараду... А вы ж здалёку?

— Да вайны жылі каля Гомеля. У вайну з мамаю заехалі за Яраслаўль. Там і вучылася... На дзевачку толькі не вельмі сварыцеся. Яна і так перакалацілася. А сукенка адмыецца.

— Каторы год таго мыла ў вочы не бачылі. Сіняю глінаю рукі мыем, ды ў жлукце лугам з попелу бялізну парым. А як там жывецца?

— Дзе прайшлі немцы, засталіся адны галавешкі ды магілы. Наступалі — нішчылі ўсё, адступалі — яшчэ горш.

— Мой казаў, колькі гора прынялі. Увесь пабіты вярнуўся, але, дзякуй богу, хоць жывы. Жалеззе і цяпер у ім сядзіць. Але ўжо так-сяк з кіёчкам клыпае.

Дай яму бог здароўя, хазяйсцвеннік школьны Ляксей Іванавіч прывёз яго нехадзячага дадому. На хронце і ў лазарэце яны сільна падружыліся. І прыехалі разам. У таго, беднага, нікога і нічога пасля германца не засталося, дык ён тут неяк прыжыўся. Вучаны чалавек. Але дыплома вытрабаваць не можа. Кажа, згарэла ўсё. Дык з канём ды з быкамі петуецца. Нам трохі памагае. Залаты чалавек.

Вера адчула, што чырванее, пагладзіла па галоўцы сцішаную дзяўчынку і сабралася ісці.

— Можа, малачка возьмеце збанок? — прапанавала жанчына.— На лепшае выбачайце. А кароўка яшчэ трохі доіцца. Калі трэба, прыходзьце. І Фенька можа прынесці.

Вера падзякавала, сказала, што ўжо ўзяла ў гаспадыні, развіталася і пайшла.

Яшчэ ўсё трымцела і калацілася ад страху, перажытага за некалькі імгненняў, пакуль ляцелі коні, пакуль не падбегла да дзяўчынкі. Спакой і разважлівасць Фенінай мамы супакоілі і яе, а тое, што яна расказала, здзівіла і нікольки не памагло зразумець заўхоза. Яна так і падумала — не Аляксея Іванавіча, а заўхоза, і да драбніц убачыла яго адкрыты, абветраны твар, моцныя рукі і ладную постаць. Дзіўна! Быў у шпіталі, прывёз параненага мужа гэтай жанчыны і цяпер памагае яму, хоць і сам часам крывіцца ад болю, але ніколі не паскардзіцца.

Яна спахапілася, што зноў думае пра яго. Чалавек як чалавек. Відаць, адукаваны, тактоўны і далікатны.

Доўгая хата на дзве палавіны цягнулася з узгорка ў лагчынку, таму Верын пакой стаяў на высокіх падрубах і з высокім стромкім ганкам. Такі ж, толькі на пекалькі прыступак ніжэйшы, ганачак быў на гаспадарскай палавіне. Там жыла сухенькая бабка Трахімаўна, з дачкою-векавухаю. Звалі тую Яўхім'я. Цяпер яна рабіла на таку, вярталася дадому ўся ў асцюках і ў пыле, але, не заходзячы ў хату, хапала на ганку ражку з сечаным зеллем і бегла ў хляўчук, дзе заходзіўся піскам худы, аж гарбаты, парсюк.

Паўхаты ў Трахімаўны яшчэ да вайны адкупіў сельсавет для настаўнікаў. Колькі іх тут перавярнулася за гэтыя гады! Жылі і дзяўчаты і хлопцы. Усіх і не запомніла старая. Некаторыя сталаваліся ў яе. Але тады яна была маладзейшая, ды і жылі раскашней. Вайна ўсё падгрэбла, а потым і падмяла, і цяпер старая з дачкою перабіваліся бульбай, груздамі ды малаком. Малака хапала, хоць кожны дзень насілі на малаканку, выконвалі план.

Пра гэта ўсё Веры ў першы ж дзень расказала Трахімаўна і паабяцала прадаваць ёй па літру сырадою. А калі настаўніца захоча што зварыць, можа прыставіць гаршчочак у іхняй печы.

Так адразу ўсталяваліся адносіны з гаспадыняй, але як будзе сталавацца, Вера яшчэ не ведала і сама. Пры першай жа гаворцы Трахімаўна, хітра ўсміхнуўшыся, сказала:

— Бачу, і ты ненадоўга. Як у той даўнейшай песні: «Прыляцяць увесну гусі, а я ў дарожаньку збяруся». У той бок, адкуль прыляцела. Там тваё шчасце, у горадзе. А тут што? Дзевяць месяцаў зіма, лета бліснe — і няма. І хлопца да цябе не дабярэш. Баская вельмі ды белая. А без мужыка бабе ніяк не абысціся. Онь мая Хімка — таўкач таўкачом засталася. Усё выбірала, чакала нечага. На табе, дачакалася! Баб цяпер хоць гаць гаці. Мо дзесяць на аднаго прыходзіцца. За кожнымі, шануючы вас, порткамі бегаюць. Аж брыдка. Колькі іх чапілася да Архіпавага фацыранта, таго, што цябе прывёз! А ён і

вухам у той бок не вядзе, усё хаханькамі адбывае. Самастаяцельны мужчына. Дык яны яго манахам празвалі.

Вера слова ў слова прыпомніла ўчарашнюю размову з гаспадыняю, спахапілася, што зноў думае пра Аляксея. Дзіўна. Ніхто не абмінае яго ў гаворцы, Выходзіць, у кожнага навідавоку. І ніводзін благога слова не сказаў. Толькі ён усю дарогу пра сябе і не азваўся.

Каб адбіцца ад гэтых думак, Вера дастала праграму, разгарнула сшытак, прыклала вокладку граматыкі, адлінавала палі, запісала: «Тэма ўрока, мэта ўрока»,— і задумалася. «Якая ж мэта ўрока?» Вокны ў яе пакоі не завешаныя і даўно не мытыя. Відна гразкая вуліца, хаты насупраць, рэдка праходзяць людзі, тады-сяды прагрукоча фурманка. Ііават дзяцей мала відно. Устала, выцягнула з чамадана газету і завесіла сю адно акно.

У дзверы пастукалі.

— Калі ласка,— голасна адказала Вера і аж уз^ дрыганула, калі на парозе ўбачыла Аляксея. Ён трымаў у руцэ невялікую вешалку, з кішэні тырчаў малаток. Вера ўстала з-за стала, у суконных тапачках і ў тым жа халаціку, што была ў таежнай хацінцы.

— Дзень добры, Вера Рыгораўна,— весела загаварыў Аляксей.— Дзе тут будзе ваш гардэроб? Анатоль Лаўлавіч загадаў пакуль што прыбіць вешалку, а там, можа, і шафу расстараемся. Я ўжо нагледзеў, дзе можна дастаць.

Вера падсунула табурэтку і запрасіла сесці.

— Расседжвацца няма калі. У мяне ж гаспадарка — конь і два быкі. А іх дагледзець трэба.

Паміж сцяною і грубкаю былі пабеленыя з тоўстымі філёнкамі дзверы. Да іх Аляксей і прыклаў вешалку на шэсць калочкаў.

— Паглядзіце, па-мойму,— самае зручнае месца.

— Можна трошкі вышэй. Я дастану.

Аляксей выняў з кішэні некалькі цвікоў, пасоваў вешалку, каб было роўна, і крыкнуў праз дзверы на гаспадарскую палавіну:

— Трахімаўна, не палохайцеся, я тут трохі пагрукаю.

— Грукай, грукай, сынок, але не вельмі, каб з бажнічкі святыя не пасыпаліся,— азвалася з-за сцяны гаспадыня.

Аляксей некалькімі ёмкімі ўдарамі прыбіў вешалку да верхняе ліштвы дзвярэй, адышоўся глянуць, ці роўна.

— Дзверы трэба чым-небудзь запнуць, каб не бралася пабелка да адзежы. Пакуль што хоць бы газетамі.

Вера дастала чахол ад пасцелі і падала Аляксею. Ён прыклаў яго да дзвярэй і папрасіў патрымаць адзін ражок. Калі прыбіваў, Вера не

адпускала руку, і незнарок іх далоні дакрануліся, але яна не прыняла сваю, толькі даверліва і ласкава зірнула яму ў вочы...

— А вы сапраўды добры гаспадарнік. Мне здаецца, усё ўмееце і робіце легка і хутка. Вялікае вам дзякуй.

— Ну, як вам спадабаліся новыя калегі?

— Пераконваю сябе, што першае ўражанне памылковае. Хаця ўпэўнена — дырэктар разумны, уважлівы і адукаваны чалавек. А настаўніцы... здаецца, я іх яшчэ не разумею.

— Якія вам далі класы? — перавёў размову Аляксей.

— Пяты, сёмы і восьмы. Як вы лічыце, спраўлюся? Толькі шчыра. Мне ж, апрача вас, няма з кім параіцца...— Спахапіўшыся, удакладніла:— Вы тут мой першы знаёмы. Хоць, шчыра кажучы, нічога не ведаю пра вас. Прабачце. Калі вам непрыемна, можаце нічога не гаварыць.

Аляксей горка ўсміхнуўся.

— Дзяцей я ведаю добра, дзетдомаўскіх асабліва. Яны мне ахвотна памагаюць, давяраюцца і ўсё расказваюць. Кожны з іх — асоба, характар, але з глыбокаю свежаю траўмаю. Выраслі без мацярынскай і бацькоўскай ласкі, бачылі столькі гора і жахаў. Словам, дзеці вайны. Востра адчуваюць боль, незаслужаную крыўду, няшчырасць і несправядлівасць. І пратэстуюць адкрыта, як вожыкі, натапырваюць іголкі. А павераць — палюбяць, аддана і непадкупна, друга не падвядуць ніколі. Будзеце з імі шчырая і справядлівая — пойдуць за вамі, і вы іх палюбіце. Сарвяцеся, незаслужана пакрыўдзіце — кепска будзе і вам і ім.

Вера склала рукі, апусціла галаву і слухала ўважліва, як школьніца.

— Гаворыце, як Макаранка. Вы ж педагог, Аляксей Іванавіч, а стругаеце жэрдкі, прыбіваеце вешалкі, возіце дровы. Ніч-чога не разумею. Упэўнена толькі, што педагог.

— Усё працей, чым вам здаецца.— Аляксей усміхнуўся.— Пакуль бывайце здаровы. Шафу я вам прывязу. Калі што спатрэбіцца, кажыце, пастараюся памагчы. Пасуда ў вас якая-небудзь ёсць? Бо купіць тут нічога не купіце. Можа, я дастану што-кольвек.— Ён узяўся за клямку.

Вера падбегла да Аляксея і дакранулася да рукава пацёртай салдацкай ватоўкі.

— Я спадзяюся на вашу падтрымку і дапамогу, калі хочаце, на парады і кансультацыю. У мяне ж ніякага вопыту... і такі клас! Хочацца паспрабаваць свае сілы, паверыць, што і я педагог. Добра? — Яна працягнула мяккую ружовую далонь Аляксею.

Ён далікатна абхапіў яе сваёю загарэлаю шурпатаю рукою і паглядзеў у твар. Вера, апусціўшы галаву, чакала адказу.

— Чым можна будзе, памагу. Але кожная сустрэча можа кінуць цень на ваша добрае імя. Гэта ж вёска...— Ён паціснуў руку і выйшаў за дзверы.

Вера падалася да завешанага газетаю акна і глядзела праз верх, як размахваючы малатком, ішоў па сцежцы Аляксей. Вярнулася да стала і зноў узялася за планы.

Пахла газаю ад бляшанай пяцілінейнай лямпы. На сцяне чэкалі старыя ходзікі, з іржавым замком замсст пры.

Анатоль Паўлавіч гартаў свежыя інструкцыі і загады аблана і райана.

За сцяною прыбіральшчыца Мінадора совала парты, бразгала вядром і хлюпала мокраю анучаю. Часам ціха напявала нешта цягучае і сумнае. Шлёпалі босыя іогі, і зноў шоргалі парты, барабаніў ножкамі стол.

Чытаў дырэктар інструкцыі, не паглыбляючыся ў сэнс, перагортваў агульную частку, спыняўся на радку «Загадваю...». Дачытваў да канца, прабягаў зрокам наступную старонку, знаходзіў істотнае, але яно было даўно вядомым: «Усімі сродкамі павышаць паспяховасць вучняў, даваць грунтоўныя веды асноў навук. Усе прадметнікі абавязаны змагацца за адзіны арфаграфічны рэжым... Асаблівую ўвагу звярнуць на выхаваўчую работу, разгарнуць дзейнасць піянерскай і камсамольскай арганізацый школ раёна...»

Лёгка загадваць, а паспрабуй усё гэта выканаць. Гэта тое самае, што загадаць «узяць вышыню». А як яе возьмеш, калі не хапае снарадаў, калі ў разліку засталося па два чалавекі?.. І закруціліся свежыя, яшчэ балючыя ўспаміны. Замільгалі твары сяброў, пахавапых пад Вязьмаю і Валакаламскам, налёты авіяцыі.

Вайну Анатоль Паўлавіч прайшоў у артылерыі, ад падносчыка снарадаў да наводчыка. Нашывак за рапенні ў яго больш, чым ордэнскіх планак. Ёсць «Чырвоная Зорка» і «Айчынная» другой ступені. Выразна ўспомніліся медсанбаты, пах карболкі і ёдаформу, санітарныя цягнікі пад бамбёжкай.

Ён сціснуў скроні далонямі, сіліўся адагнаць успаміны, але адна жахлівая карціна змяняла другую. Ратаваў яго невысокі рост. Але ўсё ж асколак трапіў. Пакуль выцягнулі ды залячылі, і вайна скончылася. Перамогу адзначалі ў шпіталі. Плакалі сляпыя і бязногія, а ён на мыліцах скакаў «Падгорную» ў цесным праходзе палаты. Потым вярнуўся ў сваё Калыванава. А два браты не вернуцца ніколі. Толькі

пажоўклыя здымкі пад шклом вісяць каля бажніцы ды дзень пры дні ціха плача ссівелая і здрабнелая маці. Здаецца, каб плакала ўголас, было б лягчэй, а то аплывае і чахне, як свечка. Не вытрываў болю і жалобы ў матчынай хаце, яшчэ з кіёчкам паехаў у Новасібірск, знайшоў свой факультэт, нават сакратарка яго пазнала, аформіў перавод на апошні курс завочнага гістфака. І вось табе — дырэктар. Загад «узяць вышыню». А з кім? Вайна праглынула настаўнікаў, якімі некалі ганарылася Біязінская школа, эвакуіраваныя ў гэтую глушэчу не даехалі, вось і... Але ёсць і першая ластаўка. Сапраўды ластаўка. Як яе толькі зберагчы, утрымаць тут? Хоць і настаўніцкі, але ўсё ж інстытут, свежыя веды, адчуваецца выхаванне і такт. Стварыць умовы? Але як? Нічога ж няма. Хоць бы атуліць увагай і клопатам. А тут яшчэ падсунулі такі клас. Хоць бы не сарвалася ў першы ж дзень. Можа, схадзіць з ёю на ўрок? Пагаварыць асобна з дзецьмі? Мяне ж яны слухаюцца. Можа, таму, што дырэктар, што франтавік, што часам расказваю пра вайну. Як яны тады слухаюць! Ніхто не варухнецца, толькі часам уздыхне.

На калідоры пачуліся цяжкія крокі. Анатоль Паўлавіч зноў прачытаў «Загадваю...». У настаўніцкую ўвайшла Наталля Іванаўна. У доўгім, адглянцаваным за многія гады плацці, у жакеціку, перашытым з мужчынскага пінжака, і гумовых ботах, канапляная хустка з'ехала ледзь не на патыліцу.

Яна села за доўгі стол і разгарнула свае паперы, расклад, перапісаны на двух склееных аркушах у клетку.

— Прыйшлося вам у панядзелак і ў чацвер паставіць па дзве фортачкі. Іначай не выпадала. Ды і на ўрокі вам трэба хадзіць часцей да маладых настаўнікаў.

— Мне ўсё роўна сядзець тут ад цямна да цямна. Так што можна і фортачкі. А маладых у нас толькі адна. Пакуль што хадзіць да яе не варта. Няхай прывыкне, адчуе ўпэўненасць, авалодае клаеам. Я не збіраюся і вам не раю.

— Маладых і трэба якраз з першых крокаў папраўляць. Фанабэрыі ў іх многа, ды толку мала. А гэта Барышава, відаць, стрэмка добрая. Глядзіце, каб не села на шыю і вам. Дарадчык у яе ўжо ёсць. Хітры, як чорт.

Анатоль Паўлавіч аж здзівіўея ад нечаканасц:,

— Што вы гаворыце, Наталля Іванаўна?

Ёй здалося, што ў пытанні, поўным папроку і перасцярогі, прагучала звычайная цікаўнасць, і жанчына пасыпала, як з малатарні.

— Знюхалася з гэтым вашым хвалёным саўхозам. Ноч удваіх начавалі ў старожцы. Што, вы думаеце, яны ў карты гулялі ці чыталі

байкі Крылова? І ночы было ім мала — прыехалі ў паўдня. А бачылі, хто яе сустрэў, як ішла ў школу? Як яны ўсміхаліся каля завозні! Ужо збегала пазнаёміцца да бабы яго дружка, да Параньві Усцігавай. А чаго, як думаеце?

Дырэктар здзіўлена пацінуў плячыма і развёў рукамі.

— Эх, Анатоль Паўлавіч, маладыя вы і нічога не бачыце. Дзе ім сустракацца? У Архіпа ён спіць на ўслончыку, у яе — у кожнага навідавоку. От і будуць хадзіць да Усцігава. А той за свайго дружка гатовы ў вір галавою. Разумееце?

— Нічога не разумею! — з абурэннем сказаў Анатоль Паўлавіч.

— Зразумееце, як пачнуць нашу школу скланяць у раёне за бытавое разлажэнне. А чый недагляд? Наш. Дазволілі маладому спецыялісту з першага дня скаціцца ў балота.

— Наталля Іванаўна, вы ж жанчына, маці.

— Таму і гавару! Гадзіну назад сама бачыла, як бег ад яе і азіраўся, а яна газеткай завесіла акно і пaглядала ўслед.

Анатоль Паўлавіч перапыніў яе:

— Гэта я пасылаў заўхоза прыбіць вешалку. Трэба ёй яшчэ дастаць шафу, завезці бульбы, дроў. Так што не дзівіцеся, калі яго там яшчэ не раз убачыце. А ў хацінку хіба ніколі вас не заганяла непагадзь?

— Што вы раўняеце! — ускочыла Наталля 1ванаўна.— Яны ж былі ўдваіх. Удваіх, разумееце!

— А вы ведаеце, што на фронце нам даводзілася спаць пад адным шынялём і з радысткамі і з санітаркамі? Мы іх аберагалі, як сясцёр.

— Добрыя сябры пад адным шынялём! — зларадна засмяялася Наталля Іванаўна.— То фронт, а тут зусім іншае. Гэты хлышч на селавых баб і глядзець не хоча, а гэтую ружовую «падушачку» прыбраў адразу. Вы як хочаце, а мой абавязак папярэдзіць. Каб пасля ўсім не было сорамна, як пачнуць скланяць.

Анатоль Паўлавіч выйшаў з-за стала, прабегся па настаўніцкай, ускудлаціў чубок светлых валасоў, стаў насупраць Наталлі Іванаўны і, стрымліваючы хваляванне, загаварыў выразна, нібы дыктаваў кожны сказ:

— Наталля Іванаўна, я вас вельмі прашу, вельмі. Няхай тое, што вы сказалі, назаўсёды застанецца тут, паміж намі. Каб вашых неабгрунтаваных здагадак больш не чула ніводная душа. Вы нікому больш не казалі? — утаропіўся ў яе дырэктар.

— Я ж там не была. А мне ўжо тры чалавекі казалі. Бачылі, як ён выходзіў ад яе.

— Вы разумееце, што робіце? Працаваць няма каму. Прыехала першая адукаваная дзяўчына. Замест таго каб хоць трошкі прытуліць

яе, стварыць мінімальныя ўмовы, падтрымаць, мы адразу... Як ёй тут заставацца? Плюне і паедзе. А паспяховасць будзе ўзнімаць Аўдоцця Мітрафанаўна? Наце,— ён падбег да стала, ухапіў некалькі паперак, паклаў перад завучам,— чытайце апошні загад аблана. Хіба вы не ведаеце сваіх кадраў? Адзіная, на каго можна абаперціся, а вы яе бэсціце...

— А мы хіба зломкі? Дзесяць гадоў стажу і чатыры падзякі райана — гэта вам не за карыя вочы. І Варвара Іванаўна, хоць і без дыплома... Вопыт... вопыт не забывайце, Анатоль Паўлавіч. А гэтыя з дыпломамі паспытаюць нашага хлеба і самі лататы дадуць...

— І пра заўхоза вы дарэмна. Я ўпэўнены, што ён партызаніў, ваяваў, не раз паранены. Прывёз зусім бездапаможнага таварыша, памагаў, пакуль той не стаў на ногі. Нарэшце, ён вельмі адукаваны чалавек, несумненна, педагог. А што дыплома няма — не вялікая бяда. Веды не ў кішэні і не ў папцы, а ў галаве павінны быць. А там, у іх не толькі дакументы,— гарады сцерлі з зямлі. Адновіць дыплом, і будзем рады працаваць з ім, калі захоча.

— Ну-у-у, тут вы мяне зусім здзівілі, Анатоль Паўлавіч. Невядома чаго прыбіўся сюды, а строіць з сябе ліха ведае што.

— Думайце што хочаце, гэта ваша справа, толькі, калі ласка, Веру Рыгораўну прашу нават поглядам не зневажаць. І жанчын пераканайце, што ўсё гэта паклёп, што нехта злосна пажартаваў.

— Ну глядзіце, Анатоль Паўлавіч, я папярэдзіла.— Наталля Іванаўна рэзка села і ўткнулася ў расклад.

У пакоі спахмурнела. Зашыпеў, а потым бомкнуў старасвецкі гадзіннік у шкляным футарале. Стрэлкі паказвалі палову сёмай.

— Наталля Іванаўна, напішыце, калі ласка, расклад званкоў для тэхнічак. Вялікі перапынак дзесяць хвілін, звычайныя — пяць. І так баюся, ці хопіць газы праводзіць усе ўрокі. Апошнімі ставім вусныя прадметы. Гісторыю, літаратуру і батаніку з горам папалам можна расказваць і ўпоцемку. А на будучы год калгас абяцае паставіць рухавік і генератар. Тады зажывём.

На фронце ў Анатоля Паўлавіча выпрацавалася тонкае адчуванне. Ён азірнуўся ў акно. Праз двор ішлі настаўніцы на педсавет. А насустрач ім заўхоз верхам гнаў каня. Мабыць, пасвіць.

Аляксея нешта гнала з двара. Ён упершыню так балюча занудзіўся па любімай рабоце, па званках, па школьным тлуме. Распірала жаданне расказаць пра ўсё, што ведаў, хацелася ўліць душу ў кожнае слова, натхнёна чытаць вершы, каб ніхто нават не паварушыўся, слухаючы радкі вечнай паэзіі.

Яшчэ раз азірнуўся на асветленае акно настаўніцкай, а конь сам павярнуў на паскоціну і ходка пайшоў, матаючы галавой. У змроку звінелі і бразгалі «боталы» на конскіх шыях, хрумстала сталочаная дробная траўка, тупалі спутаныя капыты. Неба загусла і замігцела нізкімі зіхатлівымі зорамі, з нізін пасмамі паўзлі халодныя подыхі ядранай ночы, а з-за кустоў часам напльвалі павевы дёплай вільгаці. Аляксей павярнуў у дробны алешнік, на мякчэйшую і не так збузаваную траву. Ехаў і ўсю дарогу думаў, што яму рабіць, куды падацца. Пакуль дабярэшся на родныя папялішчы, паўзімы міне. Куды там прыткнешся? Яшчэ на непагадзь смыляць і ныюць раны. А тут неяк пераб'ешся на хлебе і бульбе з малаком, а прыціснуць маразы — і скаромнінаю разжывешся, акрыяеш — не сорам знаёмым будзе паказацца, каб не войкалі і не спачувалі. Ды і Мішу зімою прыйдзецца памагчы дрыўмі і сенам.

Аляксей спутаў каня, закінуў на плячо аброць, прайшоў некалькі крокаў і наступіў на лоўжык сухога ламачча. Ён з маленства любіў сядзець у апусцелым асеннім полі каля маленькага трапяткога агеньчыка. Пры хісткім святле добра думаецца, успамінаецца і марыцца. Пра што марыць? Вядома, пра будучае.

Але трэба перацярпець да вясны, загартавацца пасля шпітальнай лежкі, надыхацца смольным духам тайгі. Да таго ўсё збольшага ўсталюецца, хто застаўся жывы, вернецца на сваё селішча.

Аляксей прыкурыў цыгарку, прыгнуўся, падаткнуў запалку ў сушняк маленькага лаўжа. Затрашчала, скруцілася пажоўклая ігліца, ухапілася полымем сухое лісце папараці, аранжавыя язычкі пабеглі па тонкім суччы, загуў, затрапятаў агонь, рассунуў настылы змрок, дыхнуў белым дымком і цяплом на рукі і твар, выхапіў з цемры конскія спіны і кусты алешніку. Усё здалося чырвоным і хісткім, а за кругам святла прасціралася цёмнае асенняе поле і бязмежная тайга. Прыткнуўся Аляксей на аблыселы, паточаны шашалем пяньчук, прасцёр рукі да кастра. Здалося — пасля паходу на «жалезку» грэецца недзе ў гушчары Сінягоўскага бору. Прыпомніўся камандзір брыгады Сцяпан Ларыёнавіч Сямашка, з чорным колцам непаслухмянага чуба, з круглымі арлінымі вачамі і шчарбінкаю на пярэднім зубе. Дзе ён цяпер? Калі жывы, пэўна, вялікім начальнікам стаў. Вайсковым наўрад ці. Сеяць і будаваць, лашчыць далонню рубчастую пшаніцу, падлічваць у коласе зярняты, узвышаць людскія душы — яго талент. Сакратар райкома. Сапраўды першы. Першы ва ўсім.

Ён першы ўставаў у раёне і золкімі світаннямі тросся ў старэнькай «эмцы» ў дальні калгас, першы быў на суботніку, калі садзілі мястэчковы парк, а на пачатку вайны склікаў партыйны актыў,

сабраў у ваенкамаце і ў асавіяхіме сякія-такія вінтоўкі і наганы і паўсотні надзейных мужчын павёў у лес.

Успомнілася, як доўга і разважліва ён гаварыў з ім, маладым настаўнікам, калі прапанаваў застацца ў мястэчку, уцерціся ў давер да немцаў, каб усё перадаваць сваім. Папярэджваў, як гэта будзе рызыкоўна і цяжка. Не настойваў, не ўгаворваў, толькі пытаўся, ці хопіць вытрымкі і сілы. А потым у атрадзе клапаціўся пра яго, як родны бацька: выклікаў самалёт і адправіў у тылавы лазарэт.

Касцёр зырка ўгарэўся, асела ламачча, закруціліся ў цемені іскры. У хісткім святле Аляксей убачыў высокую постаць чалавека з дубальтоўкаю ствапамі ўніз. Выхаплены святлом вогнішча твар здаваўся высечаным з цагліны.

— Хто гэта, думаю, тут качагарыць? Аж вунь хто. Здарова, паря! — загаварыў увесь аброшаны ляснік Пётра Анціпаў. Зняў з пляча дубальтоўку, прысеў на кукішкі, прыжмурыўся ад святла, залубянелы плашч закурыўся струменьчыкамі пары.— Чаго адзін вечаруеш? Нікуды не дзенецца твой «стаеннік». Ваўкоў у нас, дзякаваць богу, не чутно, а мядзведзям часу няма — будуюцца на зіму.

— Я не пільную. Наступіў на ламачча — дай, думаю, спалю. Чакаю, пакуль дагарыць, каб, чаго добрага, на сухі шыпшыннік агонь не пераскочыў ды не выкаціў усё гэтае кушчэўе.

Пётра дакурыў самакрутку, цыркнуў праз зубы на агонь.

— Каб так усе думалі, не трэба было б да цёмначы цягацца па тайзе ды прынюхвацца, адкуль дымам цягне. Лайдакі думаюць — тайзе канца-краю няма, на яго век хопіць. Кінуў такі ахламон вогнішча ў сушняку або цыгарку затаптаць паленаваўся — і загуло, і зайграла. Колькі лесу дымам пайшло! Ды якога лесу: кедрач, як звон, лістоўніцы табе, што тыя свечкі. І ўсё — прахам, адны галавешкі тырчаць. А колькі дзічыны гіне!..

От такая, брат, мая работа. Кругом ляснік вінаваты. Ты ў баране, а той варначына, што плюнуць на недакурак паленаваўся, у старане. Думаеш, за жалаванне да ночы з урману не вылажу? Шкада дабра такога, і хараства шкада.

Тут у нас гадоў пяць балота гарэла. Тарфы, лічы, да самае пупавіны зямлі залеглі. Снегу зімою ў мой рост наваліць — ну, думает, захлынуўся агонь. Дзе ты бачыў! Пад снегам і пад попелам, не раўнуючы, пекла кіпіць. А зверху роўна, гладка, пароша блішчыць — і не падумаеш. Да вайны было: пайшоў адзін кержак на собаля. І трэба ж, занесла яго нялёгкая на тое балота. Я-ак шуснуў — ні следу ні знаку. Чакалі-чакалі — няма. Выправіліся па лыжні шукаць. Дайшлі

да канца. Бачаць — шапка каля проламкі ў снезе ляжыць ł дымок над ёю круціцца.

Старыя казалі, некалі з коньмі і саньмі ў такое пекла правальваліся. Так што, калі зімаваць збіраешся, асцерагайся па балацінах цягацца, можа, там ад цара Гароха тлее.

Тым часам вогнішча ачахла, вуголле ўкрылася белым трапяткім попелам, Аляксей з леснікам прысыпалі прысак вільготным пяском з крацінага стажка, прытапталі, выцерлі аб вільготную траву рукі і пайшлі ў сяло.

— А ў цябе, праўда, ні роду ні плоду не засталося? — мабыць, каб толькі не маўчаць, спытаў Пётра.

— Праўда... Перазімую, а вясною падамся ў родныя мясціны.

— Яно так. Дзе б ні быў, свая старана мудрэй за магніт цягне. Да вайны на дзяйсцвіцельнай службы я пад Херсонам і панадзіўся да аднае хахлушачкі, Дзеўка, я табе скажу, як абняць, а сэрца — што воск, мяккае. Вінаград з паркана сам у рот лезе, кавуны, як гіярэстыя кормнікі, на баштане качаюцца. Еш, пі, чаго душы заўгодна. Ад'язджаць прыйшла пара — плача, каб застаўся. Адпрасіўся старых адведаць і праўда думаў — вярнуся. А прыехаў — не адарвацца. Што ў нас? Урман, камарэча, груздьі ды горкая чаромха — і ўвесь фрукт; бураны з маразамі, гразь па вушы, а мне лепшага і не трэба.

Налазішся па тайзе, наслухаешся, нагледзішся касачоў на такавішчы. А ласіны гон! От дзе рык, от дзе сіла, от дзе любошчы! А з мядзведзем стрэнешся — страх і радасць, што не ты, а ён цябе баіцца і прэцца ў валежнік... Чуеш, як ціха? Дзе яшчэ так ціха, а?

На селавой вуліцы яны развіталіся.

— Заходзь вечарам паталкаваць. А часам прыжывешся — лесам паможам і зрубім хату талакою.

Аляксей падзякаваў і пайшоў па пругкай сцежцы. У хатах было цёмна, толькі з вокан пяцісценкі Наталлі Іванаўны на вуліцу і ў двор падала святло, чулася гамана, у двары стаяў нечы выпражаны конь. Да Быковых часта заязджалі раённыя ўпаўнаважаныя і рэвізоры: муж Наталлі Іванаўны пасля фронту не вярнуўся ў школу, а ўзначаліў куставую кантору спажывецкай кааперацыі.

Ціхманы чалавек і цяпер часта хварэе, а гандлем фактычна камандуе Наталля Іванаўна. У магазіне яе слова — закон. Яна ведае, каму што даць, каму не даваць, каму якія карткі, з каго спагнаць пай, да якога тавару дадаць «нагрузку». Яна прыходзіць у кантору, садзіцца за мужаў стол і пачынае: «Ягор Кірылавіч кепска сябе адчувае. Адпусціце сягоння Ульяне ў магазін яечны парашок, макаронаў і манкі. Надзі выпішыце корту і паркалю». Калі трэба было

падпісаць ведамасць або нарад, каб не турбаваць мужа, яна часам гаварыла: «Роспісь у нас аднолькавая, давайце сюды»,— і падпісвала акурат як Ягор Кірылавіч.

III

Гаспадары ўсёю сям'ю спалі на вялікай, разасланай на падлозе кашме. На чыстай палавіне хаты стаяў драўляны ложак, засланы стракатаю саматканаю посцілкаю з высокаю пірамідаю падбітых падушак. Але на ложку ніхто не спаў. Пакуль цёпла, слаліся на падлозе, а ў вялікія маразы лезлі на палаці. Аляксеева месца было на шырокай лаве каля дзвярэй. Клаліся, як толькі змеркне, бо скупа было з газаю, а ў такую далеч па бездаражы не навозішся, ды не вельмі яе і выстарчала тады.

Аляксей толькі ўмасціўся на сенніку, заплюшчыў вочы, каб заснуць, як нехта пастукаў у дзверы. Ён падхапіўся, выскачыў у сенцы.

— Буевіча ў сельсавет,— адказаў жаночы голас.

— А хто выклікае, цётка Настасся? — па голасу назнаў Аляксей суседку.

У сельсавеце начамі дзяжурылі па чарзе: выклікалі, хто быў патрэбен, адказвалі па тэлефоне, а часцей драмалі над сталом да рання.

— З раёна нейкі новенькі. Загадаў, каб сей мінут быў,— і патупала па рыплівых прыступках ганка.

Аляксей, не спяшаючыся, апрануўся, скруціў на дарогу цыгарку і ціха выйшаў за дзверы. Была ядраная ноч. Вялікія зоры ўсыпалі цёмнае неба, наўскаеяк светлаю паласою працягнуўся Млечны Шлях, недзе на другім канцы, падвываючы, брахаў сабака. На цёмнай вуліцы там-сям мільгаў слабы дрыготкі агеньчык, і толькі з вокан Верынага пакоя яркае святло кідала цень ад аконнай рамы на гразкую дарогу. Пахла вялым, гаркавата-салодкім бульбоўнікам і кропам, свежае, аж колкае, паветра казытала ў носе і халадком абдзімала шчокі. Аляксей цаляў ступаць па тугой вузкай сцяжынцы, каб не ўцерабіцца ў гразь, а душу смактала прадчуванне чарговай непрыемнасці. Ён ведаў, што вакол яго снуюць нейкія плёткі. І сапраўды, дзіўна — адукаваны чалавек круціць быкам хвасты, возіць дровы недавучкам. Даўно трэба было плюнуць на ўсё, паехаць дадому, хоць дома таго і няма, напэўна, засталіся людзі, якія помняць і ведаюць яго. Што яго тут трымала? Міша Усцігаў. Яго бяда, жаданне памагчы таварышу трохі агледзецца. Спадзяваўся папрацаваць, каб збольшага акрыяць, стаць на ногі і вярнуцца ў свой зруйнаваны раён.

Святло з вокан сельсавета падала на пажоўклыя кусты ў гародчыку. Дзверы на ганку расчынены насцеж, у пярэднім пакоі

каля жоўтай скрынкі тэлефона за маленькім столікам сядзела цётка Настасся і драўляным кручком спрытна вязала тоўстую рукавіцу. Аляксей аж зажмурыўся пасля цемнаты, агледзеўся і толькі хацеў спытаць, каму ён патрэбен, як дзверы ў пакой старшыні адчыніліся, з іх высунуўся тонкі, зусім яшчэ маладзенькі чалавек. На ім тапырыўся, відаць з чужога пляча, кіцель, з шырокіх кірзавых халяваў выдзімаліся шырокія галіфэ. Дробныя рысачкі твару адразу і не запомніш.

На Аляксеева прывітанне ён адказаў папрокам:

— Колькі ж можна чакаць? Ну і дысцыплінка! Заходзь.

У пакоі прыезджы падкруціў кнот у лямпе, прысунуў шэры мармуровы прыбор, сеў за стол, Аляксею паказаў на табурэтку каля дзвярэй. Памаўчаў. Адсунуў шуфлядку, пагартаў у ёй нейкія паперкі, выцягнуў чысты аркуш, падумаў, увагнуўся і даволі доўга нешта пісаў.

— Назавіце ваша прозвішча, імя і па бацьку.

— Раз выклікалі, значыць, ведаеце. А хто вы? І навошта я вам ноччу спатрэбіўся?

— Памочнік райпракурора Пушанкоў. А цяпер адказвайце на пытанне.

— Ну, Буевіч Аляксей Іванавіч.

— Без «ну». Год і месца нараджэння?

— 1918, веска Заполле, Ельніцкага раёна, БССР.

— Дзе вас, Буевіч, захапіла Вялікая Айчынная вайна?

— Там жа, у Ельніцы працаваў настаўнікам.

— І да немцаў на службу адразу пайшлі?

— Ах, вось вы аб чым? — павесялеў Аляксей.— Не, не адразу. Толькі праз месяц па загаду падпольнага райкома. Уласна кажучы, чым выклікаваны ваш інтарэс?

— Пытанні задаю я. Ваш абавязак адказваць і гаварыць толькі праўду,— пачырванеў Пушанкоў.— А якое задание вам далі, калі перакінулі ў Савецкую Армію?

— Не шкадуючы сіл і жыцця змагацца з нямецкімі захопнікамі,— спакойна адказаў Аляксей.

— Тут не цырк! Не прыкідвайцеся дурнем! Немцы якое задание далі?

Аляксей сціснуў кулакі і прашыпеў:

— Вы хоць трохі думайце, што гаворыце. Я выконваў задание партызанскай брыгады. Райком загадаў улезці ў нямецкую ўправу, даваць не толькі весткі, але і перапраўляць бланкі «аўсвайсаў» і іншых неабходных дакументаў.

— Што гэта за «асвайцы»? — перабіў следчы.

— Пашпарты нямецкія. У нас было моцнае маладзёжнае падполле, а калі гестапа натрапіла на след, па загаду камандавання брыгады я ўліўся ў атрад. Рвалі чыгунку каля Барысава і Смалявіч. У чэрвені 42 года асколкам авіябомбы мне прабіла плячо,— Аляксей дакрануўся да яго рукою.— Самалётам перакінулі пад Маскву, у ваены шпіталь. А калі трохі ачухаўся, з забінтаванаю рукою папрасіўся на фронт.

Пушанкоў папярэдзіў, каб гаварыў павальней, і ўсё запісваў.

— А чаму не вярнуўся назад у партызанскую брыгаду? — перабіў ён.

— Цягнікі туды не хадзілі, аэрафлот не абслугоўваў, а пехатою далекавата,— злосна пажартаваў Аляксей.

— А дзе вы вучыліся да вайны? — нібы не пачуўшы адказу, запытаў Пушанкоў.

— У Мінскім вышэйшым пецінстытуце. Скончыў у саракавым і год працаваў выкладчыкам у Ельніцкай сярэдняй школе.

— А чаму адразу не пайшлі ў армію?

— Раён быў адрэзаны на пятыя суткі вайны. Мяне выклікаў першы сакратар райкома таварыш Сямашка і загадаў астацца на месцы. Пакінулі і загадчыка ашчадкасы. Ціхага і адданага чалавека.

— Каму адданага? — нерабіў следчы.

— Вядома, не немцам. Мужнасці і вынаходлівасці гэтага чалавека хапіла б на дзесяцярых. Яго прызначылі старастам управы, а потым ён мяне ўзяў сакратаром. Доўга цягнуў, адмаўляўся для прыклёпу, прыкідваўся, што правярае.

— Як яго прозвішча?

— Якаў Спірыдонавіч Самцэвіч,— адказаў Аляксей.

— Дзе ён цяпер?

— У брацкай магіле каля вёскі Хвасцінічы. Гестапа схапіла яго на ганку ўправы, мучылі гарачым жалезам, а потым яго і яшчэ трох падпольшчыкаў павесілі на іЙіошчы. Сярод іх была дзяўчына. Разумееце, калі ён мне загадаў у лес уцякаць, я ўпрошваў і яго ісці разам. Не паслухаў, спадзяваўся паспець выканаць задание. Самае важнае. Думаў, пратрымаецца. Аж нейкі гад выдаў. Мы здагадваліся хто, але пэўна не ўстанавілі.

— Хопіць байкі расказваць, Буевіч. Гаварыце па сутнасці,— перабіў Пушанкоў. Ён то абсмыкваў кіцель, то расшпільваў і зашпільваў каўнер.

— Гэтыя «байкі» напісаны крывёю! — бліснуў вачыма Аляксей.— Пытайцеся. Але помніце, байкі, якую вы хочаце пачуць ад мяне, не будзе. Дзіўна. Вы паверылі нейкаму паклёпніку, можа, нават затое-

наму ворагу, а не верыце франтавіку і людзям, з якімі я ваяваў,— амаль крычаў Аляксей.

— Лепш раскажыце, як правалілі падполле і з якім заданнем перакінулі немцы.

— Вы што ж, хочаце з мяне зрабіць нямецкага шпіёна? Няўжо ў вас няма больш сур'ёзнага занятку, таварыш памочнік пракурора? — ужо спакойна спытаў Аляксей.

— Таварыш вам шэры воўк,— папярэдзіў Пушанкоў.— А чым займацца, самі ведаем.

— Прабачце, хоць я і не арыштаваны, але таварышам абяцаю вас больш не называць.

— Арыштоўваць пакуль што няма патрэбы. Ды і куды вы дзенецеся? На поўнач — тайга і непраходная дрыгва, у Тарск і з раёна адзіная дарога. Тут кожны чалавек, як на сподачку.— Пушанкоў уздыхнуў і безнадзейна развёў рукамі.— А сведак, што вас пакінулі выконваць спецзадание, няма. Разумееце, ня-ма. Факты ўпартая рэч, Буевіч.— Пушанкоў абмакнуў пяро і пачаў пісаць. Потым прачытаў:— Пытанне: чаму вы са шпіталю не паехалі дадому?

— Зноў скажаце, што расказваю байкі. Вы ж у вайну, мабыць, у пяты клас хадзілі. Адкуль вам ведаць, што такое франтавое брацтва і дружба, чым пахне порах і кроў, змешаная з зямлёю і талым снегам? — з болем загаварыў Аляксей. Пушанкоў памкнуўся ўскочыць. Аляксей перапыніў яго рухам рукі, што азначала: «Сядайце, памаўчыце», і працягваў: —А па сутнасці... запісвайце. На фарміраванні ў горадзе Кімры я трапіў у 284 сібірскі стралковы полк. Адбівалі немцаў пад Масквой і гналі на захад. У нашым узводзе служыў ціхі, але адважны хлопец Міша Усцігаў. З першага дня спалі побач і пасябравалі з ім, а ў баі пад Смольняю снайперская куля мне прабіла правае лёгкае. Я страціў прытомнасць. Як апынуўся ў палявым медсанбаце, хто вынес з поля бою, доўга не ведаў. ТольКі калі адпраўлялі ў тыл, знаёмы санітар сказаў, што падабраў мяне Міша Усцігаў. Сустрэць яго калі-небудзь я ўжо і не марыў. Але давялося-такі. Убачыліся зімою сорак пятага ў Новасібірскім шпіталі. Ён ляжаў з прастрэленай рукою і разбітым правым бядром. Я ўжо быў хадзячы і стаў яго, можна сказаць, персанальным санітарам, хоць і сам яшчэ кашляў крывёю...

Пушанкоў яго перабіў:

— Я пытаюся, чаму прыехалі іменна сюды, а вы ўхіляецеея ад прамога адказу, пятляеце, як заяц, і зноў расказваеце пра вайну і пра бамбёжку.

— Добра,— дзёрзка адказаў Аляксей.— Пішыце. Праводзіў са шпіталю цяжка параненага франтавога таварыша Міхаіла Усцігава.

Застаўся на некаторы час, каб дапамагчы яго сям'і ўправіцца з прысядзібным участкам. Калі даведаўся, што мая вёска дашчэнту спалена і нікога з радні не засталося, вырашыў часова пабыць тут, папрацаваць, падтрымаць баявога таварыша. І самому хоць трохі адысці пасля ўсяго перажытага.

— Вы сцвярджаеце, што маеце вышэйшую асвету, а чаму пры вострай нястачы настаўнікаў працуеце заўхозам?

— Я адсюль звяртаўся ў сваё аблана з просьбай прыслаць мой дыплом. Нядаўна зноў адказалі, што ўсе архівы аблана і інстытута загінулі ў часе акупацыі. Людзі там цяпер новыя і пакуль што нічым памагчы не могуць.— Аляксей дастаў з кішэнькі кароценькае паведамленне і падаў Пушанкову. Той толькі зірнуў і адсунуў убок.

— Гаворыце вы складна, Буевіч, а вось з работай на немцаў няўвязачка: сведкі вашы або нябожчыкі, або неіснуючыя асобы. Дзе той ваш...— ён зірнуў у пратакол,— Сямашка? Хто можа яшчэ пацвердзіць, што вы служылі ва ўправе па заданні райкома?

— Начальнік разведкі брыгады былы ўпаўнаважаны райаддзела НКВД Піліп Васільевіч Юркевіч.

— Дзе ён цяпер?

— Каб жа я ведаў! Вайна раскідала людзей па свеце. Калі жывы, напэўна, недзе працуе.

— Па-шш-укаем, па-шш-укаем,— прамармытаў Пушанкоў і запісаў прозвішча.— Канечне, каб вы прызналіся ва ўсім, было б лягчэй і вам і нам,— уздыхнуў ён.— Службу ў немцаў вы не адмаўляеце, правал падпольнай арганізацыі таксама. Што ж выходзіць? Чатырох павесілі, а з вас і валасок не зваліўся. А? Лепш не круціце, Буевіч. Чыстасардэчнае прызнанне змяншае меру пакарання,— мякка ўгаворваў следчы.

Аляксей ускочыў з табурэткі.

— Гаварыце ды не загаварвайцеся! Каго вы хочаце абвінаваціць? Вы ніколі не нюхалі пораху, не ведаеце, што такое вайна і акупацыя. Толькі такі і можа паверыць паклёпу нейкага замаскіраванага ворага. Пакажыце мне гэты данос.

— Сядзьце! — ускрыкнуў Пушанкоў і ўстаў сам.— Бач ты, чаго захацеў! Пакажы яму... і не данос, а заяву сумленнага савецкага чалавека. Вось...— ён патрос пакамечаным канвертам.

— Калі так, паедзем і ўсё высветлім на месцы. Толькі вам будзе вельмі сорамна.

— Мы і самі разбяромся. Падпішыце пратакол.

Аляксей узяў два доўгія лісты, пачаў чытаць пытанні і свае адказы. Па сутнасці яны былі правільныя, хоць і не такія катэгарычныя,

як даваў Аляксей. Следчы ў пачатку адказу звычайна пісаў «Гр-н Буевіч сцвярджае...» Настаўніцкая звычка сачыць за арфаграфіяй і тут не пакідала Аляксея. Ён тактоўна заўважыў: «Филипп» пішацца праз два «п», а ў слове «фашистский» суфікс «ст». Вось тут трэба коска». Пушанкоў пачырванеў і апраўдаўся: «Гэта дробязь, апіскі», акуратна папраўляў іх. Паклаў пратакол у папку і сказаў:

— Ідзіце і падумайце. Будзе вам і мне лягчэй.

— Вам, можа, і лягчэй, а я ў гэтай камедыі не ўдзельнік.

Аляксей ляпнуў дзвярыма і, не развітаўшыся, выбег з пакоя. Сяло даўно спала. Схіліўшыся над сталом, драмала цётка Настасся. Вецер варушыў пажоўклую чарэмшыну пад акном. Сцежка пацвярдзела ад начнога прымаразку.

«Дурань бесхрыбетны»,— лаяў сябе Аляксей. Упэўнены ў сваёй невінаватасці, унутрана ён быў спакойны, ведаў, што разбяруцца, можа, нават дадуць па хвасце гэтаму порсткаму юнаку. Але хто б мог прыслаць гэты паклёп? Вядома, нехта знаёмы. Але хто? Чаму? За што?

Аляксей уяўляў, як усё магло атрымацца: ён некалькі разоў пасылаў запросы ў раён і ў сельсавет. Там іпукалі яго радию. Напэўна, калі прыйшло пісьмо, нехта дазнаўся, дзе ён, і вырашыў «накапаць». Але наошта? Каб пазбавіцца ад яго, каб не вярнуўся дадому. Значыць, яго нехта баіцца. А можа, напісаў занадта «пільны» чалавек, які бачыў яго ва ўправе, але і не ўяўляў, хто туды паслаў маладога настаўніка, дзе ён быў пасля. Або так? Або гэтак? Але ж яго не арыштоўваюць. Значыць, няма падстаў. Прыйшла заява, а заяву трэба разглядаць. Вось і стараецца гэты маладзён, але не разабрацца, а толькі абвінаваціць. Што б рабіў я на яго месцы?

Аляксей ведаў, што ўсе з раёна заязджаюць да Наталлі Іванаўны. Яна першая дае ўсім характарыстыкі і інфармацыю. Відаць, і Пушанкоў з ёю паспеў пагаварыць.

Аляксея Наталля Іванаўна ўзненавідзела з першых дзён яго работы ў школе: за ім талакою хадзілі дзетдомаўскія самыя «адорвы» і слухаліся яго, як не слухаліся нікога. Лавілі яму «Смажанага», падмазвалі колы, разам ездзілі па сена. Заўхоз ім расказваў пра партызанаў і пра вайну, пра кніжкі, якіх прачытаў, мабыць, тысячы. На ўроках хлапчукі задавалі настаўніцы такія пытанні, падкідалі такія задачкі, што не кожная магла адказаць і рашыць.

Вось і ўз'елася на Аляксея Наталля Іванаўна. «Падбухторваеце дзетдомаўскіх хуліганаў. Падсоўваеце ім правакацыйныя пытанні і задачкі, каб падарваць аўтарытэт выкладчыкаў!» Ён звычайна адказваў, што аўтарытэт нельга ні падняць, ні падарваць. Ён залежыць ад

настаўніка. А дзеці вельмі дапытлівыя, яны ўсё хочуць ведаць, ва ўсім разабрацца і з нявырашанымі пытаннямі прыходзяць да яго. Аднойчы параіў быць да іх больш уважлівымі і ласкавейшымі.

«Вы лепш прывязіце дроў Аўдоцці Мітрафанаўне, а з выхаваннем мы самі ўправімся»,— адсекла яна. У тоне Пушанкова яму чуліся інтанацыі Наталлі Іванаўны. Відаць, па сакрэту ўжо сказала сяброўкам, што ім зацікавілася пракуратура, і папаўзлі па сяле шэпты: заўхоз служыў немцам, схаваўся ад кары ў іх глухім сяле, але яго і тут знайшлі.

Пакуль ішоў дадому, усё гэта прамільгнула ў Аляксеевай памяці. Начны халадок астудзіў лоб і шчокі. У дварах лена пабрэхвалі сабакі, пазяхалі і адыходзілі ад варот. Толькі ў адной хаце яшчэ гарэла лямпа. Не спала Вера Рыгораўна.

Аляксей прамінуў свае весніцы і праз вуліцу паглядзеў у яе акно. На сцяну падаў яе павялічаны цень. Вера ўстала, прайшлася па хаце, нагнулася, відаць, рассцілала пасцель. У завешаным газетаю акне паказаўся яе профіль, рукі высмыкнулі заколкі з пышных валасоў, крутнула галавою, і на плечы рассыпаліся пакручастыя пасмы. Лямпа патухла.

Аляксей пастаяў яшчэ некалькі хвілін, ціха шапнуў: «Дабранач» і паволі паплёўся на свой тапчан.

У сельсавеце яшчэ доўга свяцілася акно. Пушанкоў быў незадаволены размоваю з Буевічам. І пратакол складаў так, дзеля большай важнасці. Пракурор даручыў пагаварыць, а не дапытваць, але як тут утрымаешся, калі чалавек не адмаўляе сваю працу ў немцаў. Многае супадае з заяваю. Ён яшчэ раз выцягнуў яе, прачытаў, прыгледзеўся да канверта — ні адраса, ні прозвішча аўтара няма, і штэмпель не Ельніцы, а зусім другога горада. Можа, баяўся помсты? Але ж факт ёсць, значыць, трэба высвятляць. Ён усю дарогу сюды пераконваў сябе, што на пасадзе школьнага заўхоза хаваецца фашысцкі паслугач, вырашыў «раскалоць» яго і здзівіць пракурора, які не вельмі давяраў ананімшчыкам.

Пушанкоў закурыў, прайшоўся па пакоі, паклікаў дзяжурную і загадаў схадзіць па Міхаіла Усцігава.

— Не ведаю, як небарака дабрабецца па такой багне. І днём ён ледзьве клыпае. А ў гэткую цемень сунецца ў канаву, і костачкі не збярэш. Ён жа ўвесь з кавалачкаў зleплены.

— А ты прывядзі яго. Адна нага тут, другая — там!

— От, каб вы маладыя ногі пазычылі,— ляпнула дзвярыма кабета.

Настасся ледзьве дастукалася да Усцігавых. Паранька запаліла бляшаны смаркачык, затуліла рукамі абвіслыя пад кашуляю грудзі і з трывогаю паглядзела на дзяжурную.

— Уставай, Мішачка, нейкаму начальніку спатрэбіўся,— у парозе ўздыхнула Настасся.

— Ці дня яму мала? Ноччу калеку цягае! Скажы — няздолее... Хворы, бязногі. За прыгон і то жонка водзіць,— запрычытала Паранька.,

— Што яму трэба? — Сеў на ложку ўскудлачаны, худы, аж сіні, гаспадар. Толькі блішчалі глыбока запалыя вочы ды ўздрыгвалі тонкія ноздры.

— Хіба ж ён скажа? Прывядзі, і ўсё тут,— прыперлася да вушака Настасся.— Дык чакаць ці ісці? — і, памаўчаўшы, дадала: — На дружка твайго, Ляксея, усё нешта крычаў, а цяпер кажа Усцігава падавай.

Міхал рвануў коўдру і пагробся на край ложка, зняў з біла зацухмоленыя штаны. «Э, не, брат, хоць ты і начальнік, Аляксея не чапай»,— аж заскрыгатаў зубамі. Паранька памагла нацягнуць ватнікі і мяккія старыя бродні. Міша накінуў целагрэйку, задам наперад уздзеў салдацкую шапку, спрытна падаткнуў пад паху мыліцу.

— Хадзем, Настасся. А ты, Паранька, кладзіся паспі яшчэ,— ляпнуў дзвярыма і пачыкільгаў.

У пакой Усцігаў увайшоў без стуку.

— Выклікалі?

— Садзіцеся, таварыш Усцігаў,— далікатна запрасіў Пушанкоў.

— Мне толькі стаяць або ляжаць. Сядзець, зараза, не дае,— паляпаў разбіты клуб.

— Пагаварыць з вамі хацеў...

— Калі да дня не церпіцца, пагаворым,— буркнуў Міхаіл.— Пытайцеся,— закінуў нагу на нагу, абапёрся на мыліцу і павіс, як на плоце.

Пушанкоў пабарабаніў пальцамі па стале, думаючы, як пачаць далікатней, але доўга трымаць стоячы пашчапанага франтавіка не выпадала.

— Дзе вы пазнаёміліся з Буевічам?

— Вайна пазнаёміла і душу, як панчоху, вывернула. Адразу скажу, таварыш... як вас там... Аляксея не чапайце. Ведаю, як самога сябе. З жонкай бывае век у адной пасцелі пракачаешся, а яна вазьмі ды байструка прынясі, а на вайне ні галаву, ні душу не схаваеш. Калі б усе ваявалі, як Буевіч, ардзяноў не хапіла б. А тое, што партызанам быў, не сумнявайцеся. Усе даведкі — у яго на целе. Няхай раздзенецца, паглядзіце — пячатка на пячатцы. Я яго каля мястэчка Смольня нежывога вынес. Думаў, хоць у зацішку закапаю ды магілку прымечу. А ён вазьмі ды замармычы, сказаць нешта сіліцца, але крывёю

захлынаецца. Бачу, не ў хвойнік, а ў медсанбат трэба. Не думаў, што пабачымся калі. Аж не, шчасце ў няшчасці звяло: у Новасібірскім лазарэце сустрэліся, і цяпер ужо ніяк не разлучыцца. Ён жа вучаны-перавучаны. Дзве галавы складзі — проці яго аднае не дакажуць. А ён мяне, сівалапага чалдона, як малое дзіця, у хату прынес, Параньку суцешыў. Соткі ўзараў і пасеяў, Феньку няньчыў, казкі ёй расказваў і мяне пелянаў, пакуль сукравіцаю сыходзіў. Кажа: «Міша, друг, не пакіну, пакуль «Падгорную» не ўрэжаш». І не кідае. А ты такога чалавека — памыямі. За што? Скажы, ты сібірак?

— Алтайскі,— нехаця адказаў атарапелы Пушанкоў.

— Што ён падумае пра нас, сібіракоў, калі ні за што ні пра што ў чыстую душу плюнеш?

Усцігаў расчырванеўся, вочы гарэлі дзікім бляскам, па разорах апалых шчок цуркамі сцякаў пот. Ён выцер твар шапкаю і заківаў галавой.

— Эх ты, сысунок. Ага, сысунок. Я цябе не баюся. Я ўвесь тут,— і ён расхінуў худую, рабрыстую грудзіну...

Пушанкоў закіпеў, але стрымаўся.

— Прашу не абражаць пры выкананні абавязкаў... — і кінуў свой галоўны козыр: — А вам вядома, што Буевіч быў прыслужнікам у фашыстаў, сам схаваўся, а падпольшчыкаў павесілі? А? Што вы на гэта скажаце, Усцігаў?

Следчы спадзяваўся аглавушыць заступніка нечаканай навіной, а той зарагатаў:

— А як жа, ведаю. Увесь наш узвод ведае, як ён немцаў за нос вадзіў, як дакументы партызанам перадаваў. Ці раз расказваў! І ў смершы пра гэта ведалі. У самую хітрую разведку толькі яго і пасылалі. Прыкінецца, што ні адзін арціст не дакажа.

— Во, во, сапраўды артыст. Ён і цяпер прыкідваецца, а ты і вушы развесіў. Дакументы ў нас ёсць на яго.

— Часам не па-нямецку пісаныя?

— Не разумею,— пацінуў плячыма і развёў рукамі Пушанкоў.

— Дзе-е табе! Відаць, непанятлівы. А яшчэ ўпаўнамочаны,— расцягнуў апошняе слова Усцігаў.— Варажына нейкая падкінула той дакуменцік, а ты і клюнуў, абы за лытку пашкуматаць. Ці мала яго шкуматалі! Адчапіся. Так і скажы начальству. Калі ёсць за ім хоць от такая парушынка,— ён вялікім пальцам ткнуў у кончык мезенца,— скажы, Усцігаў на сябе ўсё бярэ. Толькі прашу, адступіся!

— Супакойцеся, таварыш Усцігаў. Вы франтавік, і вам трэба быць больш прынцыповым. Буевіча ведаеце нядаўна. Пра яго дзейнасць пры немцах мяркуеце толькі з яго слоў. Так? А сведак няма. Не

хвалюйцеся. Разбяромся, усё высветлім, і калі не вінаваты ваш Буевіч, няхай жыве на здароўе, а калі праўда, што пішуць, і ваша істэрыка не паможа.— Памаўчаўшы, спытаў: — Значыць, сцвярджаеце, што Буевіч Аляксей Іванавіч згадзіўся даставіць вас дадому і памагчы абрабіць прысядзібны ўчастак? Так я вас зразумеў?

— Так. Чалавеку няма куды галаву прыхінуць. Вы ведаеце, што там засталося пасля немцаў? Каміны ды галавешкі. Я бачыў. А ў яго ні хаткі, ні маткі. Хай тут трохі акрыяе на малацэ ды на бульбе. А там яшчэ і прафесарам стане.

Пушанкоў устаў з-за стала і хацеў правесці Усцігава з ганка.

— Я сам. Не трэба,— крутнуў рукою, абы-як накінуў шапку, хітра ўсміхнуўся.— Добрай раніцы вам,— і застукаў мыліцаю па ўсходцах.

IV

Вера прачнулася рана і адразу не магла ўцяміць, дзе яна: пустая неатынкаваная хата патыхала халадком, на столі, пакладзенай унахлёст, паабсыпалася пабелка, і пралысіны здаваліся дзіўнымі ўзорамі і малюнкамі, як у дзяцінстве летнія кучаравыя воблакі.

Вылазіць з-пад коўдры не хацелася. Яна яшчэ пахла домам. Хоць і той дом быў чужы і не вельмі ўтульны, але там, дзе маці, там і дом, а цёплы, саладкаваты дух абжытага кута яшчэ доўга не вытыхаецца з рэчаў і з памяці.

Шыбіны затуманіліся і пакрыліся буйнымі кроплямі, на вушаку ламаўся халодны чырвоны прамень. Толькі акно на вуліцу было запнута газетаю, а ў астатнія, здавалася, мог кожны зірнуць на яе аголеныя плечы і рукі. Вера, седзячы на ложку, дакранулася босымі нагамі да настылай падлогі, не здымаючы з каленяў коўдру, нацягнула злінялую паркалёвую сукеначку ў белыя гарошыны.

За сцяною ўжо даўно бразгала качэргамі Трахімаўна, ляскалі дзверы, пад ганкам радасна сакатала курка.

Вера прыгнулася перад маленькім люетэркам на сцяне — прычасаць хвалістыя валасы — і падумала, што трэба будзе нанач завязваць хусцінку, каб яны не так блыталіся, збіваліся. Зірнула ў акно і здзівілася ядранаму, чыстаму і ціхаму ранню. Туман курыўся над прырэчным лазняком і высокім гліністым берагам, пасмамі слаўся ўскрай лесу, а барвовае сонца ломкаю чырванню заліло стракатыя верхавіны тайгі, пажоўклыя бярозавыя грывы ў прыцінтаным полі. Халаднаватая празрыстасць вераснёвай раніцы, здавалася, трымціць шкляным звонам.

Суцэльнае кола тайгі агінала навакольныя палеткі. Паміж цёмнай хвоі стромкімі свечкамі залаціліся лістоўніцы, чырванню набрынялі

купы асін, іржавеў рабіннік, трапяткой пазалотай на ўзлессі свяціліся бярозы.

Старанна прычэсваючыся, Вера глядзела ў гэтыя дзівосныя таежныя прасторы. На ганку пачуліся мяккія павольныя крокі, і, не стукаючыся, увайшла Трахімаўна ў кажушной безрукаўцы, зграбных, хоць і даўно ношаных, чырках, падпяразаная крамным зацыраваным фартушком. Сухенькая і рухавая, яна нечым нагадвала маці, але была старэйшая і цямнейшая за яе.

— Дык прыходзьце снедаць, Верачка. Хоць невялікія прысмакі ў нас, але лепш, як нічога. У вас жа ні гаршка, ні міскі. Так што пасталуйцеся, як не грэбуеце, з намі. А пабагацееце ды разжывяцеся — як сабе захочаце. Прыходзьце, пакуль не прастыла.

Вера аж пачырванела ад такога нечаканага запрашэння. Яна яшчэ і сама не ведала, як будзе харчавацца. Самой варыць складана і доўга. Сталоўкі ж ніякай у сяле няма. Думала, але набівацца ў сталаўніцы да Трахімаўны не адважылася. Таму і ўзрадавалася, што ўсё так проста выходзіла.

Трошкі затрымалася, пакуль прыбірала ў пакоі, засцілала ложак, нацягвала зацыраваныя на ступаках панчошкі. Трахімаўна настукала ў забітыя дзверы паміж пакоямі. Вера чакала гэтага стуку; бянтэжачыся, не вельмі смела, зайшла на яе палавіну. Увесь кут займала вялізная печ з палацямі пад столлю, пры сцяне стаяў драўляны ложак з тарою падушак, шырокая лава, каля яе стол, засланы кужэльным абрусам. Пасярэдзіне зіхацеў пукаты тульскі самавар, з краю стаяла патэльня з падсохлай яечняй, цэлая, падсмажаная перад полымем, пакарабачаная, з хрусткімі падпалінамі, бульба, у місцы — скрылі кіслага малака. Яго чамусьці Трахімаўна звала прастакішай.

Гаспадыня фартухом сцерла лаву.

— Садзіся, Верачка, з'еш, што бог паслаў,— проста і натуральна перайшла Трахімаўна на «ты».— На лепшае выбачай.

— А вы чаму не ясце? Садзіцеея.

— На мяне не зважай.Назбіралася, пакуль тупала каля печы. Дзень у мяне вялік, пакручуся трохі ды і падзяўбу чаго-кольвек. Колькі старому трэба? Еш, еш, галубка. Табе ж у школу бегчы. Зранку будзеш хадзіць ці па абедзе?

— У другую змену. А сёння дырэктар прасіў усіх зранку прыйсці,— адказала Вера.

— Ну і добра, калі па абедзе. Уга, як выспацца можна. А то ў нас пазалетась дзве жылі, дык да першых пеўняў сляпіліся і ўпоцемках у школу ляцелі. А зімою задзьме, замяце ды закруціць — свету божага

не відаць. Калоцяцца, па пахі грузнуць, а ідуць.— Памаўчаўшы, спытала: — Пімы ў цябе хоць ёсць?

— Няма,— адказала Вера.

— Без пімоў і не думай зімаваць. Э-э, не! У гэтых панчошках ды боціках ногі ў першы мароз паадлятаюць.

— А што такое пімы, Трахімаўна? — пачырванела Вера.

— От табе і на! Пімоў не ведае. Ну, катанкі па-вашаму. Як чобаты, толькі з воўны бітыя. Без пімоў, галубка, толькі на печы сядзець. Старайся к зіме. Каб воўна была, Архіп і скатаў бы. Ну, паразіт, і майсцер. Як улье, ніхто не дакажа!

— Напішу, можа, мама прышле.

— Не-е, тыя не выдзюжаць. Архіп у кожны насок, можа, паўхунта воўны кладзе і абцасікі робіць. Адным словам, лялькі. Тры зімы дзюжаць, а там і падшыць можна. А мамка твая служыць дзе ці як?

— На гуце ў лабараторыі працуе, а бацька майстрам. У яго з грамадзянскай вайны вока паранена, дык у гэтую ўжо не ўзялі. Да вайны мы пад Гомелем жылі. Там вялікая гута была. Эвакуіраваліся за Яраслаўль і цяпер там жывём. Але бацькі ўсё назад збіраюцца...

Вера падзякавала за снеданне і пачала прыбіраць са стала.

— Няхай стаіць. Сама ўпраўлюся. Табе ж бегчы трэба. Абед у гэтым чыгунку будзе і на патэльні. Калі часам куды выскачу, дык сама ўпраўляйся. Замок пацягні, і адчыніцца. Так, для прыклепу вісіць. У нас тут зладзеяў няма. Усе свае. Трэсачкаю прабой заткні — ніхто не зойдзе. Ну, бяжы.

Вера хуценька адзела шэрае гладкае плацце з белым каўнерыкам, накінула лёгкі жакецік у клетку, зірнула ў люстэрка, паправіла валасы. Праз акно паглядзела на вуліцу: сцежачкі пацвярдзелі і падсохлі. Абула лёгкія чорныя лодачкі і пабегла ў школу.

Па вуліцы ішлі натоўпы дзяцей. Хто босы, хто ў маленькіх чырочках на голых нагах, дзяўчынкі ў доўгіх злінялых сукеначках і хустачках, хлопчыкі ў штоніках і расхлістаных кашулях. Валасы за лета павыгаралі і бялелі, як маленькія сланечнікі-самасейкі.

Вера была адметная ад усіх, нават нейкая таямнічая сваёй нетутэйшасцю. Да астатніх настаўніц усе даўно прывыклі. Яны былі мясцовыя: летам басанож палівалі грады, даілі кароў, разам з усімі хадзілі ў ягады. А новая — зусім незвычайная, з горада. А плацце якое! А лодачкі! Дзяўчынкі глядзелі як зачараваныя. Смялейшая падбегла да Веры, павіталася.

— Вы нас вучыць будзеце?

— А ў якім ты класе? — спыталася Вера.

— У чацвёрты перайшла.

— Тады толькі ў наступным годзе.
— Вы і на той год будзеце ў нас?
— Абавязкова.
Дзяўчынка адстала ад Веры і шапнула сяброўкам «будзе». Вера пачула і азірнулася. Хлопчыкі і дзяўчынкі весела ўсміхаліся і падтыкалі адно аднаго локцікамі. Кніжкі і сшыткі неслі ў руках, некаторыя ў палатняных торбачках, некалькі хлапчукоў важна размахвалі вайсковымі сумкамі, ішлі ў бацькоўскіх шапках з чырвонымі, сінімі і чорнымі аколышамі. На маленькім хлопчыку быў танкісцкі шлем з тугімі рэбрамі.
Вера ўспомніла, як некалі да вайны хадзіла ў школу сама. Усе дзеці беглі на першы ўрок у новенькіх касцюмчыках і сукеначках, рыпелі і паблісквалі чаравічкі і партфелі. Калі гэта вернецца зноў? Вайна многіх асіраціла і ва ўсіх адабрала радасці дзяцінства, і сюды, за тысячы кіламетраў, яна дакацілася агульным горам і нястачамі.
Каля веснічак стаяла рудзенькая рабацiністая Фенька, маці ёй нешта наказвала і ківала пальцам. Прыхінуўшыся да плота, стругаў лыжку бледны мужчына з мыліцаю пад пахаю. Паранька павіталася з Вераю, як з даўняю знаёмаю, і загарэлы абветраны твар засвяціўся ўсмешкаю.
— Унь колькі вы назбіралі, Як гусяняты, тэпаюць следам. Гэта ж і наша школьніца першы раз ідзе.
Да веснічак падышоў Феньчын бацька і пакланіўся Веры:
— Прывествуем вас і праздраўляем, таварыш педагог! Гвардыі яфрэйтар у запасе Міхаіл Усцігаў,— прыклаў руку да шапкі.
Жонка пяшчотна штурхнула яго ў плячо:
— Ой, гвардзіі яхрэйтар! Тожа мне, трыногі камандзір. Ну, бяжы, дачушка, з усімі. Глядзі ж мне, каб слухалася!..
Вера ўзяла Феньку за руку, і яны павярнулі на ўзгорак. Дзеці абкружылі настаўніцу і вялікім натоўпам увайшлі на школьны двор. Там ужо бегалі, даганялі адзін аднаго, круціліся на турніку і весела смяяліся вучні.
Сонца добра прыгравала і кідала ад будынкаў і платоў доўгія цені. За школьным гародам яшчэ зелянеў невялікі луяадк з купкаю парудзелага алешніку, а за ім да самага лесу паблісквáў на сонцы жнеўнік і стаялі сціртні свежай саломы. З палёў веяла асеннім сумам.
Вера пайшла ў настаўніцкую. У калідорах было пуста. На чыста вымытай падлозе яшчэ не ўсе прасохлі маснічыны, на табурэце сядзела чарнявая тэхнічка з вялікім званком на каленях.
За доўгім сталом настаўніцы ўтрасалі свае класы, пакуль што ў сшыткі ўпісвалі новых вучняў.

Вера ціха павіталася і села на доўгую драўляную канапу. На другім канцы яе сядзеў невысокі крутаплечы дзед з дагледжанаю светлаватаю барадою, у сіняй сацінетавай касаваротцы і доўгім чорным пінжаку. Ён нешта расказваў Міхалу Іванавічу Акунёву, той толькі ўсміхаўся і час ад часу ківаў галавою. На двары бегалі і крычалі дзеці.

Дзверы прачыніла тэхйічка, зірнула на гадзіннік і голасна спытала:

— Ці не пара званіць, Анатоль Паўлавіч?

— Звані, Мінадора. Пакуль збяруцца, якраз будзе палова дзевятай.

Тэхнічка выйшла і ўдарыла ў зычны звон.

— Ну, пайшлі, таварышы! — звярнуўся дырэктар да настаўнікаў, абсмыкнуў даўгаваты пінжачок, і ўсе следам за ім рушылі на ганак.

Тэхнічка ішла па двары, трасучы вялікім званком, вучні пераскоквалі цераз платы, хлопчыкі штурхаліся, даганялі адзін аднаго, тузалі дзяўчатак за косы, сцягвалі хусцінкі. Дзяўчаткі адбіваліся ад нахабнікаў і беглі да ганка. Наталля Іванаўна «камандавала парадам» : меншых ставіла наперадзе, большых — за імі. Натоўп гаманіў і ніяк не мог супакоіцца.

Дырэктар падняў руку, і ўсе пачалі сціхаць.

— Дарагія дзеці! Мы пачынаем другі пасляваенны навучальны год. Савецкі народ пад кіраўніцтвам Камуністычнай партыі перамог фашызм, прынёс вызваленне і мір Еўропе. Многія салдаты не вярнуліся з франтоў Вялікай Айчыннай вайны, многія з вас не дачакаліся сваіх бацькоў. Яны аддалі жыццё за вашу свабоду, за ваша шчасце. Паміраючы, яны верылі, што іх дзеці вырастуць сапраўднымі савецкімі патрыётамі, будаўнікамі камунізма, а каб будаваць камунізм, кожны павінен авалодаць усімі ведамі, якія набыло чалавецтва.

Мы спадзяёмся, што вы будзеце старанныя і дысцыплінаваныя, паслухмяныя і дружныя, ніколі не будзеце забываць ленінскі запавет — «Вучыцца, вучыцца і вучыцца!».

Вучні дружна запляскалі ў далоні.

— Слова мае стары бальшавік, партызан грамадзянскай вайны Андрэй Андрэевіч Жураўлёў.

Наперад выйшаў дзядок, якога Вера ўпершыню ўбачыла ў настаўніцкай. Лёгкі ветрык варушыў яго светлую бараду і рэдзенькія валасы.

— Таварышы! — пачаў ён.— Што мы мелі ў нашай Біязе да рэвалюцыі? Нічога мы не мелі. Ніякай культурнай жызні мы не ведалі. Суседзямі нашымі былі мядзведзі ды сахатыя. Апрача ўрмана, нічога мы не бачылі. Школа была царкоўна-прыходская на чатыры класы і два настаўнікі. Цяпер у нас восем класаў і вунь колькі настаўнікаў. А

хутка будзе і ўсе дзесяць класаў. Калгас на будучы год абяцае электрыку пусціць. От тады мы зажывём! За гэта мы біліся ў грамадзянскую вайну з бандамі Калчака і іншай белай навалаччу. За гэта вашы бацькі паміралі і ў гэтую вайну, Панятна?

— Панятна! — азвалася некалькі галасоў.

— Нас некалі настаўнік на гарох ставіў і лінейкаю «лапу» даваў. Крыўдна было, але памагала. Цяпер вас не б'юць, дык і вы будзьце людзьмі. Дадумаўся ж нейкі варначына Варвары Іванаўне на крэсла шкурат з цвічкамі падкласці. Што выйшла, самі разумееце. Панятна?

— Панятна! — зарагаталі вучні.

— А раз панятна, глядзіце ў мяне, каб бацьку ў сельсавет не выклікаць! Я скончыў! Ура, таварышы!

Дзіцячая рознагалосіца падхапіла дзедава «ўра!». Ён задаволена разгладзіў бараду і адышоў убок. Вузлаватыя пальцы дужых рук прыкметна дрыжалі ад хвалявання.

— Ці-ха! — зычна крыкнула Наталля Іванаўна.— Першая змена, разбярыцеся па класах і разам з настаўніцамі ідзіце займацца. Толькі арганізавана і ціха. Старэйшыя класы прыходзяць у гадзіну дня. Званок у гадзіну трыццаць.

Дзеці замітусіліся. Аднакласнікі пачалі клікаць адзін аднаго, настаўніцы падштурхоўвалі іх і ставілі парамі.

Вера сышла з ганка і стала ўбок. Яе адразу абступіў натоўп дзяўчатак у аднолькавых карычневых сукеначках, у хлапчуковых чаравіках, з аднолькавымі банцікамі ў косках. Гаваркія і несарамлівыя, яны з ног да галавы разглядалі настаўніцу з непрытоенай цікаўнасцю, заўважалі кожную драбніцу ў яе адзенні і засыпалі пытаннямі: «Вы нас вучыць будзеце?», «Па якім прадмеце?», «А як вас завуць?», «Адкуль вы прыехалі?» Вера адразу здагадалася, што гэта выхаванкі дзіцячага дома і ўсе пераросткі. У іх постацях і тварах праступала дзявочая прывабнасць, і трымаліся яны падкрэслена незалежна і смела. Падбегла і стала за дзяўчынкамі некалькі хлапчукоў, астрыжаных машынкаю, бо галоўкі вясковых дзяцей былі ў «драбінках» ад нажніц.

— У Маскве вы былі?— запытаў чарнавокі расчырванелы ад беганіны хлапчук.

— А Крэмль бачылі?— запытала кірпаценькая прыгожая дзяўчынка.

— Месяц назад была ў Маскве і бачыла Крэмль. Я жыла і вучылася недалёка ад сталіцы.

— Вера Рыгораўна, раскажыце, раскажыце,— падскокваючы на месцы, прасілі дзетдомаўскія дзяўчынкі.

— Мілыя дзяўчаткі, яшчэ раскажу вам пра Маекву, і пра Крэмль, і пра Волгу. Год толькі пачынаецца, і мы з вамі нагаворымся пра ўсё, можа, і паспрачаемся, але давайце дамовімся ніколі не сварыцца і не крыўдзіць адно аднаго. А цяпер ідзіце дадому, і я пайду рыхтавацца да заняткаў.

Гурт дзяўчатак праводзіў Веру Рыгораўну да вуліцы. Калі яна павярнула налева, спыніліся, памахалі ёй услед і пабеглі зноў на школьны двор.

А Вера ніяк не магла зразумець, чаму яе палохалі вучнямі з дзіцячага дома, чаму гэтых смелых, гаваркіх і цікаўных дзяцей пабойваліся вопытныя настаўніцы. Яна хвалявалася, як пройдзе першы дзень. Страціш кантакт з класам, не зацікавіш вучняў, пакажаш слабасць перад свавольнікам — і, лічы, пра пала ўсё. Дысцыпліна -— гэта павага да настаўніка. А каб цябе паважалі, трэба быць аднолькаваю да ўсіх, справядліваю і цярпліваю, добраю і неадступнаю ў сваіх прынцыпах і патрабаваннях. Вера ўспамінала парады інстытуцкага выкладчыка педагогікі. Яго паважалі і любілі ўсе, яму зайздросцілі калегі, а ён з кожным быў натуральны і шчыры. У яго сорамна было правяліць экзамен або залік, таму і вучылі, таму і здавалі, хоць і «ганяў» ён бязлітасна. Як няпроста быць натуральным і шчырым!

«Ці змагу хоць трошачкі быць падобнай на яго?» — думала Вера, ідучы ў свой пусты і не вельмі ўтульны пакой. І адразу адчула сябе вельмі адзінокай. Калі б нехта блізкі падтрымаў добрым словам, развеяў сумненні — здаецца, смялей і цвярдзей пераетупіла б парог класа, і сэрца не білася б так часта, і рукі не дрыжалі б, як дрыжаць цяпер, хоць да першага ўрока яшчэ застаецца некалькі гадзін. О, каб побач была мама, добрая і ласкавая, што мала гаворыць, а ўсё разумев, што ўмее адным словам суцешыць, падтрымаць! Дзе яна цяпер, што робіць? Няйначай, думае пра яе. Глядзіць, як бягуць па пасёлку першакласнікі з букецікамі кветак, і думае пра сваю дачушку, што паехала за свет у далёкую невядомую Сібір. Але мама далека, мама не скажа нічога.

Зноў успомніўся Аляксей... Іванавіч. Ён мог бы сказаць добрае слова, падтрымаць, суцешыць, нарэшце, падзяліцца сваім, хоць невялікім, вопытам. Вера ўбачыла яго такім, як пры першай сустрэчы, далікатным, уважлівым і натуральным. Яна ні ў адной яго інтанацыі не пачула фальшу, ён не стараўся здавацца лепшым, разумнейшым і цікавейшым, чым ёсць.

«Чаму я думаю пра яго? Чаму, падыходзячы да школы, хвалююся, спадзеючыся сустрэць, і шкадую, калі не пабачу хоць здалёк? Няўжо закахалася? Што я, здурнела?! Не-е, вядома, ніякага кахання і быць

не можа. Усё ад адзіноты, ад исадання, каб побач быў добры чалавек, якому можна адкрыць душу, які ўмее падтрымаць і суцешыць». Такім Веры здаваўся Аляксей.

Яна адганяла думкі пра яго і непрыкметна вярталася да іх зноў.

Дома не сядзелася, і Вера прыйшла ў школу задоўга да пачатку свайго ўрока. У апусцелай, пранізанай пабляклым асеннім сонцам настаўніцкай быў толькі дырэктар. Ён гартаў пашарпаны падручнік «Старажытнай гісторыі» і прыслухоўваўся да кожнага гуку ў класе за сцяной і на калідоры. Здавалася, ён нічога не прапускае ні зрокам, ні слыхам. Вера сцішана сядзела ў куточку канапы, гартала то граматыку, то хрэстаматыю і пазірала на доўгія, як коп'і, стрэлкі гадзінніка. Яны рухаліся хутчэй, чым хацелася, а званка яна чакала як самага страшнага і адказнага ў жыцці экзамену.

Часам здавалася, што яна нічога не ведае і не памятае, усё знямела і страціла лагічную сувязь. Аж гарачыня шуганула ў твар.

З-за стала выйшаў Анатоль Паўлавіч. Вочы добрыя, светлыя і разумныя.

— Хвалюецеся, Вера Рыгораўна? — усміхнуўся дырэктар і спыніўся насупраць яе.

— Хвалююся. Вельмі. Здаецца, усё выскачыла з галавы. Баюся разгубіцца на першым уроку. Заўважаць дзеці няўпэўненасць — і, лічы, усё прапала.

— Такое адчуваў, мабыць, кожны пачынаючы педагог. Я, памятаю, ад хвалявання замест «канвент» сказаў «канверт» і разгубіўся яшчэ больш,— засмяяўся Анатоль Паўлавіч.— А вы лепш не думайце і не палохайце самі сябе.— Ён падышоў і сеў воддаль на канапе.— Умовы ў нас пакуль што вельмі цяжкія. Самі бачыце. А дзе яны лёгкія? Вайна. Хоць тут не рваліся бомбы, не палалі вёскі, не рушыліся гарады. Сібір усё аддавала фронту. Ведаеце, што тут елі людзі гэтыя чатыры гады? Бульбу і пíканы. Пíканаў вы не ведаеце? Растуць у тайзе такія салодкія дудкі, жанчыны іх прыносілі мяхамі. Дзеці хрумсталі сырыя, з пíканаў варылі поліўку і рабілі густую кашу. А пшаніцу, мяса, масла аддавалі арміі. Калі хочаце, і дзеці працавалі на перамогу. Дзеці ў нас харошыя, сумленныя, працавітыя, хочуць усё ведаць. Вось мы і павінны даць ім радасць хоць маленькіх адкрыццяў, захапіць навізною ведаў, адагрэць душы ўвагаю і добрым словам.— Ён памаўчаў і паглядзеў на Веру яснымі вачамі.— На вас у мяне вялікая надзея, Вера Рыгораўна. Вучняў трэба захапіць, каб яны з радасцю беглі ў школу. Можа, арганізаваць нейкі цікавы гурток, праводзіць вечары, нават паспрабаваць паставіць п'есу?

— Якія ў вас гурткі працавалі раней?

Дырэктар махнуў рукою:

— Былі ўсялякія. Нават справаздачы пісаліся, а каб працавалі, нешта не помню.

Вера забылася пра сваю нядаўнюю трывогу і ўжо думала, як збярэ драматычны гурток, як будзе ставіць першы спектакль.

Зазвінеў званок. Вера замітусілася на месцы, пачала перакладаць кніжкі, але ранейшая боязь прытухла ўжо, не так калацілася сэрца, не палалі шчокі, не торгала ў скроні.

Наталля Іванаўна, нібы кап'ё, трымала пад пахаю доўгую ўказку і выцерты, з чарнільнымі разводамі глобус. Яна выкладала геаграфію, батаніку, заалогію. Апрача матэматыка, магла замяніць любога настаўніка.

Уваходзілі настаўніцы, узрушаныя, клалі на стол сшыткі, падручнікі, кавалачкі цвёрдай шараватай крэйды: і яе не хапала ў першы пасляваенны год. Іх сустракаў Анатоль Паўлавіч пытаннямі: «Ці многа адсутнічае? Як паводзілі сябе пяцікласнікі?»

Адсутнічалі многія: пасвілі авечак і коней, веялі збожжа на таках, выбіралі бульбу, падмянялі матак на фермах. Да зімы кожнаму хапала больш пільнай работы, чым хадзіць у школу.

— Што рабіць з гэтым Тартынам, Анатоль Паўлавіч? Увесь урок нешта стругаў. Куча смецця пад партаю. Я ўжо яго не чапала, каб іншым не перашкаджаў,— абуралася чарнявая Соф'я Міхайлаўна.

— А ў мяне Коўган з Кармачовым пабіліся за пяро. Ледзьве разбараніла,— жалілася Аўдоцця Мітрафанаўна.

«Што рабіць, калі зачнуць бойку ў мяне?» — аж сцепанулася Вера.

Зазваніў званок. Па калідоры жвавей затупалі абутыя і босыя ногі, заляпалі дзверы, але гармідар не сціхаў.

На школьным двары апрача асноўнага будынка стаялі яшчэ два невялікія дамы з тоўстага кругляка, сцены абмазаны глінаю і так-сяк пабелены. Іх адны звалі «заімкамі», другія — «хутарамі». На такі «хутар» праз двор ішла Вера на свой першы ўрок. Яе пераганялі дзеці і крычалі: «Ідзе! Ідзе!» З калідора выглядалі дзяўчаткі, а як толькі Вера ўзышла на ганак, усе сыпанулі ў клас і зачынілі дзверы. Сэрца затахкала зноў, здавалася, яго ўдары гучаць у апусцелым калідоры, а скрэмзаныя крэйдаю дзверы ўяўляліся прорваю, у якую трэба сігануць і не разгубіцца, перамагчы няўпэўненасць і страх, сціснуць усю волю ў кулак і не паказаць хвалявання. Здзівіла цішыня ў класе, напружаная, насцярожаная, трывожная. Як толькі адчыніла дзверы, усе стаялі за партамі, а заднія цягнуліся на дыбачкі, каб лепш разгледзець яе. Вера паклала на стол падручнік, крэйду і сшытак, што

замяняў класны журнал, спакойна і ціха павіталася. Клас дружна адказаў.

— Сядайце, дзеці,— з усмешкаю сказала настаўніца.

Заляпалі вечкі старых, зрэзаных імёнамі і літарамі партаў.

— Перш за ўсё давайце пазнаёмімся. Завуць мяне Вера Рыгораўна. Я буду называць прозвішчы і папрашу кожнага падняцца, каб ведаць і вас. Добра? — яна разгарнула сшытак і пачала выклікаць усіх па алфавіту.

Ускоквалі стрыжаныя хлапчукі, дзёрзка пабліскваλі чорныя і блакітныя вочы, усмешкамі расплываліся вусны. Спакойна падымаліся за партамі старанна зачэсаныя дзяўчынкі з беленькімі каўнерыкамі, з касічкамі ў валасах.

Па прозвішчах і па абліччах Вера заўважыла, што сярод яе выхаванцаў ёсць татары і чувашы, украінцы і беларусы, нават адзін асцяк. На перадапошняй парце сядзела рослая дзяўчынка з доўгаю грыўкай над шыракаватым пунсовым тварам. Яна прыкметна згіналася, каб не вытыркацца над усімі і не замінаць хлапчуку, што сядзеў за ёю. Веры запомнілася яе прозвішча — Аня Анікеева.

Калі апошні вучань сеў на месца, Аня падняла руку.

— Што, Анікеева? — спытала Вера.

Вучні пераглянуліся, здзіўленыя, што настаўніца ўжо ведае іх прозвішчы.

— Вам схлусілі, Вера Рыгораўна. Замест Тартынскага падняўся Бойка, а Тартынскі замест яго.— Аня пагразіла пальцам хлапчукам, што сядзелі ў куце на апошняй парце.

Вера Рыгораўна прайшла па праходзе, паклала руку на плячо хлапчуку з дробным тварам, густа ўсыпаным рудымі рабацінкамі.

— Віця проста пажартаваў. Праўда? Я раней ведала, які ён вясёлы, і адразу пазнала ў класе.

Тартынскі апусціў галаву і вінавата ўсміхаўся.

Чарнявы хлапчук тузаў ззаду Анікееву і сыкаў на яе: «Шпіёнка, ябеда!»

Вера бачыла ўсё і разумела, што свавольнікі, як кажуць, «робяць прыстрэлку»: разгубіцца настаўніца — будуць чаўпці, што захочуць, паставіць сябе цвёрда, праявіць волю — будзе гаспадыняй у класе.

Але як паставіць сябе? Як знайсці неабходны такт? Перагнеш — зломіш, недагнеш — цябе ж па лбе хвастане дубец.

Вера павольна падышла да стала, абвяла позіркам клас і ціха сказала:

— Я прывыкла верыць людзям. А схлусіць хто — тады ўжо не верыш, калі ён і праўду скажа. З хлусам ніводзін салдат не пойдзе ў

разведку. Чаму? Таму што хлус — самы апошні баязлівец, хлуснёю ён прыкрывае свой страх. Лепш горкая праўда, чым салодзенькая хлусня. Дамовімся гаварыць толькі праўду. Добра?

Клас маўчаў.

— Калі маўчыце, значыць, згодны,— знайшлася Вера, каб толькі парушыць маўчанне.

Вера раскрыла хрэстаматыю, правяла рукою па старонцы, загаварыла спакойна, але выразна, бо памятала: каб слухалі, ніколі не трэба крычаць.

Яна расказала пра народныя песні і быліны. Спыталася, чаму Ілью завуць Мурамец.

— Таму, што ён здаровы, як мур,— адказаў ціха Сцёпа Альхімовіч.

Клас засмяяўся. Усміхнулася і Вера:

— Ты з Беларусі, Сцёпа?

Пачырванелы хлопчык кіўнуў і нагнуўся над партаю.

— Дык чаму Ілью звалі Мурамец, хто скажа?

Руку падняў надзьмуты, з вузкімі вочкамі хлапчук з апошняй парты.

— Таму, што ён нарадзіўся каля горада Мурама.

— А дзе гэты горад?

— У Расіі,— адказала Аня Анікеева.

Вера коратка расказала пра лясны прыокскі край, пра старажытны горад, сказала, што ён упамінаецца ў летапісе пад 862 годам. Нават дату запомніла. Потым чытала быліну. Выразна, усхвалявана.

У класе было ціха. Вера часам адрывалася ад кніжкі, бачыла то іскрыстыя, то задуменныя вочы, падбародкі, падпёртыя кулачкамі ў чарнільных плямах; на адной руцэ заўважыла намаляваны пяром якарок і рулявое кола. Падумала — могуць з'явіцца татуіроўкі, трэба будзе тактоўна пагаварыць з хлопчыкамі. На апошняй парце Тартынскі паклаў шчаку на вечка, толькі паблісквалі рудыя вочы. Відаць, не хацеў адразу паказаць сваёй скоранасці новай настаўніцы. Яна паглядзела доўгім дакорлівым паглядам, хлапчук лена выпрастаўся, заклаў рукі за спіну, парта прарэзліва рыпнула. Нехта сыкнуў: «У-у-у, Тартын!»

— Хто раскажа змест быліны? — спытала настаўніца.

Амаль усе цягнулі рукі адзін за другога вышэй. Не падняў толькі Тартынскі, але глядзеў на Веру Рыгораўну так, нібы нечага прасіў.

— Ты, Віця, не хочаш расказаць? — падышла яна да апошняй парты.

Хлапчук павольна падняўся.

— Можна і расказаць,— памаўчаў, паглядзеў на настаўніцу.

— Калі ласка, расказвай,— і па вузкім праходзе пайшла да століка.

— Значыць, так: Ілья Мурамец сядзеў на печы трыццаць гадоў. Еў, піў, нават у школу не хадзіў. Ой, пашанцавала мужыку! — Вера ўсміхнулася, а па класе пракаціўся рогат.— Ну, што тут смешнага? Хіба не праўда?

— Расказвай, Віця, далей.

Рудыя вочкі хітра заблісkалі.

— Прыйшлі да яго тры старцы. Кажуць: «Жраць ахвота».

Вера спакойна паправіла яго.

— Гэта, Віця, вельмі грубае слова. Як сказаць больш далікатна?

Хлопчык, унурыўшыся, маўчаў. Паднялося некалькі рук. Віця спадылба зірнуў на іх.

— Ну, папрасілі парубаць. Ілья кажа, што не можа ўстаць. Дзяды былі чараўнікі і вярнулі Мурамцу сілу вялікую. Такую, што ён дубы з каранямі, як моркву з грады, выдзіраў... — Усміхнуўся, крутнуў стрыжанаю галавою.— Каб мне такую сілу, я паказаў бы...

— Што б ты зрабіў? — спытала Вера.

— Немцаў лупіў бы і... не паддаўся б нікому.

— Ілья Мурамец рабіў людзям дабро, бараніў іх ад Салаўя-Разбойніка. А ты?

— Я паказаў бы таму Салаўю!— сціснуў кулачок Віця і далей пераказваў быліну хоць і па-свойму, але захоплена і падрабязна. Настаўніца паставіла Віцю чацвёрку.

— О-го-го! — уздыхнула Аня Анікеева.— Тартыну чацвёрку!

Вера не звярнула на яе ўвагі, зірнула на гадзіннік: да званка заставалася дзесяць хвілін. Можна яшчэ падняць аднаго-двух вучняў, каб адказалі на пытанні па змесце, і даць заданне на дом — з палёгкаю падумала яна. Першы ўрок у самым небяспечным класе, здаецца, прайшоў гладка. Мабыць, таму, што яшчэ но прывыклі да яе, не прыгледзеліся, не ўведалі ўсіх слабасцей. Прыглядаюцца.

Вера слухала адказы вучняў, папраўляла іх жаргонную мову, але думала пра сваё: як утрымаць клас так, як сягоння? Празмерная дабрата можа абярнуцца супроць яе, сухая патрабавальнасць выкліча злосць і супраціўленне дзяцей, якія даўно адвыклі ад матчынай ласкі...

Толькі задала на дом, як празвінеў званок. Хтосьці паспрабаваў ускочыць, але яго ззаду асмыкнулі. Вера вытрымала паўзу, абвяла ўсіх добрым позіркам.

— Урок скончаны,— сказала яна.

Усе ўсталі, загаманілі, заляскалі вечкамі. Хлапчукі рвануліся ў дзверы, штурхаючы і шлёпаючы адзін аднаго па плячах. Дзяўчынкі абкружылі настаўніцу.

— Мяне заўтра выклічаце?

— Раскажыце нам пра Маскву.

Дзяўчынка з прыгожым ружовенькім тварыкам ціха спытала:

— А ў вас мама ёсць?

— Ёсць у мяне мама,— неяк вінавата адказала Вера.

Над галавою праляцеў папяровы галубок, стукнуўся ў дошку і ўпаў. Вера спакойна адказала на пытанні, склала сшыткі, выйшла за дзверы. Дзяўчынкі праводзілі яе праз увесь двор, перабівалі адна адну, запрашалі прыйсці да іх у дзіцячы дом.

— Памідоры ў нас даспяваюць. Прыходзьце, праўда! — гаварыла Аня.

У настаўніцкай Вера села ў куточку доўгай канапы. Яна адчувала, як палаюць шчокі, як тахкае ў скронях. Па засмяглых вуснах яна непрыкметна правяла языком.

— Ну, як вам спадабаўся пяты клас? — гучна спытала Наталля Іванаўна, чакаючы скаргаў і папрокаў.

— Клас як клас. Харошыя, кемлівыя дзеці. Можа, трошкі іхнія душы зачарсцвелі без цеплыні і ласкі. Вось і тапырацца некаторыя, як маленькія вожыкі. Напускаюць на сябе абыякавасць. І свавольства ў іх паказное, хутчэй гульня ў адвагу. Калі і далей так будзе, лепшага і не трэба.

— Дзіўна, дзіўна! — пакруціла галавою Наталля Іванаўна. — Пабачым, што вы праз тыдзень заспяваеце.

V

Туманная раніца густа прысыпала золкаю расою прымятыя травы і лапушыстае лісце дзядоўніку. Кропля за кропляю скочваліся з набурэлай рабіны і жоўтых вяргіняў. У туманным полі трывожна крычалі гусі. Можа, чулі ў высокім небе шэлест крылаў сваіх вольных родзічаў, трубную тугу жураўліных ключоў, што адплывалі ў вырай з таежных балацін і прырэчных плёсаў. Гусі лапаталі крыламі, а ў неба падняцца не маглі.

Асеннія туманныя раніцы заўсёды агортвалі Веру шчымлівай тугою па далёкім дзяцінстве, па цеплыні бацькоўскай хаты і матчынай ласцы. Здавалася, і яе клікалі гусі ў далёкі вырай, да мілых сяброў, што разляцеліся па свеце ў невядомыя вёскі і школы, хацелася вярнуцца да студэнцкай мітусні.

Вера хуценька адзела старэнькае сацінетавае плацце ў белы гарошак, завязала стракатую касыначку, абула гумовыя боцікі.

На ганку мякка затупалі чыркі Трахімаўны. Яна ніколі не стукалася. Наогул у сяле не было такой завядзёнкі — кожны заходзіў у суседаву хату, як у сваю. Трахімаўна стала на парозе, хукнула — з рота паплыло лёгенькае воблачка пары.

— Прапаліць трэба было звечара, а то адубела, мабыць?

— Не, нічога,— адказала Вера,— у халадку здаравей.

— Днём горача будзе. А з раніцы хапае за плечы. Дык во адзявай.— Трахімаўна паклала на табурэтку старэнькую, але чыстую целагрэйку.— Не глядзі на форс, абы цёпла было. А тут перакусіць табе.— На целагрэйку яна паклала маленькі клуначак у паркалёвай хусцінцы. Вера разгубілася, аж пачырванела ад такое ўвагі і клопату.

— Дзякуй, Трахімаўна. Не трэба. Дайду ў плашчы, на рабоце будзе горача.

— А дарогу ты знойдзеш? — Яна падышла да бакавога акна.— Онь, каля сяльпа павернеш на левую руку ў вулачку, пярэйдзеш масток, а за паскоцінаю бярыся ўправа. Узыдзеш на ўзгорак і ўбачыш амёты саломы. Там і ток. Ат, няма чаго рабіць гэтаму Малярэвічу...— бурчала старая.

— Чаму б у выхадны дзень і не размяцца трохі? — заступілася за старшыню Вера і пачала збірацца.

Яна спяшалася, каб не спазніцца.

Гаспадыня сілком накінула на плечы Хімчыну целагрэйку, сунула ў руку клуначак. Вера загарнула яго ў газету, узяла пад паху і выйшла з хаты.

На вуліцы з ёю віталіся старыя і малыя. Усе ведалі новую настаўніцу, бо ў кожнай хаце дзеці толькі і расказвалі, як яна апранута, як цікава вучыць.

За мастком Веру нагналі Паранька Усцігава і дзябёлая маладзіца з трохражкоізымі віламі на плячы.

— І вы малаціць? — павітаўшыся, запытала Паранька.— Сёння брыгадзір усіх павыпорваў са сваіх баразён. Адны дзеці на гародах длубаюцца.

— Лаві дзень пагодны, каб год не быў галодны,— сказала бялявая жанчына са скуластым тварам.

Вера глядзела на іх ладныя постаці. Мякка ступаюць зграбныя чырочкі з загнутымі вострымі насамі (успомнілася, што на Гомельшчыне іх называюць маршчакамі), на маладзейшай злінялы афіцэрскі кіцель шчыльна аблёг шырокія клубы, на галаве — блакітная паркалёвая хустачка, вочы сінія-сінія.

Яны ўзышлі на ўзгорак. У нізінах курыўся і раставаў туман. Ад нізкага асенняга сонца туман ружавеў і залаціўся. З узгорка адкрываліся прасторы зжатых палёў, стагі і доўгія амёты саломы, палоскі парудзелага лубіну, пажоўклыя бярозавыя гайкі. Хацелася нагбом піць халаднаватае прасрыстае паветра, слухаць звонкую цішыню асенніх палёў.

Аж сэрца заходзілася ад хараства і невыказнай тугі, ад пачудця адзіноты, ад жадання некаму адкрыць душу, расказачь усё, што думаеш і адчуваеш. Але каму? Успомнілася Ліна. Так дагэтуль і не напісала ёй. А што было пісаць? Толькі ўсталёўвалася, прыглядалася, і прыглядаліся да яе. Увечары вырашыла абавязкова напісаць у Троіцк.

Жанкі заўважылі, што наетаўніца задумалася, і змоўклі. Веру заўсёды здзіўлялі непасрэднасць і такт тутэйшых жанчын. Спачатку трохі бянтэжыла, што Трахімаўна не стукаючыся заходзіць у яе пакой, але мацярынскія клопаты гаспадыні, адчуванне, калі патрэбна яе ўвага, дапамога ці парада, суцяшалі і падтрымлівалі Веру. З Трахімаўнаю яна не адчувала сябе такою адзінокаю ў пустой хаце. Трэба нечым захапіцца, быць так занятай, каб не заставалася часу на адзіноту і сум.

Ішлі пакручастаю сцяжынаю над самаю рэчкаю. Зарослая непралазнымі кустамі ракітніку і глогу, яна недзе ўнізе плюскатала і булькала пад бервяном, перакінутым з берага на бераг; паміж вецця паблісквала халодная вада, а наўкол цьмелі ў туманнай смузе падпаленыя першымі асеннімі прымаразкамі бяскрайнія лясы.

Каля шырокага тарпа збажыны тупала некалькі чалавек, пыхкаў, пастрэльваў і не заводзіўся трактар.

— У-у, падла,— лаяўся маладзенькі трактарыст і з усяе сілы тузаў зверху ўніз ручку. Убачыўшы жанчын, ён выпрастаўся, тыльным бокам далоні правёў па змакрэлым ілбе. Паранька Усцігава весела зарагатала:

— Каб яшчэ табе, Гошка, хвост, ну — чысты чорт!

— Памажы, цётка Параска, цябе ён паслухае, а я газану.

Жанчына кінула граблі, паставіла ў салому торбачку з полуднем, расшпіліла палапленую целагрэйку, паплявала на далоні і ўзялася за ручку. Крутнула раз, другі, крыкнула Гошку: «Газані!» Трактар чмыхнуў чорным дымком, лена, а потым весялей замармытаў, здрыгануўся і засакатаў на малых абаротах.

— Злазь, лапавухі!

Паранька ўскочыла на Гошкава месца, патузала адзін, другі рычаг, трактар загуў спакойна і роўна.

— Няхай прагрэецца.

Вера глядзела на Параньку з нейкаю асабліваю павагаю і замілаваннем.

— Як гэта ў вас усё выходзіць? — здзівілася яна.

— Я на гэтым калеку ўсю вайну на полі сноўдалася. Дзень і ноч круцілася. Як ён др.сюль не рассыпаўся, сама дзіўлюся.

— Сазнацельны,— усміхнулася маладзіца ў кіцелі,— ведае, што няма каму цягнуць, от і слухаецца. Бабскую ласку і трактар любіць... Ты і свайго калеку часцей грэй, дык ён яшчэ...

— Сараматніца, хоць бы настаўніцы пастыдалася,— абурылася Паранька.

— Хіба ж не праўда? Жывому жывое наўме. А настаўніца хіба з другога цеста?

Вера пачырванела і адышлася. Па сцежцы ішлі жанчыны і некалькі мужчын. Здалёк яна пазнала дырэктара, у вылінялай гімнасцёрцы Аляксея Іванавіча і настаўніц.

Калі падышлі, Вера заўважыла, што няма толькі завуча. Хоць яна не баялася Наталлі Іванаўны, але адчувала кожны яе пагляд. З першай сустрэчы Вера адчула непрыязнасць ганарлівай жанчыны, што лічыла сябе ледзь не першай асобай не толькі ў школе, але і ў сяле. У яе маленькіх чорных вачах заўсёды паблісквалі агеньчыкі прытоенай злосці. Цяжка было яе ўявіць пяшчотнаю з мужам і дзецьмі. Часам Вера хацела пераканаць сябе, што памыляецца, што гэта першае зманнае ўражанне, хацела апраўдаць колкі характар Наталлі Іванаўны доўгай нервовай працай, асаблівасцямі яе нялёгкай пасады. І ўсё ж без яе было вальней, спакайней і лягчэй.

Настаўнікаў і некалькі калгасніц прывёў брыгадзір, высокі, як сланечнік. З-пад цеснай. ссунутай на патыліцу пехацінскай фуражкі выбіваўся залацісты чуб, шырокі бязбровы твар усыпаны рудымі вяснушкамі, свяціўся спакойнай дабратою.

— Здаровы, ударнікі! — весела ўсміхнуўся ён.— Што ж ты дарэмна газу пераводзіш, га? — накінуўся ён на трактарыста.

— Праграваю, а то ён, падла, не заводзіцца,— апраўдваўся Гошка.— Заглушыш, а тады да абеду шарманку круці. Вы ж яго характар ведаеце, Васіль Сцяпанавіч.

— Калі тут Паранька, не баісь. Яна не толькі трактару, любому дасць рады. Ну, давайце: раней пачнём, раней кончым. Аксення, станавіся каля цапоў,— звярнуўся ён да маладзіцы ў кіцелі.

— А мужчынам не брыдка будзе, што баба іх работу робіць? Калі ў сяле і штанамі не пахла, ламалі спіну, і цяпер падстаўляй... Бач ты іх, прывыклі за бабскімі гарбамі аціраццa,— тарахцела гучней за трактар Аксення.

— Гэтыя мужыкі, чаго добрага, пальцы паадмалочваюць, а мне адказвай. Давай, не ўпінайся.

— Не бойся, Васіль Сцяпанавіч, не паадмалочваем. Я стану каля цапоў. Сапраўды, работа не жаночая,— спакойна сказаў Аляксой.— Начнём.

Ён насунуў на лоб старую кепку, вышэй закасаў рукавы.

— Хто будзе разразаць перавяслы і падаваць на стол?

Памагаць Алякеею сталі Паранька з Аксеннаю. Анатоль Паўлавіч з Акунёвым палезлі на торп, жанчыны разбіралі граблі і вілы — адкідаць салому. ТольКі Вера не ведала, што ёй рабіць.

На кола малатарні накінулі пас, і яна загула прарэзліва і звонка.

— А мне што рабіць? — спытала Вера ў брыгадзіра.

— Пакуль што каля рэчкі пазбірайце ажыну, а трохі намалоцяць — архаваць будзеце.

Як толькі малатарня глынула першы сноп і басавіта загула, Вера ўзялася за вілы і пачала адкідаць салому. Яна хацела быць разам з усімі, рабіць, што робяць яны. Хацелася ўзяцца за нешта цяжэйшае і адказнейшае — палёгкі і скідкі на яе няўменне і слабасць крыўдзілі яе.

Аляксей завіхаўся каля цапоў, нібы ўсэ жыццё толькі і рабіў гэтую работу. Цяжкі сноп, нібы пучок залацістых промняў, рассыпаўся пад яго рукамі і выліваўся з барабана градам буйных зярнят і дажджом зіхатлівай саломы. Зярняты глуха біліся аб вялікі залатаны брызент. З малатарні ляцела воблака пылу. Жанчыны завязвалі хусткі да самых вачэй, а густы пыл пакрываў шчокі і бровы. Туман даўно некуды сплыў, у спіну пачало прыпякаць сонца. Яно вісела ў злінялым небе, а белыя аблачынкі праплывалі побач не засцячы яго.

Вера крадком пазірала, як дырэктар шпурляе снапы адзін за адным, як іх спрытна хапае Аксення, а Паранька рэжа перавяслы. Самы доўгі пагляд спыняўся на Аляксею. Яго загарэлыя рукі роўна рассцілалі сноп на стале і падсоўвалі ў цапы. Засяроджаны, ладны, здавалася, ён усё ўмее, усё ведае, да ўсяго здатны. Вера лавіла сябе на тым, што ўсё часцей думае пра яго, пазірае на яго абветраны, загарэлы твар і добрыя светлыя вочы пад высмаленымі сонцам бровамі, разумее яго лепей, чым іншых, і ён для яе застаецца самаю неразгаданаю загадкай. А салома шапаціць, іскрыцца на сонцы зламанымі промнямі, пахне гаркаватымі вятрамі і недапечаным хлебам. Вера хапае пярэбірак на коўзкія вілы, а ён рассыпаецца і падае пад ногі. Адзін, другі навільнік — і налаўчылася, пацвярдзелі да трымцення рукі, расчырванеўся твар, па шыі пабеглі тонкія струменьчыкі.

Гурбу перамяшанай з мякінай калянай пшаніцы вёдрамі пераносяць да веялкі. Значыць, трэба ісці туды. Вера бярэцца за корбу, але спачатку круціць не ў той бок, мякіна струменьчыкам вылятае з каша. Соф'я Міхайлаўна становіцца побач, і яны разам круцяць доўгую, адпаліраваную далонямі корбу. Смачна чвакаюць зубцы масляністых шасцяронак, гул веялкі зліваецца з грукатам трактара і выццём малатарні.

Сонца па-летняму смаліць. Ні шолаху, ні ветрыку ў агіусцелым полі. Пачынаюць смылець далоні — відаць, павыскоквалі вадзяністыя пухіркі. Пыл вісіць слупом, асядае на твар і плечы, рукі пакрыліся залацістымі лусачкамі мякіны.

Мужчыны на тарпе паскідалі кашулі, змакрэлыя спіны льсняцца на сонцы. Сцірта пшаніцы асядае і шырэе, а каля веялкі становяцца ў рад тугія мяхі цёплага буйнога збожжа. Стомленасць змешваецца з пачуццём радасці суладнай працы. Вера ўпершыню бачыць, як з коласа выходзіць зерне, што неўзабаве стане духмяным боханам. Яна ўявіла, што Сібір усю вайну карміла фронт і тыл, аддавала горы хлеба воінам і сталяварам, у тайзе збірала саладкаватыя дудкі. Успомніліся расказы Трахімаўны, як жанкі і дзеці працавалі на полі ўсю вайну.

Вера заўсёды думала. У дзяцінстве яе фантазія будавала паветраныя палацы, насіла на лёгкіх воблаках у казачную «Краіну райскай птушкі», у юнацтве марыла пра незвычайнае, поўнае радасцей жыццё ў самым прыгожым горадзе. Тады таемна затевала першыя вершы ў запаветны сшытачак, і сэрца заходзілася ад салодкай шчымлівай тугі. Разам з аднакласнікамі хадзіла ў шпіталь — дэкламавала параненым вершы і тоненькім галаском спявала «На позицию девушка провожала бойца», бачыла, як вільгатнеюць вочы маладых і пасівелых байцоў у гіпсавых панцырах і белых марлевых фесках, як параненыя стараліся непрыкметна пакласці ў кішэньку яе фартушка драбочак рудаватага цукру.

Круціла корбу і думала, колькі яна тут прабудзе. Куды яшчэ занясе яе лес? З кім сустрэнецца? А недзе ж ёсць чалавек, што назаўсёды стане адзіным, неабходным і самым блізкім. Дзе ён? Які ён? Хоць бы прысніўся калі. Успомніўся суседскі цыбаты сарамяжы Колька. Ён на два класы быў старэй за яе. Але кожную раніцу тупаў каля свае брамкі, пакуль не выйдзе Вера, ішоў назіркам да школы, потым абганяў і першы ўзбягаў на ганак, нібы і не бачыў яе. Гэтая хітрасць здзіўляла Веру. Многія хлопчыкі і дзяўчынкі хадзілі разам, гаманілі, смяяліся, штурхаліся, кідаліся снежкамі. А Колька то цікаваў яе, то пазбягаў на людзях, нібы нечага баяўся, і чырванеў, калі яны выпадкова сустракаліся. І ў харавы гурток запісаўся толькі таму, што

на спеўкі хадзіла Вера. Пасля заняткаў адразу знікаў і, як здань, з'яўляўся каля яе за першым ад школы паваротам. Успомнілася, як ён першы раз пацалаваў у шчаку кароткім вільготным пацалункам, пабег, нібы нешта ўкраў, і баяўся, каб не адабралі, а потым тры дні пазбягаў яе. Успомніла Вера, як праводзіла Кольку ў ваеннае вучылішча і крадком выцірала скупыя слязінкі. Вайна грымела на захадзе. Недзе на чужым полі падалі такія ж, як Колька, хлапчукі, а ў хаты пасёлка пахаронкі прыносілі галашэнне і слёзы.

Вера ішла з вакзала глухімі завулкамі і глытала даўкія цёплыя слёзы. Яна не ведала, ці кахае Кольку. Проста прывыкла: выходзіла і ведала, што ён ужо чакае яе, ідзе следам, пяшчотна дакранаецца да рукі і сарамліва маўчыць. Ці кахала яна наогул? Па-сапраўднаму, мабыць, не. Падабалася некалькі хлапчукоў, а зніклі — яна не нудзілася і не шукала.

Верыны думкі перапыніла цішыня. Трактар і малатарня раптам сціхлі. Жанчыны выбівалі хусткі і ацярэбліваліся ад пылу. Ад мякіннай пацярухі Аляксеева гімнасцёрка стала залаціста-рудая, пыл асеў на бровы і шчокі, мокрая чупрына пабялела. «А на каго падобна я?» — надумала Вера. Зияла хусцінку, каб выцерці распараны работаю і сонцам твар і сухія засмяглыя вусны.

— От даў копаці хадзяйственнік! Аж з кожнай валасінкі закапала,— выекалілася разапрэлая, як з лазНі, Аксення.

Вера павольна пайшла да рачулкі. Яна адчувала, што гумовыя боцікі хлюпаюць ад вільгаці, кофтачка прыліпла да цела, і так захацелася хоць трошкі ахалонуць каля рэчкі, апаласнуць твар і стомленыя ногі.

Спуск быў круты, густа зарослы ўчэпістымі кустамі шыпшынніку і глогу. Вера інстынктыўна ўхапілася за галінкі і ледзь не закрычала ад болю: вострыя, нібы касцяныя, калючкі ўпіліся ў далонь, пакрытую шчымлівымі пабялелымі пухірамі. Яна высмактала і сплюнула саланаватыя крывінкі, заціснула ранкі запыленым пальчыкам і пачала асцярожна прадзірацца праз колкія гуетыя зараснікі. Каля ног вíравала і булькала цемная вада, пахла свежай вільгаццю і завялым смародзінавым лістом, на мокрым пяску ляжалі даўно апалыя чорныя ягадзіны. Сярод пабурэлых лістоў Вера сарвала некалькі буйных смародзін, ад густога кіслага соку аж скрывілася, скінула боцікі і запыленыя панчохі. Падкацілася ласкавая хваля і прыемным халадком абдала стомленыя ногі. Вера да костачак увайшла ў рэчку, азірнулася і, зачарпнуўшы поўныя прыгаршчы іскрыстай вады, апаласнула запыленыя гарачыя шчокі і вусны, памыла шыю глыбей выразу на кофтачцы.

Вакол аголеных ног віравала настоеная на карэнні, аеры і травах рудаватая вада. Яна ўжо не здавалася такою халоднаю, як спачатку. Хацелася скінуць з сябе ўсё запыленае і прагхацелае і хоць на хвіліну ўскочыць у імклівую плынь гэтай маленькай буркатлівай рачулкі. Казалі, што па ўсім рэчышчы б'юць крыніцы, і яна не замярзае нават у самыя вялікія маразы. А за кіламетр ад сяла цячэ шырокая паўнаводная Тара ў крутых берагах, зарослых лесам, тальнікам, кустамі глогу. Рака, відаць, яшчэ не астыла пасля гарачага лета, і можна будзе пасля работы акунуцца ў яе хвалях.

Зверху чуліся гамана і смех. Вера ўзаткнула на босыя ногі боцікі і, хапаючыся за голле, палезла па стромкім беразе.

Усе сядзелі кружком на саломе. Аксення з хрумстам кусала салёны агурок. Убачыўшы Веру, Паранька яе запрасіла да сябе.

— Дзе гэта вы згубіліся? Хутка і паужын[1] кончыцца.

Вера ўзяла свой пакуначак і села побач. Паранька працягнула ёй свежую шаньгу з тварагом.

— Пакаштуйце нашага печыва.

Вера засаромелася, але пачастунак узяла і разгарнула хустачку з полуднем. Трахімаўна паклала кавалачак адваранай бараніны, дзве недаспелыя памідорыны і кавалачак падвяленага сыру сваёй работы.

— Частуйцеся, калі ласка,— падсунула Вера разасланую на саломе хустачку.— А нажа ў вас няма?

— Не бабскі гэта струмант,— усміхнулася Паранька.— Не трэба, я ўжоназбіралася трохі.

Аляксей ляжаў на саломе, падклаўшы пад галаву рукі і зажмурыўшыся ад сонца. Пачуўшы размову жанчын, ён падняўся, падышоў да іх і падаў Веры блішчасты сцізорык з касцянымі тронкамі. Яна ўсё пакроіла на тры роўныя часткі і. падала Параньцы і Аляксею.

— Дзякуй, Вера Рыгораўна, я ўжо наабедаўся, ды і нічога не абагуліў у ваш калгас,— адказаў ён з натуральнаю ўсмешкаю на сухім, засмаленым сонцам твары.

Вера зірнула на яго ласкавым паглядам, ад якога не адвернешся і не адыдзеш.

— Не ламайся, Аляксей, бяры шаньгі. Міша і на тваю долю паклаў,— адсунулася Паранька, даючы месца паміж сабою і Вераю.

Ён сеў насупраць, узяў шаньгу і кавалачак бурага, з зелянцою, памідора. Елі моўчкі. Аляксей час ад часу паглядаў, як далікатна адкусвала Вера шэрую шаньгу, заўважыў, якія ў яе тонкія і ласкавыя рукі, а пагляд задуменны і адсутны, утаропленны ў палявую далеч.

---

[1] Паужын — сібірскі полудзень.

«Пра што яна думае? Што ўспамінае?» — хацелася дазнацца Аляксею. Але праўду кажуць: «Чужая душа — цёмны лес», тым болей — душа прыгожай і разумнай дзяўчыны.

Пад сціртаю саломы Аксення голасна заспявала:

Не вдова и не жена,
И сама не знаю:
Мужика взяла война,
Я по нем страдаю.

Жанкі падхапілі прыпеў:

Ох, страданье, ох, страданье,
Ты мое страдание,
Провались ты навсегда
С Гитлером, Германия.

У прыпеўках гучаў сум і боль спакутаванай жаночай душы. Галасы перапляталіся суладна, гучалі надрыўна і звонка. Але над усімі верхаводзіў высокі і моцны Аксеннін голас. Яна спявала без напружання, лёгка і натуральна, з тонкім адчуваннем сэнсу і настрою кожнага слова — то ўзнімаючы яго ў самы зеніт, то пераходзячы на шэпт.

Гэтая ніколі не чутая прыпеўка ўразіла Веру не столькі мелодыяй і простымі, часам не вельмі ўдалымі словамі, колькі шчымлівым болем выканання. Песня, нібы падбітая ластаўка, то ўзлятала ў вышыню, то прыпадала да самай зямлі.

Закончыла Аксення вясёлымі прыпеўкамі, устала, прытупнула на мяккай саломе.

— Канчай загараць, мужыкі! Заводзь сваю шарманку, Гошка! — гарэзна крыкнула яна.— Каб кончыць ды хутчэй дадому.

Зноў загудзела малатарня, зашастала салома; як град, пасыпалася з веялкі пшаніца. Вера адчула, што ныюць плечы і рукі, на твар асядае едкі пыл.

Сцірту дамалацілі, калі сонца павісла над лесам. Жанкі адразу заспяшаліся дадому: пераняць і падаіць карову, занесці сырадой на малаканку, зварыць вячэру, пакарміць дзяцей і парсюка. Хто не мае ні сям'і, ні гаспадаркі, засталіся затарваць намалочанае збожжа. Вера з дырэктарам трымалі мяхі, Аляксей спрытна насыпаў іх вялікім шуфлем.

Калі скончылі работу, сонца яшчэ кідала доўгія цені і вісела вялікім чырвоным кругам над вяршалінамі далёкага лесу. Вера збольшага ацерабілася ад пылу і падышла да Аляксея.

— А дзе тут Тара, Аляксей Іванавіч?

— Онь за тымі кустамі. Я якраз іду туды паглядзець, ці не распутаўся наш конь. А то заўтра яго да паўдня не зловіш.

— Абавязкова праверце,— параіў дырэктар, — Заўтра зранку трэба прывезці вазы са два гліны. У калідоры ўмажам кацёл, каб на зіму была гарачая вада мыць падлогі. А вы хіба не стаміліся, Вера Рыгораўна? Ішлі б дадому.

— Стамілася і прапылілася. Хачу трохі апаласнуцца ў рэчцы. Бо тут мелка,— яна кіўнула на імклівую Біязінку,— і вада ледзяная. Бывайце здаровы, Анатоль Паўлавіч! — Перакінула на руку целагрэйку і легка пайшла па цвёрдай, зарослай запыленым трыпутнікам і рамонкамі сцежцы.

Аляксей яшчэ пагаварыў з дырэктарам пра гаспадарчыя справы і пайшоў следам. Нагнаўшы, спытаў, каб не маўчаць:

— Не баіцеся прастудзіцца? Бо тут гэта небяспечна. Бальніца толькі ў Тарску, а наш фельчар Ніна Пятроўна ўсе хваробы лечыць выключна вітамінамі: ад грыпу — жоўценькія, ад жывата — ружовенькія, ад галавы — зялёныя.

— Я загартаваная. Дома купалася з мая да самых замаразкаў... А вы часам бываеце злосны.

— Але пра Ніну Пятроўну гавару не ад злосці, а хутчэй ад спачування хворым і ёй. Веды ў яе, відаць, слабенькія, вопыту яшчэ не набыла. А вітаміны — надзейны сродак ад любой хваробы: калі не памогуць, дык і не нашкодзяць.

— Цікава, што вы скажаце пра мяне, калі давядзецца пачуць урок?

— Магу сказаць цяпер,— ён усміхнуўся і хітравата прыплюшчыў вочы.— Сказаць?

— Што вы можаце сказаць, нічога не ведаючы пра маю работу?

— Ведаю, што з вас выйдзе сапраўдны педагог, калі хопіць дабраты, цярплівасці і натхнення. Дзеці вас палюбілі з першага ўрока, паверылі вам, чакаюць вашага слова. Цяпер самае важнае — не патушыць іх веру, не расчараваць, не сарвацца. Такі «цяжкі» хлапчук, як Віця Тартынскі, хваліць вас. За што? За павагу да яго асобы. А кожнае дзіця — асоба, чалавек. Асабліва чулыя да дабраты дзеці вайны. Вы гэта заўважылі на першым уроку. Так?

—Адкуль вы ведаеце?

— Ад сваіх сяброў з дзіцячага дома. Дзіўна, праўда? Яны мне раеказваюць усё. Прыходзяць з радасцямі і горам.

Вера маўчала. Яны падышлі да крутога берага шырокай паўнаводнай ракі. Паміж густога кушчэўя тамсям працярэблены і пратаптаиы сцежкі, прырэчны пясок здратаваны вострымі авечымі капыткамі. Сонца закацілася за лес, і ў вадзе адбілася гарачая чырвань неба.

— Вось, калі ласка, і Тара. Толькі не заплывайце за тую луку. Там віры і поўна калод. Ну, шчасліва.— І Аляксей знік у надбярэжных зарасніках. Вера бачыла, як гойдаюцца верхавіны тальніку і чарэмшаніку — усё далей і далей цішэе і глухне яго спакойнае: «Коськось-кось!»

Вада здавалася нерухомаю, толькі каля берага варушыліся ад плыні травінкі і кружыліся апалыя лісты. Вера зайшла за вялізны куст, што навіс над ракою, агледзелася, прыслухалася і, азіраючыся, пачала распранацца. На збуцвелай калодзе ўбачыла маленькі змылачак. Каля берага было мелка. Яна ступіла ў ваду, халадок і гусіныя пупышкі пабеглі па целе. Акунулася і прысела, схаваўшыся ў вадзе па шыю. Ад мыла і пылу вада памутнела. Здавалася, сплывае стома з усяго цела. Адштурхнулася і паплыла, па-мужчынску, сажонкамі, дно знікла з-пад ног. Вярнулася і адчула, як імклівая і пруткая плынь гоніць на стрыжань, а ногі дакранаюцца да глыбіннага холаду. Нават зрабілася страшна, што можа скурчыць ногі і не хопіць сіл даплысці да берага. Ірванулася з усяе сілы, адштурхоўвалася нагамі, крута адграбалася ад стоенай плыні, пакуль не дакранулася да слізкага дна. Па мелкім дапаўзла на руках да берага, азірнулася, прыслухалася і толькі тады за бегла за разлапісты куст. Далонямі сцірала струменьчыкі вады з пахаладзелага цела, з рук і ног страсала кроплі, і яны, як буйныя дажджынкі, скочваліся на пясок. Па целе прабягалі дрыжыкі ад асенняй вады, ядранага надвячорку і імгненнага страху. Хуценька апранулася і пабегла на круты адхон берага. Спынілася і паглядзела на задуменную, таямнічую Тару, на гнуткае вецце тальніку, нахіленае да самай вады, на затканыя сіняватай смугою лясы.

У нізінах курыўся туманок, недзе недалёка ржалі і тупалі коні, на старой алешыне кігікала нэйкая вячэрняя птушка. Ад адзіноты зрабілася сумна. Падсвядома азірнулася на ўсе бакі, некага шукаючы. І зразумела, што шукае Аляксея. Зашпіліла целагрэйку, але дрыжыкі час ад часу пацепвалі плечы. Пайшла хутка, ледзь не подбежкам, і ўбачыла знаёмую постаць над кустамі лазняку. Убачыла, і затахкала сэрца. Нават спалохалася радасці: «Няўжо здурнела? А чаму?» — запярэчыла сама сабе. Ён ужо ішоў насустрач.

— Калі б з лазні, сказаў бы «з лёгкім парам»... Але ж вы дрыжыце.

Вера заўважыла яго мокры чуб, пасвяжэлы твар і вільготны каўнерык кашулі.

— Ану, пабеглі. Уцякайце, сагрэйцеся.— І ён, як хлапчук, затупаў на месцы.

— Я не змерзла. Трошкі спалохалася: ледзь справілася з плынню.— Глянула на Аляксея, усміхнулася і пабегла, а ён усё яшчэ тупаў на месцы, даючы ёй адбегчыся. Потым пабег следам, не скарачаючы дыстанцыю. Вера двойчы азірнулася і запаволіла бег, а калі зусім блізка пачула тупат, павярнулася Аляксею насустрач і весела засмяялася.

— Аж горача стала. Практычны вы чалавек. Заўсёды ведаеце, што рабіць.

— Каб жа так! Звычайна думаеш, што робіш найлепш, знаходзіш самы правільны крок, а выходзіць — памыліўся зноў. Добра, калі ў дробязі, калі можна выправіць памылку. А калі памылка каштуе жыцця, і не аднаго? Нават дробны пралік каштаваў вялікай крыві... Па сваёй дурасці страціў маці і сястру, а мог вывесці ў партызанскую зону... Яны мне сняцца, нібы папракаюць, што я жыву, а іх няма. Выратаваць наўрад ці здолеў бы, але і не ўсё зрабіў, каб папярэдзіць. Думаў, як лепш, а яно выйшла наадварот. А вы кажаце, заўсёды ведаю, што рабіць...

Вера слухала, апусціўшы галаву. Спынілася, паглядзела ў твар Аляксею.

— Ведаю, што вас нешта гняце.— Дакранулася да яго далоні: — О, якія ў вас цёплыя рукі!

— А вашы — як ледзяшы.— І ён пачаў хукаць на ружовыя, у пухірах далоні. Кроў абодвум ударыла ў скроні, яны спыніліся. Аляксей пяшчотна трымаў яе рукі і хукаў, хукаў, дакранаючыся вуснамі да тонкіх пальчыкаў. Вера глядзела вялікімі вачамі і неяк вшавата ўсміхалася. Поле ахутваў змрок. Толькі вузкая палоска журавіннай чырвані распаўзалася па небасхіле.

VI

Вера зажмурылася ад мяккага белага святла. Нібы сцены і столь пасвятлелі. Яшчэ ўчора цёмная падшэрхлая вуліца раптам раздалася і пабялела. «Няўжо такі ранні снег?» — здзівілася яна. Басаножанадбегла да акна, адхінула ражок марлевай фіранкі. Наўкол чыста, свежа і бела: на платах, на стрэхах, на счарнелым бадыллі ў гародчыку ляжаў першы снег.

За ноч ён заваліў глыбокія каляіны, прыцерушыў груды замёрзлай гразі, на калы і шулы надзеў снежныя стаўбуны. Усё здавалася празрыстым, прыцішаным і светлым. «Які ранні! А ў нас яшчэ восень, імжаць дожджыкі, пахне прэлым лісцем, на пясчаных узлессях збіраюць зялёнкі і маслякі»,— успомнілася далёкае. Але зайшліся ногі, зябка ўздрыгвалі плечы, яна шмыгнула пад цёплую коўдру, скурчылася, каб

сагрэцца. Усё ж добра другая змена. Можна хоць выспацца, адлежацца ў цяпле.

Ад снежнага святла пакой здаўся прастарнейшым і халаднейшым. Некалі першы снег прыносіў радасць першых снежак, свісту палазоў саначак, звонкай свежасці ранніх замаразкаў. А цяпер — адны клопаты: трэба добра паліць у хаце, неяк расстарацца гэтыя — ну, як іх там? — пімы, бо без іх, кажуць, паадлятаюць ногі. І яшчэ прыйдзецца пакруціцца з гэтым драмгуртком, што даручылі на апошнім педсавеце. З чаго пачынаць? Што рабіць? Нічога ж няма, дзеці зроду не бачылі тэатра. Трэба ж нейкія дэкарацыі, касцюмы, грым. А пра іх і сама толькі чула. Вера зусім упала ў роспач, што ўсё праваліць і пачнуць яе «скланяць» на педсавеце.

Але колькі ні думай, адразу нічога не прыдумаеш; колькі ні ляжы, а ўсё ж трэба ўставаць, пісаць планы, правяраць сшыткі.

Пакой, здавалася, яшчэ больш настыў. У злінялым паркалёвым халаціку Вера выскачыла ў сенцы. Замест умывальніка на ланцужку вісеў гліняны чайнік з доўгім вышчарбленым рыльцам. На рукі пабег струменьчык колкай вады і забарабаніў па зашэрхлым дне невялічкай балёі. У шчыліны і ў маленькае акенца пратачыліся і застылі змейкі снегу. Ад сцюдзёнае вады расчырванеліся шчокі і вушы, колкая свежасць казытала ў горле і праганяла сонную млявасць. Пасля сянец хата здалася цяплейшаю. Вера прычасалася, адчыніла дзверцы ляжанкі і ўбачыла сухенькія бярозавыя паленцы з падаткнутаю берасцінкаю. Трахімаўна, відаць, паклапацілася яшчэ звечара.

Вера адсунула юшку, чыркнула запалку. Скруцілася, затрашчала берасцінка, загуло ў печы. Бокам паклала табурэтку, села на вузкую ножку і растапырыла пальцы перад адчыненымі дзверцамі. Цёплы струмень ахінуў рукі і калені. Зрабілася ўтульна і добра. Яна доўга глядзела, як скачуць аранжавыя, сінія і залаціста-барвовыя язычкі агню, а на паленні праразаюцца малінавыя клавішы вугольчыкаў.

На агонь можна глядзець бясконца, марыць і ўспамінаць толькі прыемнае і светлае. Напэўна, гэтая цяга да агню засталася чалавеку ад старажытных продкаў. Відаць, каля вогнішчаў нараджаліся першыя песні і казкі, надзеі і летуценні.

Вера паклала на калені стосік сшыткаў. Заўважыла, што амаль увесь клас напісаў «лошедь» і «Томара». Трэба ўсё папраўляць.

Разгарнула пацёрты неахайны сшытак і здзівілася — зверху і ўсярэдзіне вокладкі былі малюнкі, малюнкі, малюнкі: палалі падбітыя нямецкія танкі, з-пад касак глядзелі суровыя вочы байцоў. На апошняй вокладцы было некалькі дзявочых галовак, і сярод іх Вера пазнала свой профіль. Вельмі падобны. Хто ж гэта так малюе? Адгарнула

першую старонку... Віктар Тартынскі. Вось які ён, гэты колкі, як вожык, свавольнік! Яго затузалі папрокамі, выклікамі ў настаўніцкую, скаргамі дырэктару дзіцячага дома. А ў хлопчыка жывая душа, а магчыма, і талент. Вось хто можа спатрэбіцца ў драматычным гуртку.

Вера задумалася, з чаго пачынаць. Галоўнае — захапіць дзяцей, каб яны самі прыдумлялі, шукалі, стараліся, жылі сваім захапленнем. Трэба паставіць цікавую казку, яскравую, з незвычайным сюжэтам, прыгожымі касцюмамі і дэкарацыямі. Але дзе гэта ўсё ўзяць, калі нідзе не дастанеш і метра паркалю ці марлі? А фарбы? Нават карабка акварэлі ў школе няма. У вайну не да паркалю і фарбаў было. А марлі не ставала на бінты. Колькі яе пайшло за чатыры ваенныя гады, колькі і цяпер ідзе на раны знявечаных калек! Відаць, яшчэ не да спектакляў. Але рабіць нешта трэба. Можа, дзеці падкажуць. Яны вынаходлівыя. Яна механічна выпраўляла памылкі, ставіла адзнакі і старанна пісала парады: «Пішы разборліва», «Вывучы § 37», «Перапішы практыкаванне», «Выпішы ўсе словы правільна»,— а сама думала пра сваё, успаміняла, з якім хваляваннем некалі разгортвала свае сшыткі з практыкаваннямі і дыктантамі.

Клубочак успамінаў каціўся далей і далей, у маленства, сагрэтае гарачым летам, ахутанае водарам яблыневых садоў, бесклапотнай лёгкасцю першых радасцей і хваляванняў. Як гэта ўсё было даўно! Як усё далёка цяпер ад яе! Вайна, відаць, спапяліла ўсё дарагое яе сэрцу: і ўтульны жоўты дом каля завода, і школу, і сад на ўзбярэжжы ракі. Можа, няма на свеце яе школьных сяброўак, што не паспелі выехаць у тыл. Там жа тры гады дзень і ноч бамбілі, стралялі і палілі. Колькі яна выплакала, чытаючы пра жахі ў Гомелі, Касцюкоўцы, Навабеліцы і Добрушы. Хоць бы пабываць калі там, хоць бы што-небудзь знайсці з дарагога маленства.

Зарыпелі, расчыніліся вароты, за акном заківалася галава каня, пачуўся знаёмы голас Аляксея: «Тпр-р-ру!» Загрукала сухое звонкае паленне. Вера замітусілася. Хуценька нацягнула сукенку, абула боты, накінула паліто і выбегла на ганак.

Замецены снегам, з пабялелымі бровамі, Аляксей складаў пад паветкаю дровы. Твар аж пабурэў ад сцюжы, а вочы ўсміхаліся ветліва і добра.

— Вы толькі скіньце, Аляксей Іванавіч, а я сама складу,— сказала Вера і, правальваючыся ў мяккім снезе, зайшла пад паветку.

— А хто ж вас лячыць будзе ад запалення? Зараз жа ідзіце ў хату.

Але Вера не паслухалася. Яна голымі рукамі брала настылыя плашкі і клала ў паленніцу. Пальчаткі, прывезеныя з дому, шкадавала.

— Вера Рыгораўна, старэйшых трэба слухацца і не замінаць ім,— знарок сурова сказаў Аляксей.— На пімы вы так і не разжыліся? Што ж вы сабе думаеце? А як ударыць сорак, а?

— Можа, як абыдуся... І дзе іх узяць, не ведаю.

— А ў каго вы пыталіся?

— Ні ў кога.

— Які нумар носіце?

— Трыццаць шосты. А што?

— Значыць, пімы трэба трыццаць восьмы. Пакуль абуем, бяжыце хутчэй у хату і не замінайце, калі ласка.

— Хіба і абуваць уваходзіць у вашы абавязкі?

— Уваходзіць.— Ён узяў Веру за плечы і далікатна выправіў з-пад паветкі.

— У мяне паліцца ляжанка. Заходзьце пагрэцца. Абавязкова.

— А з канём можна? Яму ж таксама холадна,— пажартаваў Аляксей.

— Можна і з канём,— з ганка сказала Вера і пайшла ў хату. Згарнула галавешкі, падгрэбла жар, але больш не села да ляжанкі. Праз акно пазірала, як спрытна Аляксей парадкуе дровы. І зрабілася шкада яго. Настылы, абсівераны, робіць нялёгкую работу.

Пад сэрцам трымцела нейкая тоненькая струна, самі сціскаліся пальцы. Вера чакала. А навошта? Што яна скажа? Лавіла сябе, што хоча бачыцца, гаварыць з ім, і адразу ж апраўдвалася: «Параюся пра драмгурток. Ён жа ўсё ведае, усё ўмее. Можа, згодзіцца памагчы. Я ж бачыла сцэну толькі з залы, а як там усё робіцца, і не ўяўляю».

Аляксей склаў дровы, падцягнуў церассядзельнік і завярнуў каня. Вера сиалохалася, што так і паедзе, і пастукала ў шыбіну. Аляксей кіўнуў галавою, закінуў лейцы на калок ад прызбы, абабіў рукавіцамі з вялікіх падшытых валёнак снег, патупаў па ўсходцах і ціха пастукаў. Вера адчыніла насустрач дзверы.

— Праходзьце, калі ласка, я ж вас сама паклікала.

Аляксей спыніўся на дзяружцы, пасланай у парозе.

— Не, дзякуй. Насляджу вам. А калі паклікалі, слухаю.

Вера зага'дзя падрыхтавала першы сказ:

— Хацела з вамі параіцца, а можа, і папрасіць дапамогі.

Аляксей паблажліва ўсміхаўся, нібы гаварыў з маленькай дзяўчынкай.

— Калі здолею — памагу. Такі ўжо мой лёс, каму-небудзь памагаць. Што ў вас за клопат?

— Разумееце, на педсавеце мне даручылі драмгурток. А я ж нічагусенькі не ведаю і не ўмею. Спектаклі бачыла толькі некалькі разоў...

— Гэта тое, што тут неабходна дзецям і вам.

— Добра вам казаць. Я не ўяўляю нават, з чаго пачынаць.

— Усё пачынаюць спачатку.

— Вам лёгка жартаваць. А што мне рабіць? Хочацца нечага цікавага.

— Падбярыце цікавую п'есу, пастановачную, з незвычайным сюжэтам, касцюмамі, эфектамі, захапіце дзяцей і пачынайце рэпеціраваць. Калі дазволіце, памагу аформіць. Тэатральную кухню трохі ведаю. Калі вучыўся, вечарамі часам зарабляў у тэатры. Быў рабочым сцэны, памагаў дэкаратарам і бутафорам... Хоць і цяжка будзе, але можна закаціць такі спектакль, што ўсе ахнуць. Бярыцеся, Вера Рыгораўна.

Вера адразу павесялела і засмяялася:

— А факірам вы часам не былі? Вы, здаецца, усё ўмееце і ўсё ведаеце.

— Вы хочаце сказаць — тыповы дылетант... Не, факірам і дрэсіроўшчыкам тыграў быць не даводзілася... Прабачце, трэба ехаць. Галоўнае, не хвалюйцеся.— І ён узяўся за клямку.

— Калі з вамі можна параіцца падрабязней?

— У любы час пасля работы.

Яна падышла да Аляксея, кранулася яго рукі, паглядзела ў вочы і ціха сказала:

— Прыходзьце сёння. У мяне толькі чатыры ўрокі. Буду чакаць,— і кіўнула галавою, нібы пыталася згоды.

Аляксей нічога не сказаў, выйшаў, сеў на сані, зацярушаныя карою, хвастануў ляйчынаю каня і заспяшаўся да школы.

Вера некалькі хвілін стаяла ў зняменні, думала — прыйдзе ці не прыйдзе, паможа ці не? Хацелася, каб прыйшоў, каб параіў, памог. Адчувала, што прыемна быць з ім, слухаць яго, і бянтэжылася пры ім, была трохі скаваная і ненатуральная.

У ляжанцы датлелі, укрыліся белым трапяткім попелам галавешкі. Вера пабіла іх кароткім жалезным прутам, засунула юшку, прыхінулася да гарачага боку ляжанкі і зноў адчула адзіноту, уявіла заснежаныя таежныя прасторы, завірушныя стэпы і тоненькую рабінку на голай уральскай скале. Тугі, казыткі камячок падкаціўся да горла. За вокнамі падаў і шапацеў густы снег.

Верыны ўрокі канчаліся на змярканні. У класе стаяла лямпа без шкла, каб менш выгарала газы, бо яе давалі пайшчыкам толькі раз на месяц, а школе і настаўнікам адпускалі па спісу.

У такія шэрыя гадзіны Вера расказвала пра дуэль Лермантава, чытала па памяці вершы, тлумачыла сэнс незнаемых слоў. Яна

станавілася каля акна, каб відно было, што яна ў класе, а часам пазірала праз шыбы на шэры вечаровы снег, на голыя чорныя дрэвы, на жэрдкі платоў, якіх раней не заўважала, на рэдкія цёмныя постаці на вуліцы. Глядзела на ўсё, як на нейкую даўно знаёмую гравюру ў раме школьнага акна.

На такіх уроках у класе было ціха. Слухалі зацікаўлеяа і ўважліва, бо расказвала яна з уздымам і захапленнем, нават не хацелася перапыняцца, калі за дзвярыма бразгаў вялікі званок з надпісам славянскаю вяззю: «Даръ Валдая».

Калі ён звінеў на самым цікавым месцы, дзеці прасілі: «Ве-е-ра Рыго-раўна, расказвайце далей, мы пасядзім перапынак!» Часам ускокваў «Тартыи» і казаў: «А мне трэба выйсці».— «Калі ласка, ідзі, Віця»,— адказвала Вера, і ён садзіўся на месца. Калі б не дазволіла, пайшоў бы насуп§рак, бегаў бы і крычаў па калідоры...

Пасярод настаўніцкай гарэла лямпа са шклом. Вера ажно жмурылася ад яе бляску. На сваім месцы смактаў махорачную цыгарку Анатоль Паўлавіч і паспешліва гартаў распухлы падручнік гісторыі. Наталля Іваііаўна правярала журналы, выпісвала ў сшытак «двойкі». Зірнула на Веру.

— У вас у пятым класе ўчора не запісаны ўрок. Што, яго не было?

— А калі запішу «гулялі ў жмуркі», вас задаволіць? — адказала Вера.

— Толькі са мною не гуляйде ў жмуркі. Я ведаю, вас абураюць нашы цяжкасці. Ну, няма, няма газы. Дзе яе ўзяць? Сама пісала нарад на базу, і муж званіў. А не нашы настройчыкі пакіньце пры сабе. Можа, гэта і ў класе гаворыце?

— Не ведаю вашых настройчыкаў, а я настроена працаваць як трэба. Мая сяброўка, напрыклад, піша з Троіцка, што ў іх па дзве лямпы гараць у кожным класе. Яны хіба не з тае ж базы атрымліваюць? А мы слепім дзяцей толькі таму, што нехта лянуецца паварушыцца.

Наталля Іванаўна ўскочыла і ляснула журналам па стале.

— Паклёп! За такія размовы — ведаеце, чым пахне?

Да яе падышоў дырэктар, далікатна дакрануўся да локця.

— Супакойцеся, Наталля Іванаўна, сядзьце. Вера Рыгораўна запіша, а з газаю сапраўды трэба нешта рабіць: у Бергулі і ў Асцяцку хапае, вось, кажуць, у Троіцку ёсць, а ў нас усё цяжкасці.

— Не лезьце і не супакойвайце, Анатоль Паўлавіч. Тут справа прынцыповая. Бач ты іх, распанелі, журнал не запаўняюць, адзнакі не пастаўлены, усім незадаволены ды яшчэ бэсцяць сумленных работ-

нікаў... На педсавеце пастанавілі стварыць драмгурток, а плана няма,— гарохам сыпала Наталля Іванаўна.

Вера схілілася над журналам і моўчкі запісвала тэму сённяшняга ўрока.

Дырэктар толькі пакруціў галавой, узяў падручнік і ўказку і выйшаў з настаўніцкай.

Усталявалася напружаная цішыня. У Веры дрыжала рука, пяро драпала паперу.

Вера сабралася і, не развітаўшыся, выслізнула з настаўніцкай. Сцяжынку замяло, за халяўкі боцікаў набіраўся снег. Ад холаду і ад хвалявання праціналі дрыжыкі, а шчокі гарэлі, і тахкала сэрца, шэры снег парыпваў пад нагам.і.

Яна завярнула ў вуліцу. Там-сям мільгалі кволыя агеньчыкі, бялела наезджаная дарога. У рагавой хаце светла гарэла лямпа, а ў двары чулася гамана. «Гэта ж хата Усцігавых!» — успомніла Вера, пазнала Аляксееў голас і запаволіла хаду. Рыпнула брамка, захрупаў снег за некалькі крокаў за ёю. Вера не азірнулася. Аляксей дагнаў яе і пайшоў побач.

— Ну, як працавалася?

— Як вам сказаць... На ўроках часам была шчаслівая, захаплялася сама, бачыла, як гараць вочы дзяцей, як яны ўважліва слухаюць, а ў настаўніцкай завучу не спадабаўся мой план. Вельмі лаканічны. Пішы ёй падрабязны канспект. А навошта? Іншы раз у план і не зазірнеш.

— Дзетдомаўскія хлапчукі вельмі траппа празвалі вашага завуча...

— А мяне як ахрысцілі?

— Вас яны завуць Верачка. Не крыўдуеце? Вам варта схадзіць да. іх, паглядзець, як жывуць, як рыхтуюць урокі. Яны будуць рады. Дык што ўсё ж адбылося, калі не сакрэт?

— Калі не спяшаецеся, зойдзем да мяне. Раскажу. Вы ж абяцалі параіць, што рабіць з драмгуртком.

— Спяшацца мне няма куды. Гаспадароў няма дома: прапіваюць сёння дачку. Заседзелася яна ў іх. Яшчэ нядаўна тут былі цэлыя асцяцкія паселішчы, нават нацыянальны асцяцкі сельсавет. Усе яны паляўнічыя на собаля, на вавёрку, на каланка. А цяпер зняліся і рушылі далей, на поўнач, за Васюганскія балоты. Адзін Іван застаўся. Вось і ўсваталі яму Ленку.

— Навошта кпіце?.. Хіба яна не мае права на сваё шчасце, на сям'ю, на мацярынства?

— Кожны чалавек нараджаецца для шчасця, хоць не ўсім яно даецца. Чалавек чалавеку павінен прыносіць радасць, узаемна быць падтрымкаю і апораю, а, на жаль, мы яшчэ часам атручваем жыццё

адзін аднаму. І без дай прычыны. Вось вам сапсавала Наталля Іванаўна настрой, а за што? Навошта?

Вера апусціла галаву і толькі паціснула плячыма. У небе задрыжалі буйныя зоркі, а на поўначы яснелі і знікалі водбліскі блакітнага святла.

— Што гэта мільгаціць на небасхіле? — спытала Вера.

— Часам даходзіць і сюды святло паўночнага ззяння.

— Усё вы ведаеце!..

На Трахімішынай палавіне міргала газоўка, у астатніх чорных вокнах дрыжалі зоры. Аляксей прамінуў сваю хату, а каля Верыных веснічак спыніліся.

— Зойдзем на хвілінку, я вас доўга не затрымаю.— Яна дакранулася да рукава Аляксеевай целагрэйкі.

— А раптам дазнаецца завуч? — горка ўсміхнуўся Аляксей.

— Яна сама сказала, што я непалахлівая. Хадзем!

Змрок дыхнуў сухім цяплом і пахам бярозавых дроў. Аляксей чыркнуў запалку. Яна дагарала ў пальцах, пакуль Вера здымала паліто і сцягвала мокрыя боты. У ляжанку Трахімаўна наклала тонка наколатых дроў і падаткнула берасцінку. Вера адсунула юшку і папрасіла запаліць у печы. Весела загуло, зашугала полымя, кідаючы на сцяну мяккае святло. Аляксей прычыніў дзверцы, каб лепей угарэліся дровы. Праз дзірачкі на падлозе і на сцяне заскакалі трапяткія аранжавыя зайчыкі. Вера не спяшалася запальваць лямпу.

Аляксей павесіў на цвік вільготную целагрэйку і шапку, падсунуў да печы табурэтку.

— Даверыце пакачагарыць?

— Калі ласка. Я з дзяцінства люблю сцюдзёнымі вечарамі ў паўзмроку глядзець на полымя ў печы, моўчкі падумаць, памарыць. Вы не супроць?

Аляксей зразумеў, што Вера пабойваецца, каб пры святле не ўбачылі іх разам, і сказаў, што таксама любіць вечараваць каля запаленай печы. Дровы ўгарэліся. Аляксей адчыніў дзверцы, змрок адпоўз у куты, а пакой загайдаўся ад хісткага святла. На канфорку ў ляжанцы Вера паставіла бляшаны чайнік, укінула ладны кавалачак цвёрдага брыкету «Фруктовага чаю», працерла гліняны кубачак і рубчастую шклянку, зазірнула ў гладышку, што стаяла на стале.

— Трахімаўна ў мяне як родная маці. Бачыце, дроў наклала, хлеб на мяне палучыла, малака паставіла. О, а тут яшчэ і шаньгі з нейкаю цёмнаю начынкаю.

— Пэўна, з чаромхаю,— сказаў Аляксей.

— Як з чаромхаю?

— І я першы раз здзівіўся. Чаромха тут вясною па берагах Біязінкі — як сумёты снегу. Наламаў я аднойчы вялізны букет, іду па сяле. Жанчыны ківаюць галовамі і папракаюць: «Дарослы чалавек, а зглуміў столькі дабра». Якое дабро? Нічога не разумею. Прынёс дадому, а Дзяменцеўна мая як ускінецца: «Гэта ж столькі ягад загубіў!» Потым толькі зразумеў. Пад восень на чаромхах даспяваюць буйныя, як нашы вішні, ягады. Іх збірае кожная сям'я. Сушаць, мелюць у жорнах на муку. Вараць кісель, начыняюць пірагі і шаньгі. Пераканаецеся, што гэта смачна. А калі забаліць страўнік — самыя радыкальныя лекі.

Вера павярнула набок табурэтку, села на яе перад адчыненымі дзверцамі і сашчапіла на каленях рукі. У яе вялікіх вачах скакалі чырвоныя і сінія агеньчыкі, пышныя валасы свяціліся залацістым німбам.

— Але ж вы мяне запрасілі не пра чаромху расказваць. Кажыце, чым памагчы?

— З прыемнасцю слухаю і пра чаромху. Драмгурток у мяне. Ужо сёння Наталля Іванаўна патрабавала план работы. А што планаваць? З чаго пачынаць? Хоць забіце — не ведаю. Адна надзея — на вас.

— Любы спектакль пачынаецца з п'есы. Вы яе ўжо знайшлі?

— Ёсць у мяне зборнічак казак для лялечнага тэатра. Глядзела, але ўсё, здаецца, складанае: каралі, баяры, рыцары, змеі, царэўны...

— Цудоўна! Такую рэч і трэба ставіць. Дзе гэтая кніжка?

Вера падала тонкі сіненькі зборнічак. На вокладцы — рассунутая заслона. Аляксей пагартаў яго, зазірнуў у змест, знайшоў патрэбную старонку, прачытаў дзейныя асобы.

— Вось тое, што трэба: «Мікіта Кажамяка і Змей Гарыныч». Можна зрабіць такі спектакль — праграміць на ўсю вобласць.

— Можна... Але як? — безнадзейна спытала Вера.

— Спытайце, хто хоча іграць. Падбірайце тых, што выразна дэкламуюць. Прачытайце з імі п'есу. Размяркуйце ролі, няхай кожны перапіша свой тэкст і вучыць яго на памяць. Рэпетыцыі пачынайце, седзячы за сталом. Кожны гаворыць свае рэплікі як мага натуральней.

Потым рэпеціруйце мізансцэны, рухі, жэсты. Пра дэкарацыі, касцюмы і бутафорыю падумаю я. А рабіць будзем разам, усім гуртком.

— З чаго? Як? — развяла Вера рукамі.

— З чаго і як, пакуль не ведаю. Трэба параіцца з дзецьмі.

— А змея як зрабіць?

— Ну, гэта проста. З пап'е-машэ. Так што пішыце план і не разводзьце безнадзейна рукамі.

На чайніку заляскала накрыўка, з рыльца пыхкаў струменьчык пары. Аляксей нацягнуў на далонь рукаў гімнасцёркі і перанёс чайнік

на лаўку каля парога. Чай з малаком і шаньгамі пілі ўпрыкуску. Ад полымя печы і гарачага пітва абое расчырванеліся, палагаднелі, а ўтульны чырванаваты паўзмрок настройваў на шчырасць і натуральнасць адносін.

Аляксей расказваў пра свае падпольныя прыгоды, як цяжка іграць падвойную роль: быць сакратаром управы і люта ненавідзець немцаў; як трэба было гнуцца перад фашысцкім начальствам, калі хацелася схапіць за сыты карак і прыдушыць кожнага з іх. Самае горкае і крыўднае — цярпець дакорлівыя позіркі, абразлівыя папрокі сваіх былых вучняў і іх бацькоў, прыкідвацца глухім і нямым, не маючы права ніводным учынкам расшыфраваць сябе. Успомніў, як перадаваў «аўсвайсы» партызанскім сувязным, ёд, бінты, скальпелі, розныя парашкі і таблеткі. Расказваў пра Якава Спірыдонавіча Самцэвіча, які заўсёды ўмеў суцешыць і памагчы, хоць самому было цяжэй за ўсіх, хоць часта пагражалі местачкоўцы ў патаемных пісульках, якія знаходзіў то ў сябе пад дзвярыма, то прылепленыя да брамкі. Усё зразумелі і каяліся, калі з пятлёю на шыі сівы камуніст паспеў крыкнуць: «Мы пераможам. Біце праклятых вора...»

Менш за ўсё Аляксей расказваў пра сябе. Веры нават здалося, ці не тоіцца ён часам. А можа, не хоча Еярэдзіць самае балючае?

Па вуліцы набліжаліся звонкія дзіцячыя галасы. Дзеці нешта дружна крычалі, адсякаючы кожнае слова. Аляксей усміхнуўся:

— Ну вось, жывая рэклама,— і прыслухаўся.

За вокнамі ўжо было выразна чуваць:

«На кіно ў клуб! Карціна гукавая «Нябесны ціхі ход»! Даро́слы па рублю, дзіцячы пяцьдзесят капеек!» Зноў і зноў паўтаралася адно і тое з канца ў канец доўгай вуліцы. Вера адхінула фіранку. Пасярод дарогі, па-салдацку размахваючы рукамі, ішлі два хлапчукі і крычалі на ўсю моц, а за імі каціўся сабачы перабрэх.

— Не пазнаяце сваіх вучняў? Гэта лешпыя крыкуны раённага кінамеханіка. Зарабляюць права паглядзець фільм. Праўда, бывае, што сеанс расцягваецца на два вечары.

— Чаму? — спытала Вера, не адыходзячы ад акна.

— Заглухне рухавічок, поркаюцца, поркаюцца ўпоцемках на марозе і адкладаюць на заўтра. Кінамеханік тут фігура! Самі пабачыце. А як яго імя, ніколі не здагадаецеся: Молат. Праўда, Молат Дзмітравіч. Самае індустрыяльнае імя ўляпілі бацькі на ўсё жыццё.

— Жартуеце...

— Гэта яго бацькі жартаўнікі.

— А як яго звалі маленькага?

— Жонка і цяпер яго заве ласкава — Моля. Схадзіце, абавязкова схадзіце ў кіно. Бывае яно рэдка, так што спяшайцеся.

— Не да кіно, калі столькі работы. Ды і карціны ўсё старыя. Глядзела па некалькі разоў... Аляксей Іванавіч, а што гэта за яскравая зорка?

— Каторая? — Аляксей падышоў да акна.— Гэтая? Венера. Можа, памятаеце: «Зорка Венера ўзышла над зямлёю...»

— «Светлыя згадкі з сабой прынясла»,— падхапіла Вера.

— «Помніш, калі я спаткаўся з табою, зорка Венера ўзышла». А мелодыя якая! Я некалі яе спяваў у студэнцкім хоры. Уявіце сабе, са-а-лі-раваў.

— Праспявайце ціхенька-ціхенька. Я так яе люблю і так даўно не чула. Са школы. Мы таксама часта спявалі.

— Тады давайце разам.

Вера ўзяла Аляксея за руку, падвяла да ляжанкі і села зусім побач. Дровы перагарэлі. Ад гарачага вуголля дрыжала малінавае святло і твары іх здаваліся чырвонымі, як з медзі. Аляксей ціхенька заспяваў густым, трошкі прастуджаным і пракураным голасам. Але столькі ў ім было пачуцця, шырокага дыхання, а ў паўзах — шматзначнага сэнсу. Пасля першай страфы ён ціха папрасіў: «Памагайце»,— і яны заспявалі разам:

З гэтай пары я пачаў углядацца
Ў неба начное і зорку ніукаў,
Ціхім каханнем к табе разгарацца
З гэтай пары я пачаў.

Пранікнёны Верын голас, як чысты струменьчык, уплятаўся ў нізкія ноты, узлятаў вышэй, вёў за сабою і зноў сцішваўся да шэпту. Аляксей хацеў скончыць, але Вера падхапіла апошнюю страфу і з асаблівым акцэнтам, амаль рэчытатывам, заспявала:

Глянь іншы раз на яе — у расстанні
Там з ёй зліём мы погляды свае...
Каб хоць на міг уваскрэсла каханне,
Глянь іншы раз на яе...

Яны моўчкі глядзелі на зыркае вуголле, што начало абрастаць сіваватым прыскам. Аляксей рэзка ўстаў і, усміхнуўшыся, працытаваў:

— Але расстацца нам час наступае. Бо так можна да першых пеўняў праспяваць.

— А чаму б і не? — гарэзліва кінула Вера, павольна паднялася з перавернутай табурэткі, абсмыкнула пакамечаную спаднічку і стала каля Аляксея.— Каб вы ведалі, як мне адзінока і маркотна. Так і гаварыць, чаго добрага, развучышся. Адна радасць — у класе. Калі

слухаюць цябе, ловяць кожнае слова, пытаюцца, нават калі трошкі сваволяць. Заходзьце хоць часам да мяне. Ведаю, вам цяжэй, як мне, але вы ўмееце трымацца... Не сумуйце, от пабачыце, будзе добра,— і працягнула Аляксею абедзве гарачыя мяккія далоні. Ён іх моцна сціснуў. Хацеў пацалаваць, але стрымаўся.— Не зможаце прыйсці, хоць паглядзіце на Венеру. Я цяпер яе знайду адразу. Добра?

Аляксей моцна сціснуў Верыны рукі, кіўнуў галавою, пажадаў добрай ночы і ціхенька, каб не рыпелі настылыя ўсходцы, сышоў з ганка. Спыніўся каля брамкі, паглядзеў у абодва канцы, перайшоў на другі бок вуліцы і заспяшаўся па хрусткай падмёрзлай сцежцы. Азірнуўся: у Верыных вокнах загарэлася святло. «Што яна думае цяпер? Што адчувае? Не, гэта, вядома, не каханне. Яна проста пакуль што адчувае сябе адзінокаю. Вось і цягнецца да мяне».

І Аляксей выразна ўбачыў яе вільготныя вочы з бляскам гарачых вугольчыкаў, даверліва працягнутыя пяшчотныя рукі і прагныя, з прыпухлінкаю, вусны, што спрабавалі нешта прашаптаць, ды так і не адважыліся. Ён хацеў разабрацца ў сваіх адносінах і пачуццях да Веры, прызнаўся, што часта думае пра яе, радуецца, калі хоць здалёк убачыць. А сёння... хоць і думаў не ісці да яе, ашукваючы сябе самога, зайшоў да Усцігава, раз-пораз пазіраў у акно, некага чакаючы, і, зірнуўшы на вялікі трафейны гадзінак, выйшаў, калі ў яе павінны былі закончыцца ўрокі, Знарок у двары загаварыўся з Параньkaю, некага цікуючы. Усё было падобна на хованкі з самім сабою.

Ён глушыў і адганяў свае пачуцці, а яны прараслі ўсё настойлівей і настойлівей. Успомнілася Ніна. Ён да болю сцяў зубы. Гэта ж знявага яе памяці!.. «Няўж,о насіць усё жыццё жалобу? І яна б не дазволіла. Што я кепскага зрабіў? Думаю пра Веру. Толькі думаю. А мог бы пайсці напрасткі, прызнацца, што шукаю, чакаю яе, што яна напоўніла жыццё новымі спадзяваннямі і сэнсам. Можа, яна і ёсць тая пакуль што недасяжиая зорка Венера? Чым недасяжней, тым лепш: у трапяткім чаканні — свая асалода і радасць»,— разважаў Аляксей і думаў, што трэба паехаць у Мінск, знайсці людзей, з якімі вучыўся ці працаваў, адшукаць партызанскіх сяброў.

Разважаючы сам з сабою, Аляксей увайшоў у замечены чыстым іскрыстым снегам двор.

У хаце цёмна. Значыць, яшчэ гуляюць «запоіны». Клямка на дзвярах заткнута трэсачкаю. Гэта заўсёды кранала Аляксея: ніхто ў сяле ні днём, ні нанач не замыкаў дзверы — усе ведалі адзін аднаго, ніхто староннi не заязджаў у такую далеч, а чужую рэч як ні хавай, усё адно нехта ўбачыць. Так і жылі спрадвек з незамкнутымі дзвярыма, жылі адкрыта і проста, гаварылі ў вочы тое, што думаюць, часам

грубавата, але заўсёды шчыра. Калі чалавек прыйшоўся да душы, казалі «паглянуўся» і дзяліліся з ім апошняй скарынкай і сардэчнаю ласкай. А «не паглянуўся» — не гневайся: скажуць у вочы, як нажом адрэжуць. І бывай здароў назаўсёды. Разумение сібіракамі людскіх характараў заўсёды здзіўляла Аляксея.

Наіўная шчырасць і бескарыслівая адданасць, пэўна, і прывязалі Аляксея да Мішы Усцігава на фронце, а потым у шпіталі. Здавалася, ніякія духоўныя інтарэсы не маглі іх зблізіць. А вось сышліся, пацягнуліся адзін да аднаго. Аляксей і цяпер дзівіўся простай мудрасці Мішавых разважанняў, яго назіральнасці, веданню людскіх характараў, дакладнасці і дасціпнасці ацэнак. Таму часта хадзіў да яго адвесці душу.

А Міша апошнім часам адчуваў сябе вінаватым, што завёз сюды сябра, што яшчэ ў шпіталі вельмі ж расхвальваў сваё сяло і сваю хату. Цяпер сам бачыў — усё трохі не такое, як здавалася здалёк. І апраўдваўся, нібы прасіў прабачэння:

— Ты, Ляксей, таго-гэтага, не вельмі гневайся на мяне, што зацягнуў сюды. Калі не глянецца ў Архіпа на тапчане гнуцца, пераходзь да нас. Хіба х.ата малая? А прыжывешся, па сваёй спецыяльнасці-кваліфікацыі рабіць пойдзеш, збяром помачы і хату табе як ляльку адгрукаем.

Спачатку Аляксей не ведаў, што гэта за «помачы», пакуль не ўбачыў, як самыя цяжкія работы сібіракі дружна робяць талакою.

Рўбіць чалавек у лесе хату, каб лішніх трэсак у двор не вазіць. Размеціць бярвенцы і кроквы, «шумне» радні і суседзям: «Прыходзьце на помачы». Кожны кідае сваю работу, а на помачы ідзе.

Пакуль раніцаю мужчыны закопваюць штандары, глядзіш — цэлы абоз ужо вязе разабраны зруб. Жанкі і дзеці завіхаюцца, як мурашы,— хто носіць, хто насцілае мох, паспявай толькі класці вянец на вянец. Следам падганяюць падлогу, акасячваюць вокны і дзверы. І ўсё з жарцікамі ды прыпеўкамі. Пад вечар і дах накрыты. Стаіць хата як звон. А ўсярэдзіне ўжо «вуглы абмываюць» свежаю бражкаю, рыпае гармонік, песні і гамонка не сціхаюць да поўначы. За дзень і хата гатова. Зашклі вокны, складзі печ і жыві на здароўе.

Талакою адзін аднаму косяць і стагуюць сена, рэжуць дровы, а зімовымі вечарамі сыходзяцца жанкі рабіць пельмені: качаюць цеста, чаркаю рэжуць кружочкі, спрытна начыняюць і ставяць гатовыя «пельмешкі» на мароз. Праз гадзіну яны бразгацяць, як каменьчыкі: ссыпай у мех або ў дзежку, і няхай стаяць усю зіму. Зайшоў госць — праз паўгадзіны і пачастунак гатовы. А колькі перагаворыць, колькі пераспяваюць на «помачах»!

І на калгасным полі ніхто не агінаецца. Змалку лютыя да працы сібіракі. Ні сабе, ні суседу палёгкі не даюць.

«Паглянуліся» Аляксею тутэйшыя норавы, хацелася і сябе паспрабаваць на нялёгкай рабоце. І ён суцяшаў Мішу:

— Што ты, браце! Я тут вунь як акрыяў. Перазімую, а там відаць будзе. А то быць у Сібіры і сапраўднай зімы не пабачыць — тое самае, што наогул не быць.

Міша лагодна ўсміхаўся і круціў галавою:

— Хітры ты. Мяне шкадуеш, а сябе ніколечкі...

Усё гэта ўспаміналася Аляксею па дарозе ў пустую Архіпаву хату.

Ён упоцемку распрануўся і запаліў газнічку. На стале стаяў шкляны слоік малака, накрыты скібкаю хлеба. Каўтнуў некалькі глыткоў, каб прагнаць махорачную гаркоту ў роце, прынёс з сянец свой тапчан, прыткнуў яго да лавы, распрануўея і лёг.

Але доўга не мог заснуць. У настылае акно цадзілася снежнае святло, у верхняй шыбіне падміргвалі сінія зоркі. Ён яшчэ адчуваў цяпло Верыных рук, пах яе валасоў і тугое гарачае плячо, калі яны ціха спявалі ў паўзмроку.

Потым усё змеркла ў глыбокім сне.

Яго разбудзіла аднастайнае рыпанне гармоніка, несуладныя прыпеўкі і гамана ў двары. Па рыплівым ад марозу ганку затупала мноства ног, нехта доўга шукаў клямку ў хату, і цераз парог увалілася вясёлая, добра падпітая талака людзей. Дыхнула настылым паветрам, перагарам бражкі, кажухамі і дохамі з сабачых шкур.

Полы шоргалі па яго твары, цяпло хаты захістала падлітых гасцей, яны ўпоцемках апіраліся на Аляксея, намацвалі рукамі сцены, і пакуль Дзяменцеўна шукала на прыпечку сярнічкі, як сляпыя, натыкаліся на тубурэткі і ўслоны і лаяліся без злосці.

Калі засвяцілі лямпу, Аляксей праз шчылінку прыжмуранага вока разгледзеў хісткія постаці людзей. У адзінага ў сяле гарманіста, глухога Лёнькі, на адным плячы целяпаўся расцягнуты гармонік; расчырванелая Аксення ў ружовай blішчастай кофце без дай прычыны сакатала гарэзлівым смехам, а яе дробненькі кладаўшчык чыркаў нагою каля жонкі. Рудая барада Архіпа Кузьміча пры слабым святле здавалася агністачырвонаю. Ён мітусіўся, запрашаў «госцейкаў» на чыстую палавіну.

Над Аляксеем навешалі кажухоў і світ, на ногі ўзвалілі цяжкую даху, накідалі хустак. Ён ляжаў як замураваны. Гаспадар хацеў пабудзіць кватаранта, але Дзяменцеўна спыніла: «Чалавеку рана ўставаць. А яго доля нікуды не дзенецца». Яна выкаціла з-за печы вялізны бітон і медзяным карцом налівала ў гладышкі жаўтаватую пенную бражку.

У хаце запахла свежымі дражджамі і хмелем. Занесла Дзяменцеўна лямпу і гладышкі на другую палавіну і шчыльна прычыніла дзверы.

Чуліся прыглушаныя галасы і смех, разы са два рыпнуў гармонік і сціх. Не было толькі маладых. Відаць, Ленка засталася ў Івана, а можа, там дагульвала яго радня. Аляксей хацеў заснуць. Ён далічыў да ста і паплыў у змрок, усыпаны дробненькімі зорачкамі, а гамана за сцяною здавалася водгуллем далёкай кананады.

Праз сон Аляксей чуў, як здымалі кажухі, як палегчалі ўгрэтыя ногі, грукалі дзверы, у твар шугала марозная пара. Нарэшце патухла святло, улегліся свае, а нехта з гасцей расцягнуўся на падлозе ў кухні, стагнаў, крактаў з булькаписм і пераліўным свістам і заснуў. Аляксей зноў праваліўся ў чорную прорву сноў.

Кожную ноч для яго ўсё яшчэ грымела і палала вайна. Ён поўз па мёрзлай зямлі, змешанай са снегам, бег і падаў, часам нылі старыя раны, ён заціскаў іх, каб суняць кроў, сіліўся крыкнуць, а голасу не было; бачыў збоку сябе і таварышаў, якіх даўно не было на свеце. Яны смяяліся і гаварылі, а ён нічога не чуў. З полымя і дыму над полем выплыла дзявочая поста ць у доўгай белай кашулі, з распушчанымі валасамі, ружовыя ножкі не датыкаліся да зямлі. Твар быў затканы чырвоным дымам разрываў, а калі наблізілася і прасцерла да яго рукі, пазнаў Веру. Ён цягнуўся, каб затрымаць, і не мог скрануцца з месца, хацеў паклікаць, хапаў паветра, а гукі не маглі вырвацца з горла.

У сон зноў уварваўся грукат на ганку, хляснулі дзверы, за клубамі пары ў хату ўсунулася нейкая капа. Цубкія халодныя саломінкі казыталі твар, Аляксей прахапіўся і адразу нічога не мог разабраць. Нехта сеў яму на ногі. Аляксей спіхнуў яго.

Той ледзьве ўскараскаўся з падлогі і прамармытаў:

— Спі, спі, ляшак.

Але яго зноў павяло да сцяны, ён адсунуў Аляксеевы ногі і прымасціўся на краёчку насцелі.

— Што трэба, мужчыны? Ану, марш адсюль! — абурыўся Аляксей.

— Ц-ц-ц-с-с! Не шумі, салдат.— Пазнаў знаёмы голас заўсёды маўклівага і лагоднага каваля Грышы. Ніхто ў наваколлі так не ўмеў паляваць на мядзведзя, як ён. Лісу, каланка ці вавёрку не лічыў за дзічыну і шкадаваў на іх шрот. Толькі на мядзведзя ставіў хітрыя загарадкі, да пнёў прыкручваў ланцугамі двухпудовыя пасткі з прынадаю. Казалі, аднойчы мядзведзь зашчаміў лапу, тузаў, тузаў капкан, нарэшце сам сабе адгрыз лапу і пачыкільгаў на трох нагах. Кожную восень Грыша прывозіў трох-чатырох мядзведзяў, саліў мяса, вырабляў шкуры. Выпраўляючыся зімою ў далёкую дарогу, у каваля пазычалі мядзведжыя футры, а ў іх кладзіся на снег і спі ў

саракаградусны мароз. І Аляксей не раз хадзіў да яго ў пазычкі, таму і памякчэў:

— Хлопцы, дайце спакой, ідзіце дадому або вунь кладзіцеся на сваю салому і спіце.

— Не-е-е, на с-са-ломе мы не прывычныя,— азваўся ляснік Петра Анціпаў.— Пакліч Дзяменцеўну.

— Не трывожце, спіць Дзяменцеўна.

Каваль з лесніком, як валачобнікі, заспявалі:

— Га-рыць, Дзяменцеўна, гарыць, давай, хадзяйка, чым тушыць!

— Га-рыць, гарыць, а чым тушыць?

З каморы пачуўся кволы гаспадынін голас:

— Каб ты ў смале гарэў, язві цябе, Грышачка. Ані кроплі болей няма. Дзе ж цябе насіла нялёгкая?

— Ну дай, не шкадуй,— прасіў Грыша.

Бліснула запалка, Петра паднёс яе да саломы, кіну-
тай на падлогу. Усхапіўся і пабег агеньчык.

— Вы ж хату спаліце, мужчыны! — абурыўся Аляксей.

— Спа-лім! А табе чаго, салдат, баяцца? — спакойна адказаў каваль і так прыціснуў коўдру, што і не паварухнешся. А Пётра адчыніў дзверы на другую палавіну:

— Дык чым тушыць? А, гаспадыня? Бачыш, гарыць!

Не здолеючы ўстаць, без асаблівага страху завойкала Дзяменцеўна:

— О-о-й, і праўда, ірады хату спаляць. Няўжо вам у Івана мала было? Наліліся ж па саменькае рыльца.

Адсырэлая, перамешаная са снегам салома ўгаралася марудна, але ў хаце рабілася светла і дымна.

— Хлопцы, чалавека спаліце. Там жа нехта ляжыць,— занепакоіўся Аляксей.

— Толькі абсмалім, як парсюка,— хіхікнуў Грыша, а калі ўбачыў, хто ляжыць, здзівіўся: — Гэта чалавек? Пацук амбарны! Няхай смажыцца.

Пакуль гаманілі, салома ўгаралася весялей. Выразна былі відны чырвоныя ад агню твары і распатланыя валасы, на Грышу — пацягнуты салдацкім сукном паўкажушак, Пётра — у падпяразаным зялёным бушлаце.

Не ўстаючы з кашмы, Дзяменцеўна закрычала:

— За печчу фляга. Пасмакчыце, язві вас, ц'яўкі няўпойныя, ды агонь затоптвайце, а то, чаго добрага, і праўда, згарым. Аляксейка, паглядзі, каб хоць затупалі, бо я ж не здолею.

— Даўно б так. А то гарыць усярэдзіне, а тушыць не даеш,— засмяяўся Грыша.— Валачы, Пётра! — і пачаў зэ.топтваць валёнкамі агонь. Ляцелі іскры, распаўзаўся дым, а ён скакаў і скакаў па саломе ў хісткім танцы.

Аляксей засвяціў газнічку, зачэрпнуў карэц вады і лінуў на зажалелую падлогу. Кладаўшчык сеў, не расплюшчваючы вачэй, чухаўся і нешта мармытаў. А Пётра чэрпаў бражку, смактаў сам, перадаваў Грышу. Той адпіў, тыцнуў пад нос кладаўшчыку:

— Глыні, пацук, можа, калі на працадзень болей адважыш.

Кладаўшчык патузаўся з боку ў бок, паматаў галавою і зваліўся на абгарэлую салому.

— Давай, Аляксей, як цябе там па бацюшку, «выпьем и снова нальём»,— праспяваў Грыша.

— Хопіць, мужыкі, прыдурвацца! Дасмоктвайце, і марш па хатах!

— Цы-цы-цы, ш-ш-шы! Ого, камандзір! На нас хай лаеш, а са-а-м баішся, а? — агрызнуўся Пётра, ускараскаўся з падлогі, паківаўся, пераступіў кладаўшчыка:— Хадзем, Грыша, тут нас не ра-зу-ме-юць. Цемната! Ніх фэрштэен.

Яны абняліся, патузаліся, пакуль праціснуліся ў дзверы, упусцілі воблака пары, некатары, мацокаючыся, загрымеў з ганка.

Аляксей зашчапіў дзверы і лёг на свой тапчан. У замеці на ўсю вуліцу гарланілі закадычныя сябры:

Какая ель, какая ель,
Какие шишечки на ей.

VII

Паштальёна ў сяле не было: кожны па пісьмы і пераводы заходзіў у вузкі і доўгі пакойчык пошты і з надзеяй пазіраў на Васіля Пракопавіча. Ён заўсёды памятаў, што каму прыйшло. Калі не было нічога, звычайна суцяшаў: «Усё яшчэ піша. До-оў-гае пісьмо. Заходзь другім разам». А калі пэўна ведаў, што нешта ёсць, усміхаўся, павольна гаварыў: «Паглядзім, можа, што і прыйшло». Накульгваючы, ішоў да доўгай скрыні, перабіраў не вельмі гнуткімі пальцамі трыкутнічкі і канверты, глядзеў на штэмпелі і падаваў пісьмо.

Ён ведаў, дзе хто служыць, дзе жыве, у якім шпіталі адлежваецца сын або муж. Бадай усе пісьмы даводзілася чытаць яму. Адны прасілі, бо недабачваюць, другія не разбіралі «дробны почырк». У Васіля Нракопавіча збіраліся ўсе селавыя навіны, а пра што няможна было ведаць староннім, і родная жонка не магла дапытацца.

Вярнуўся ён на другім годзе вайны без ступака. Сам выстругаў бярозавую падпорку пад калена і так налаўчыўся бегаць, што не

кожны на дзвюх угоніцца. З Мішам Усцігавым яны разам раслі, а ў сілу ўвабраліся — у адной брыгадзе варочалі, і на прызыў разам пайшлі, таварышавалі і цяпер — адна бяда ў абодвух.

У дні выплаты пенсіі любіў Міша патаўчыся на пошце, павыскаляцца з Васілём, дазнацца навіны, газетку пагартаць, каб потым пераказваць Параньцы. Васіль Пракопавіч даў Мішу распісацца і пачаў угаиорваць, каб хоць пяцёрку паклаў на кніжку:

— Па-першае, працант расце, выгада,— ён загнуў яшчэ палец,— грошы не будуць без дзела ляжаць, а пойдуць у абарот: казне карысць. Выкананне плана па мабілізацыі сродкаў: мне плюс. Бачыш, колькі выгады ад твае пяцёркі. Давай, Міша, не туляйся.

— А хто туляецца?

— Дык давай!

— Калі ж бо гэтую хітрую кніжку баба хавае. Няхай другім разам.

— Грошы запішу ў картку, а ў кніжцы другім разам адзначу. Не верыш?

— Э-э-э, разумны! Ты ў кніжку цяпер упішы, а грошыкі другім разам возьмеш. А-а, баішся? Сам не верыш? А табе вер!

— Я ж дзяржаўная ўстанова. Пошта і ашчадкаса. Набярэцца патрэбная сума, касіра назначаць. А чаму ж і цябе не ўзяць? Работа якраз па табе: сядзі, паплёўвай на пальцы ды лічы купюры. Давай, Міша, кніжка ў цябе в-у-у-нь, з патайное кішэнькі тырчыць.

— Ну, скажы... праз кажух бачыць! І праўда, ліха на яе, тырчыць. Пішы. Дзесятку. Не думай, што Усцігаў несазнацельны.— Ён дастае з-за пазухі кніжку, і абодва смяюцца.

Зірнуць збоку — не іначай, сварацца, а даўнія сябры заўсёды пакепліваюць і пацяшаюцца адзін з аднаго. Міша далікатна разгладжвае ружовыя трыццаткі і чырвонцы, хавае за пазуху, насоўвае шапку, ямчэй иадмошчвае мыліцу і скача з прыступкі на прыступку. Ён з кожнай пенсіі купляе Феньцы «падушачкі», часам прыносіць Параньцы паркалёвую хустачку ці крамніны на кофту.

Толькі параўняўся Міша з сельсаветам, дай, думае, зайду, закіну старшыні пра касірства. Можа, і не зашкодзіць. Успомніць, калі дойдзе да таго, глядзіш — і пры дзеле буду.

Зайшоў, стаў у парозе, шапку падмасціў пад мыліцу — так мякчэй і рукі вольныя.

— Праходзь, садзіся,— прапанаваў старшыня.— Ну, як жывеш?

— Жыву, хлеб жую. Адно кепска — нудна без дзела. От каб работу якую па маёй сіле, весялей было б, і — глядзіш, да пенсіі капейчына набегла б.

— Якую ж табе работу?

— Васіль Пракопавіч казаў — яму касір хутка спатрэбіцца, дык я падышоў бы па ўсіх стацціях. Сам жа недаеш, як я некалі задачкі лузаў і табліцу зверху ўніз і знізу ўверх назубок помню. За мільёны не бяруся, а сотням дам рады.

— Васілю аднаму драмаць абрыдла, дык напарніка шукае.

— Кажа, не палажана ўсё ў адных руках трымаць.

— Калі тое будзе, можа, і цябе падтрымаем.

Старшыня сеў за стол, пабарабаніў пальцамі па краёчку, адсунуў шуфляду. Міхаіл прыгледзеўся, як ён зблажэў. Жыватом пакутуе чалавек. Таму і на фронт не ўзялі. Пасланяўся ў тылавых інтэнданцтвах, і адтуль спісалі па здароўі. Так усю вайну тут і камандаваў бабамі ды падлеткамі. Паглядзеў старшыня на Мішу і пытае:

— Скажы ты мне, Усцігаў, што за ён, гэты твой дружок, што ў школе заўхозам робіць?

— А што?

— Калі пытаюся, значыць, трэба.

— Мяне ж гэты, як яго там, ну, пракурораў пісьмавадзіцель пытаў.

— Стажор? Пушанкоў?

— Стажор, кажаш? А вантробы мудрэй за ніткі матае. Хацеў я пасланць яго... але прыкусіў язык, вось яго шануючы,— Міша паказаў на сцяг, што стаяў у куце.— Ты мяне ведаеш? Паручыцца можаш? Ці, можа, і я пераапранутьз фашыст? Га?

— Ну які з цябе фашыст? — зарагатаў старшыня, змераўшы поглядам Усцігава.

— От так і я за Ляксея галаву гатовы пакласці. А што ў цябе за клопат пра яго? Ты ж у пракурорах не служыш.

— Ты, Міхаіл, не вельмі хайлай за свайго дружка і галаву зазра не кладзі.— Абрамаў пакорпаўся ў шуфлядзе, выцягнуў самаробны канверт, пачухаў патыліцу.— Панімаеш, бумага прыйшла. Далжон я ёй ход даваць ці, па-твойму, пад сукно сунуць? Як бы ты зрабіў на маім месцы, га? Паслухай, што пішуць з яго стараны. Во, адсюль: «Як стала вядома, у вашай дзярэўні пражывае нехта Буевіч Аляксандра І. Сабшчаю, што вышэйуказаны Буевіч А. І. І. пры немцах служыў у Кльніцкай управе (БССР), насіў пры сабе пісталет і выдаў гестапу патрыётаў-падпольшчыкаў. Затым Буевіч уцёк за лінію фронту і хаваецца ў вас ад законнай кары.

Як сумленны савецкі грамадзянін даводжу да вашага ведама, каб перадалі гэтага Буевіча А. І. надежным савецкім органам на мястах.

К сяму савецкі патрыёт тав. ....

Абрамаў паднёс ліст да вачэй:

— Пад капірку пісана, а подпіс не разабраць: кручкоў і загагулін цэлы азярод. Упачатку ні то пэ, ні то нэ... Ну, што скажаш, яфрэйтар? От твой «святы»!

— А скажу, таварыш старшыня, блясна, а не жывец. Клюнеш і павіснеш на ёй: ні пракаўтнуць, ні выплюнуць. Хто пісаў, ведаеш?

— Ліха яго разбярэ.

— Адрас гэтага «сумленнага грамадзяніна» ёсць?

Старшыня так і гэтак агледзеў ліст і пакруціў галавою.

— На канверт паглядзі, што за пячатка на марцы.

Аляксандр Іванавіч уздзеў акуляры, каб разгледзець паштовы штэмпель.

— Сэтэ. Ла-за-в... а далей расплылося.

— Пакажы сюды.— Усцігаў скокнуў да стала.— Ну, канечне, Лазавая. Ведаеш, дзе гэта?

— Ну, дзе?

— У Данбасе. А Ельніца? У-га! Каля Мінска. Якая ж гэта яго старана? Падобна, што гэты самы «патрыёт» сам пяты падмазвае.

Старшыня задумаўся.

— А ты, Усцігаў, вушлы. Табе б не касірам быць.

— Я ў разведцы носам за вярсту чуў, чым вораг учора вячэраў. Тушонкаю і каваю ікае — афіцэра ўпалюю, а галетамі — салдат. Так што не сумлявайся: блясну закінуў... Ла-за-ва-я... Ах ты, гад, каб з цябе самога лазу дралі! Ты ўсякаеш, куды гне? Піша туды і сюды, бытта іх некалькі даносчыкаў, а гэта ж адна шэльма. Баіцца, каб самога не папуталі. Думае, хай ад цябе «сігнал» пойдзе. Сельсавет трывогу заб'е. Каб яго падучая біла.

Старшыня задумаўся і спахмурнеў.

— Што ж рабіць?

— Кінь у печ, і ўся работа.

— Не маю права: зарэгістравана ў кнізе ўхадзяшчых. Трэба даваць ход, а які — ліха яго ведае.

— Пісаць адказ няма каму: ні адраеа, ні прозвішча няма. Адна дарога — у печ, і нікому ні гу-гу. Каб толькі бабы на языкі не падхапілі. А Буевічу пра ўсё скажу. Ты нікому гэтую «фількіну грамату» не паказваў?

— Табе паказаў. Дай, думаю, распытаю. Ты ж яго прывёз сюды. Каму, як не табе, ведаць лепей? І свой ты чалавек, савецкі з галавы да пят. Наталлі Іванаўне паказаў. Яна ж школьнае начальства, як ні кажы.

— Тут прамашку даў. Ёй паказаць — што на слуп прыляпіць, Скажы — так і так, дзела сакрэтнае, каб не званіла. А паперку гэтую

аднраў не ў раён, а каму трэба ў Мінск. Там на месцы разбяруцца, дакапаюцца, хто піша. А ў нас, у раёне, не дадуць рады. Хто ім што скажа? Напішы: паступіў гэты самы данос, а чалавек з вашае стараны, разбярыцеся і паведаміце. От «ухадзяшчае» стане «ісхадзяшчым», і клопату мала.

— Слухай, дзе ты так падкаваўся? Мудрэй за адваката сячэш!

— А ты думаў — Усцігаў вахлак вахлаком? Я, брат ты мой, франты прайшоў, самому генералу дакладаў, у асобым аддзеле каравульную службу нёс. Так што будзь спакойны, яфрэйтара таварыша Усцігава на пальцы не падсмажыш! Аднаго прашу: Аляксея не руш. І гэтай сакатусе скажы, каб хоць трохі памаўчала.

Міхаіл устаў, выцер шапкаю ўзмакрэлы твар.

— Ну, пайду, а ты, Аляксандра Іванавіч, рабі, як казаў. Лепей не прыдумаеш.

— Можа, у раён таварышу... гэтаму, Пушанкову, адаслаць. Няхай разбіраюцца.

— Адсюль разбірацца — што грузды, седзячы на печы, шукаць.— Усцігаў насунуў шапку, казырнуў на развітанне і паскакаў на мыліцы.

Дадому прыйшоў маўклівы і задуменны. Калі ўбегла Фенька, паманіў яе да ложка, даў «падушачак» і наказаў, каб дацікавала Аляксея і сказала, што конча патрэбен.

— Дзядзька Алёша ў завозні хамут перавязвае.

— Скокні, дачушка, пакліч.

Да змяркання прыслухоўваўся Міхаіл, калі рыпнуць весніцы і на ганку пачуецца знаёмы тупат, смаліў цыгарку за цыгаркай і пазіраў у акно.

Аляксей зайшоў, як добра звечарэла. Залубянелы на ветры і сцюжы твар пабурэў, зашэрхлі губы, а вочы іскрыліся ўсмешкаю. Ад яго пахла свежасцю і сырою бярозаваю карою. Ён пацешна казырнуў, ляснуў падборамі і адрапартаваў:

— Па вашаму загаду з'явіўся.

— Вольна. Сядай,— сур'ёзна адказаў Міхаіл і пачаў грэбціся на край ложка. Аляксей памог яму сесці, расшпіліў куфайку і хацеў прымасціцца побач.

— Распранайся. Справа ёсць.

— Ой, як сур'ёзна. Выкладай, што ў цябе.

Міша марудна скручваў цыгарку з жоўтай паперы ад махорачнага пачка, доўга жмакаў краёчак, зацягнуўся, папыхкаў і запытаў:

— Адкуль цяпер возіш дровы?

— З павароткі на шостым кіламетры. А што?

— Сахатыя не пападаюцца?

— Увесь асіннік стаўклі. Ці не на паляванне збіраешся?

— Хто ж такою парою на сахатых пойдзе? От як улежыцца метровы снег ды заледзянее зверху пальцы ў тры, тады ідзі, не прамахнешея... Я, брат, сваё адхадзіў,— уздыхнуў Міша.— Даўней, калі іх ніхто не лічыў і забароны не было, і я не аднаго зваліў. Пасля каляд, туды пад вясну, ходзяць на іх. Днём сонца прыгрэе, снег растае, ноччу мароз ціскане, і ўсё ледзяною скарынкаю бярэцца: як шкло, чырым бліщчыць, любога трымае. Але без лыжаў далека не зойдзеш. Падшытыя ласёваю шкураю лыжы як па вадзе плывуць — заяц і той не пачуе. А трэба замерці на месцы — тузанеш назад. Поўсць натапырыцца, і стаіш, дзе спыніўся... Думаў пра цябе.— І Міша расказаў усё, што было ў сельсавеце. Слова ў слова расказаў. Аляксей пакусваў ніжнюю губу, не перапытваў, не перабіваў. Даслухаўшы, загаварыў:

— Значыць, некаму замінаю. Ка-му ж? Робіць ход канём: капае не туды, куды трэба, ідзе абходным манеўрам: няхай сельсавет, афіцыйны орган улады, «сігнал» падасць, а ён і тут убаку. Значыць, недзе жыве юда, дрыжыць за сваю шкуру, замест сябе другога хоча падаткнуць. Разумееш, Міша?

— Я адразу ўсёк і тое ж самае Абрамаву сказаў.

— Выходзіць, трэба ехаць. І так заседзеўся не на сваім седале. Можа, там дзе яго знайду. А знайсці абавязаны! — Аляксей прайшоўся па хаце. Фенька, высунуўшы язычок, пісала слупкі лічбаў.

— Дзядзя Лёша, а ў мяне правільна выходзіць?

— О, дык ты малайчына! Ага, так, так, усё правільна.

— А ў цябе ўсё няправільна, Аляксей,— азваўся Усцігаў.

— Чаму?

— Відаць, у гарачай вадзе маленькага купалі ці на чаране нарадзіўся. Ты паедзеш, а што падумае Абрамаў? Уцёк, сляды замятае. Значыць, вінаваты. І мне вочы пачнуць пароць: «Усцігаў хаваў». Можа, даганяць пачнуць. А мне тут лыпай. Ты пацярпі: сельсавет пашле туды, у вашае міністэрства, а там адразу разбяруцца. І сам напішы, не лянуйся. А то два разы паслаў і лапкі склаў. Так што, братце, на мой дурны розум, астынь, падумай. А цяпер давай вячэраць. Параньна, што там у цябе?

З сянец убегла з даёнкаю Параньна.

— Калі нагаварыліся, садзіся, Алёшачка, садзіся. Толькі працаджу. І дранікі з раніцы ў печы прэюць, хоць на алеі, але смачныя. І смятанка ёсць.

— Эх, дзе наша не прападала! Давай дранікі... Саламонава галава ў цябе, Міша. Як па пісаным сячэш. Ло-о-гіка! Каму ж замінаю? Трэба ўспомніць.

Фенька пасунулася на ражок. Паранька загрымела засланкаю.

Ад рэзкага сухога ветру трымцела і дзынкала шыба, недзе ў сцюдзёнай цемрадзі захлынуўся сабачы брэх.

VIII

Высокае халоднае неба звісала над заінелаю аблямоўкаю тайгі. Ружовыя слупкі дыму стромка цягнуліся ўгору і раставалі ў вышыні. Снег іскрыўся россыпам мігатлівых зорачак і да слёз сляпіў вочы. Далёкія лясы, здавалася, адлітыя з паружавелага срэбра, застылі ў дзівосным зняменні. Кожная былка, кожны дубчык укрыліся бухматым зіхоткім інеем, рыпелі і наблісквалі каляіны, наслізганыя паламі. Усё наваколле здавалася белаю іскрыстаю казкаю, ахутанаю цішынёю і сонцам.

Веры хацелася выскачыць на вуліцу, упасці ў пульхны снег, надыхацца колкай марознаю свежасцю. Пасля ўчарашняга вечара не хацелася думаць пра дробныя крыўды і складанасці быту, а калі будзе вельмі цяжка, прытуліцца да пляча дужага, разумнага і добрага чалавека. Яна ўсё часцей і часцей думала пра Аляксея, чакала сустрэчы з ім, адчувала патрэбу ў яго парадзе і падтрымцы. «Няўжо закахалася?» — спахоплівалася яна і суцяшала сябе: «Не, гэта ад адзіноты!»

Яна паспешліва напісала планы ўрокаў і работы драматычнага гуртка, склала кніжкі і пайшла ў дзіцячы дом. Зноў Аляксей... Іванавіч. Гэта ён параіў схадзіць да сваіх выхаванцаў, паглядзець, дзе і як яны жывуць.

Пад цубкімі ад марозу боцікамі пахруствала сцежка, сустракаліся людзі з пабеленымі інеем бровамі, стрэшкамі хустак і шапкамі. Усе далікатна віталіся. Часам жанкі пыталі: «Ну, як там мой сарвігалава?» Называлі прозвішча і клас, бедавалі, што няма калі налягаць на ўрокі: дома яшчэ чатыры раты, кароўка і парсючок. Усіх трэба накарміць і дагледзець. Ён жа большанькі. А сама на «фірме» ці на таку.

Вера толькі пасміхалася і ніколі не скардзілася на дзяцей, хоць часам і трэба было, а пахваліць ці скажа няпэўнае: «Нічога, так сабе». Яна адчувала, як дзеці цягнуцца да яе, вераць і паважаюць.

Дзіцячы дом етаяў на канцы сяла за высокім парканам. Чатыры вялікія будыніны пад шатровымі дахамі, з выразанымі карункамі маляваных налічнікаў былі не падобны на вясковыя хаты. Каля брамкі Веру сустрэла маленькая чорненькая дзяўчынка з рэдзенькаю грыўкаю, вострым носікам і разумнымі хітрымі вочкамі.

— Добры дзень. А я вас ведаю. Вы Сцёпкава настаўніца, Вера Рыгораўна. Вы да дырэктара ідзяце? — лепятала дзяўчынка.

— Да дырэктара. Як жа цябе завуць?

— Яніна. А ўсе завуць Аня. Васіль Сцяпанавіч у кабінеце. Ідзіце, не бойцеся. Ён у нас добры,— і ўзяла Веру за руку.— Я вас завяду.

— Дзякуй, Яня. Я не баюся.

— Мяне так толькі Сцёпка заве, як мама звала. Сцёпка ў вас вучыцца. Альхімовічы мы... Здалёку-здалёку, з-пад Баранавіч. Можа, чулі?

У акне паказаліся знаёмыя твары яе вучняў. З дзвярэй выбеглі распранутыя Аня Анікеева, Шура Іволіна і кінуліся, як да чаканай госці, заскакалі ад радасці, кожная запрашала ў сваю груду. Але Верыну руку моцна трымала Яня.

— Хадзем са мною. Я завяду да Сцёпкі,— і пацягнула за сабою.

— «Хадзе-ем, хадзе-ем»!.. — перадражнілі дзяўчаткі.— Вера Рыгораўна — наша настаўніца. А ты сваю вадзі.

Але Яня не адступалася. Як маленькі павадыр, вяла Веру на прыступкі, упусціла ў маленькі калідор і прывяла ў пакой, дзе вучылі ўрокі пяцікласнікі і яе брат Сцёпка. Усе ўсталі і голасна павіталіся.

— Сядайце. Займайцеся, дзеці, а я пагляджу. Можа, каму памагчы трэба? — Яна ўбачыла выхавацельку, маладую прыгожую дзяўчыну, і спахапілася, што нешта сказала нетактоўнае. Тая і сама, калі трэба, паможа. Падышла да яе, ціха папрасіла прабачэння і растлумачыла, што проста зайшла паглядзець, як жывуць і займаюцца дзеці.

Яня прыперлася да вушака, нібы нечага чакала. Да яе падышоў брат, нешта хуценька зашаптаў, паківаў пальцам, паправіў хустачку, аддаў сваю не вельмі чыстую насовачку і выправіў за дзверы.

Дзеці пісалі, вучылі, ківаючыся над падручнікамі, раз-пораз пазіраючы на Веру. А выхавацелька Марына Раманаўна ёй шэптам расказвала, як хто стараецца, што каму цяжка даецца, які ў іх тут парадак. З месца падняўся Віця Тартынскі:

— Можна спытаць?

— Падыдзі сюды,— адказала Марына Раманаўна.

— Не, мне ў Веры Рыгораўны. Што такое «волхвы не боятся могучих владык»?

— Я ж вам тлумачыла ў класе.

— Тлумачылі, тлумачылі,— раздаліся галасы.— У-у, Тартын! Галава, як рэшата.

Вера падышла да яго і ціха пачала расказваць, хто такія волхвы, кудзеснікі, уладыкі і заўважыла на Віцевай левай руцэ прыгожа намаляванага хімічным алоўкам рыцара на кані.

— Навошта ты малюеш на руках?
— Больш няма на чым. На корачках сшыткаў не дазваляюць...
— А ты вельмі любіш маляваць?
— Люблю. От каб фарбы ці алоўкі розныя.
— Хутка будзе ўсё: і альбомы, і алоўкі, і фарбы. Пацярпі трошкі. Да свята падрыхтуем спектакль, дык і табе будзе работа.
— На артыста я не здатны.
— Будзеш маляваць. Ну, вучы, вучы, Віця.
— А вы ў нашы спальні зойдзеце?
— Абавязкова.
Марына Раманаўна адпусціла на кароткі перапынак, але амаль усе засталіся ў пакоі: запрашалі Веру ў свае спальні, у сталовую, у майстэрню, у ленінскі куток.
— Вы займайцеся, а мне ўсё пакажа Марына Раманаўна. Толькі ж сядзіце ціха.
Марыну Раманаўну яна часам сустракала на педсаветах, у настаўніцкай, але гаварыць даводзілася толькі па справах. Ведала, што жыве яна за ракою, кіламетры за два адсюль, у невялікай вёсачцы з назваю Барысаўшчына.
Цяпер яны прыгледзеліся адна да аднае бліжэй. Выхавацелька вадзіла Веру па доўгіх спальнях. Зайшлі ў сталовую. Там дзяжурылі дзяўчаткі ў халаціках і каўпачках. Пахла квашанаю капустаю і бульбаю. Марына Раманаўна расказвала, як цяжка працаваць з крыўдлівымі, часам упартымі і свавольнымі дзецьмі. Як іх шкада, як на шчырую ўвагу і ласку раскрываюцца іх душы, як часам дзеці ціхком плачуць, успамінаючы бацькоў і родны дом.
— А вы, здаецца, родам з Беларусі? — нечакана спытала Марына Раманаўна і ўдакладніла: — Сцёпа Альхімовіч казаў, як вы заступіліся за яго беларускае вымаўленне. У нас у сяле ўсе так гавораць, а бабка мая рэжа толькі па-свойму. Перасяленцы ўсе з-пад Барысава. Яшчэ да імперыялістычнай вайны пераехалі.
Хоць я там ніколі і не была, але, выходзіць, мы зямлячкі.
Вера прыгарнулася да яе, абняла за плечы:
— Не толькі зямлячкі...— і не знайшла патрэбнага слова.— Сумна мне адной. З жанчынамі ў школе агульнага мала. У іх свае клопаты. А мы ж маладыя. І пасумаваць лягчэй удзвюх. Заходзьце да мяне.
— Лепш вы да нас збярыцеся. Старыя і песні даўнейшыя спяваюць, і казкі расказваюць пра нейкага смока, і стравы гатуюць не так, як тутэйшыя, ну, карэнныя сібіракі, ці, як часам завуць, чалдоны. Хоць я і сама чалдонка: нарадзілася тут, вырасла, і звекаваць, мабыць, прыйдзецца.

— Што ты,— вырвалася ў Веры,— прабачце, што вы...

— Правільна. Ты — прасцей. Мы ж амаль аднагодкі. Добра? — усміхнулася Марына,

— Ага. Я хацела сказаць, што ў жыцці яшчэ будзе столькі нечаканасцей, столькі дарог, што і не прысніцца. Хіба я калі думала трапіць сюды? А вось жыву, працую.

— І шкадуеш, вядома?

— Як сказаць!.. Пакуль што жывецца нялёгка, няўтульна. А каму цяпер легка? Да самага Падмаскоўя ўсё спалена, зруйнавана, адны коміны стаяць, галаву няма куды прыхінуць. А тут людзі добрыя, шчырыя, адкрытыя. Мая Трахімаўна як маці даглядае. А хто я ёй?

У расчыненыя вароты на добрым заінелым кані, у лёгкіх саначках ехаў мужчына ў доўгім чорным кажусе і пакіраваў да стайні.

— З райфінаддзела прадстаўнік,— кіўнула ў яго бок галавою Марына,— цяпер усім хопіць работы перасатрасаць старызну. Ну, пайду,— і павяла Веру да брамкі. На развітанне спытала: — Дык прыйдзеш да мяне? Ну, хоць у нядзелю?..

Вера ішла ў школу агародамі па сцежцы, пратаптанай дзетдомаўскімі вучнямі. На душы было легка і добра, што бліжэй пазнаёмілася з мілаю дзяўчынай. Бачыла яе і раней, а сысціся неяк адразу не магла. Гаварылі ў настаўніцкай, на калідоры пра агульных вучняў, пра адзнакі, паводзіны, а пра сябе — ні слова. А тут адразу перайшлі на «ты». Вось і сяброўка будзе.

І зноў успомніўся Аляксей. Гэта ж ён параіў схадзіць у дзіцячы дом. Можа, цяпер не такая патрэба будзе ў ім? Калі што, Марына параіць, паможа. Але зноў захацелася ўбачыць яго абветраны твар, зазірнуць у добрыя стомленыя вочы, адчуць цеплыню яго шурпатых рук.

Да званка яшчэ было далёка. Каля круглай, акаванай чорнаю бляхаю грубкі тэхнічка вязала маленькую панчошку. Цікаў гадзіннік, ад сонца і снегу ў настаўніцкай было асабліва светла. Яна ўпершыню здалася такою ўтульнаю і ціхаю. Вера прывыкла да старое сасновае канапы з выцертаю фарбаю, да чырвонага настольніка з чарнільнымі плямамі, што нагадвалі то Чорнае мора, то абрысы Афрыкі, то вялікага васьмінога. Вера перакінулася некалькімі словамі з цёткаю Мінадораю, паклала на завучаў столік план работы драмгуртка і ўзялася за сшыткі.

— Каму гэта вы ўляпілі двойку? — ад печы спытала Мінадора.— Распісвацца, дзякуй яму, Анатоль Паўлавіч навучыў. Кажа, школьнаму работніку няможна ў ведамасці крыжыкі стаўляць. А па руцэ пазнаваць, што каму ставяць, даўно налаўчылася. Праўда, як толькі

нанялася сюды, ніяк не разбірала на гэтым гадзінніку палачкі і крыжыкі. Ну і званіла як папала — то раней адпушчу, то пераседзяць. Цяпер ве-едаю,— устала, падаткнула пад хустачку прысоленыя сівізной валасы, паглядзела на гадзіннік, нешта пашаптала і пайшла званіць.

На калідоры затупалі, забегалі, загулі дзеці. У настаўніцкую дзяжурныя прыносілі табліцы, глобус. Вярталіся настаўнікі: з указкамі, журналамі, крэйдай, віталіся з Верай Рыгораўнай, толькі Наталля Іванаўна загаварыла з Соф'яй Міхайлаўнай і не заўважыла яе.

Анатоль Паўлавіч разгарнуў скрутак шпалераў і паказваў усім, як здорава Тартынскі намаляваў карту Кіеўскай Русі і надпісы зрабіў славянскімі літарамі.

— Канечне, дырэктара баіцца,— заныла Аўдоцця Мітрафанаўна,— а ў мяне ён усю дошку заляпіў папяровымі ашмёткамі. Толькі нахілішся над журналам — лясь, лясь. Падхопішся, а ён так сядзіць, што і не падумаеш. І ўсе яго абараияюць. Артыст. От каго ў дрг.змгурток трэба.

— Ён і будзе ў нас за мастака,— адказала Вера Рыгораўна і зірнула на завуча.

— Вы што, Вера Рыгораўна, мудрэй нічога прыдумаць не маглі? Трэба ж дадумацца ставіць нейкага «Змея Гарыныча»! Да свята трэба патрыятычная п'еса, рэвалюцыйныя, а тут на табе — змей.

— Гэта і ёсць патрыятычная. Дабро перамагае зло,— спакойна адказала Вера.— Пачытайце і пераканаецеся. А іншых п'ес пакуль што няма. Вось адзін зборнічак казак.— І яна паклала на стол тоненькую сінюю кніжачку.

— Вы дарэмна, Наталля Іванаўна,— умяшаўся дырэктар,— сапраўды, рэч патрыятычная. Адсек савецкі народ галаву фашысцкаму змею, а там, як яго, ну, гэты самы Кажамяка сілу рускую ўвасабляе. Толькі як вы, Вера Рыгораўна, усё гэта зробіце? Ну, змея скажам?

Вера адразу ажывілася:

— Калі вельмі захочам, зробім. Думаю, што атрымаецца. Сёння хачу правесці першую рэпетыцыю.

— Нельга! — адсекла Наталля Іванаўна.

— Чаму нельга?

— Субота. Лазні напальваюць. Пара было б ведаць.

Вера ўспомніла, што тут у суботу не праводзяцца ні сходы, ні пасяджэнні, нават у раскладзе меней урокаў. А з паўдня з кожнае лазні валіць густы дым, гаспадыні цягаюць ваду і дровы, здымаюць з гарышчаў венікі.

Пра лазню яна падумала з пакутаю і страхам. Але нідзе не дзенешся — Трахімаўна зацягне.

Празвінеў званок. Хутка прабягалі ўрокі. Веры ўсё не хапала часу — хацелася яшчэ нешта прачытаць, расказаць, шчыра пагаварыць з вучнямі. У суботу нават скарачаліся перапынкі — кожны спяшаўся. Толькі Веры не было куды бегчы. Яна знарок затрымалася ў класе і прыйшла ў настаўніцкую, калі там заставаўся адзін дырэктар. Ён з раніцы да ночы прападаў у школе: чытаў, пісаў планы, складаў справаздачы ў райана. Кватараваў ён і сталаваўся ў бабкі Марчыхі.

Доўга тая не хацела выносіць бажнічку з яго баковачкі: «Не замінае табе, Паўлавіч, і есці не просіць. Спрадвеку вісела, няхай сабе вісіць». Як ні тлумачыў, што дырэктару нягожа, каб над галавою віселі абразы, а яна сваё: «Не павуты, не з'ядуць. У мяне, вунь, і так цэлы кут. Гэтым і месца няма. А тут жа і Мікалайцудатворац і Ягоры Пабеданосец. Ха-а-рошыя багі! Пацярпі, прывыкнеш. За імі я і зёлкі трымаю — карэнні-марэнні, чаромхавую кару, рамонкі, маліну сушаную. Барані божа, каб спатрэбілася, а калі што якое — жывот хопіць ці ў грудзях часам закладзе — пап'еш, і як рукою здыме».

Не ўгаварыўшы бабку, Анатоль Паўлавіч завесіў бажнічку. Скасавурылася Марчыха, падцяла губы: «Запнуў-такі! А-я-я-й, і не грэх!»

На другі дзень перанесла абразы да сябе і паставіла ў куце на лаве. Анатоль Паўлавіч часта раеказваў, як «перамог» бабку, і смяяўся.

Цяпер ён нешта дапісаў, прайшоўся па настаўніцкай.

— Вы не вельмі перажывайце, Вера Рыгораўна. Я вось толькі думаю, як вы справіцеся з касцюмамі і дэкарацыямі. У нас жа нічога няма. Хацелася б хоць прыблізна нешта людскае зрабіць. Можа, варта папрасіць нашага заўхоза. Ну, Аляксея Іванавіча. Ён чалавек бывалы, у горадзе жыў, многае ўмее.

— Праўда, папрасіце, Анатоль Паўлавіч.

Выйшаўшы са школы, Вера азірнулася. На замёрзлых шыбах асветленага акна калыхаўся схілены цень дырэктара.

А сяло прапахла лазневым духам: цягнула адсырэлым дымам і распаранымі венікамі. У сутонні відно было, як з нізенькай лазні выскоквалі босыя, у адных споднікаx, распараныя мужчыны і, не спяшаючыся, ішлі па хрусткім міезе. У Аляксеевым двары ў прыліплай да цела доўгай кашулі, з распушчанымі падшэрхлымі валасамі Ленка спакойна перабірала навіны з суседкаю, якую запыніла па дарозе да студні. Ад такога відовішча Веру навылёт праціналі дрыжыкі: у боціках і лёгкім гарадскім паліто і так ніколі не было горача.

За сцяною стагнала і крактала распараная Трахімаўна. Пачуўшы, як бразнулі дзверы, гукнула:

— Ідзі, Верачка, парыцца. Газнічка на акне, і вады поўненькая балея. Калі горача, можаш прачыніць дзверы. Ага, там жа табе абноўку прынеслі. Памерай. Ну, змей, і адпаяў жа Архіп. Ідзі, ідзі. О-ох, і ўхвасталася — усе костачкі заходзяцца.

— Дзякуй, Трахімаўна. Схаджу.— І ўбачыла каля ложка новенькія зграбненькія валёначкі, з абцасікамі і шчыгульнымі кірпатымі наскамі. Яны пахлі прыпаленай воўнай, а гладкія, абсмаленыя, каб не калмацілася поўсць, халяўкі аж рыпелі. Падняла валёначкі і разгубілася: «Гэта ўжо занадта! Не, аддам назад! Вось чаму ён пытаў пра памер абутку!.. Узяць — значыць, быць нечым абавязанай, залежнай. Не, не, не вазьму». Але валёначкі былі такія лёгенькія і прыгожыя, такія неабходныя ёй, што закарцела памераць, а калі адчула ўтульную цеплыню, не захацелася здымаць.

Яна прайшлася па пакоі, паставіла на падлозе люстэрка і пакруцілася перад ім. Нават прыгожа! «Ну, што ж, заплачу колькі трэба і буду насіць. Ён проста паклапаціўся, каб не мерзла, і заказаў свайму гаспадару-пімакату напавер. Што тут, нарэшце, такога? Звычайная людская ўвага».

Веры было прыемна ад гэтай увагі, як і кожнаму, хто адчуе клопат пра сябе. І зноў захацелася ўбачыць Аляксея, але ведала, што ён сёння не прыйдзе. У «лазневыя» дні звычайна чужыя не хадзілі да суседзяў, бо з парнага пекла выскоквалі ў адных кашулях, пілі чай і астывалі неапранутыя. А Трахімаўна хвасталася так, што ледзьве ўпаўзала ў хату, клалася на кашму пасярод падлогі, стагнала і вохкала ад задавальнення, пакуль не засынала.

Хоць і страшна было лезці ў напаленае да трэску і шыпення пекла, Вера распранулася, накінула паліто, узаткнула на босыя ногі халодныя боты і пайшла ў лазню. Перад дзвярыма стаяла некалькі жэрдак, прыкіданых бульбоўнікам. За імі распраналіся і сігалі ў гарачы сухі дух з рэзкім пахам дыму і напаленага да чырвані жалеззя. Пры трапяткім святле газнічкі Вера адважылася ўзлезці на палок і асцярожна пахвастацца духмяным бярозавым венікам. Прыемна ныла і казытала цела, гарэлі вушы і рукі, адчувалася лёгкасць шчымлівай стомы, тоненькія малаточкі звінелі ў скронях. Хацелася папялёхкацца ў вадзе, але яе было мала. Сібіракі ў асноўным парыліся і ў канцы абліваліся адным-двума карцамі вады, а то выскоквалі, качаліся ў сумёце і зноў лезлі на палок.

Пасля лазні на палавіне Трахімаўны Вера піла завараны маліннікам чай. Хімка худою, падобнаю на вароніну лапу, рукою трымала вялікі сподак, дзьмухала і шумна сёрбала. У яе абліччы было нешта птушынае: доўгі сухі нос звісаў у сподак, тонкія губы выцягваліся

дзюбкаю, а потым распаўзаліся вузкаю шчылінаю. Яна часцей маўчала, а ў глыбока запалых вачах жыла свая неадольная думка, мабыць, туга па даўно страчанай маладосці, адчуванне адзіноты, без радасцей, без ласкі і ўцех. Вера заўсёды шкадавала яе, была ўважлівая і далікатная, спрабавала разгаварыцца, але чула толькі кароткія адказы: «Ага», «Не», «І так добра». Хімка з нейкай зайздрасцю пазірала на Веру, на яе прыгожую маладосць.

Трахімаўна астывала на кашме і з вялікай глінянай міскі сёрбала чай. Падзьмула, адставіла:

— Гарачы, змей!.. Хадзейственнік улягае за табою. Ні разу не прайшоў, каб не зіркнуць на вокны. Я-то ба-а-ачу! А пімы так ці за грошы прынёс? Ты бяры. Не збяднее. Грошай у яго мех і на кніжцы яшчэ дзержыць. 1м з Усцігавым у лазарэце багата далі. А купляць не вельмі што купіш. Куды яму тыя соценныя?

Вера яшчэ больш залілаея чырванню, але на адкрытасць праста-душнай Трахімаўны нельга было крыўдаваць. Яна заўсёды гаварыла, што думае.

— Не, я заказвала гаспадару Аляксея Іванавіча і прасіла прынесці, як толькі зробіць,— схлусіла Вера і адразу спахапілася, што цяпер, хоць бы і хацела,— назад не вернеш. А Трахімаўна — сваё:

— Чаго ж? Мужык відны, і совесны, і рабацяшчы. Чым не пара? А то даперабіраешся да сівых валасоў, як мая,— яна дакорліва кіўнула на Хімку.— Цяпер бы рада хоць за казла, а бы дома не была, а той рыла верне ды на ярачку аблізваецца. Мая нявеста як сядзела, так і сядзіць. А ззамаладу — дзе там, і яна хвастом круціла: «Таго не ха-а-чу, за гэтага не пайду!» Даперабіралася. Хоць бы які зносак, абы ў штанах. Глядзіш, дроў навазіў бы, сена агораў, па карку, дурніцу, натоўк бы — усё лягчэй жылося б.

Хімка маўчала, нібы і не пра яе гаворка, толькі зласней студзіла чай, аж пырскі разляталіся, і чмыхала носам. Вера крадком зірнула на яе твар, валасы, на жылаватую шыю, доўгія рукі, і зрабілася так шкада гэтую спрацаваную і пакорлівую жанчыну, што, не расцвіўшы, завяла. Відаць, маці не раз дакарала, і яна наперад ведала, што тая скажа.

— Ат, няма пра што гаварыць. Трэба мне тыя мужыкі, як у мосце дзірка. Хоць спакойна жыву, а то цягала б якога п'янчугу з-пад плота, ды яшчэ сінякі насіла б,— адгрызнулася Хімка.

— Дурная насіла б, а разумная любога мужыка зацуглянага водзіць. Цяперашнім часам на дзесяць баб добра калі адзін калека застаўся. Колькі іх, бедных, перабілі! Страх! Можа, тысячы тысяч. За вайну дзеўкі, як ласіцы, разгадаваліся. А да каго прыхінуцца? Так

што, Верачка, не круці носам, бо і такога не дастапецца. Не думай — старая абы-што вярзе. Я-то ведаю: трэцюю вайну перагаравала.

— Ай, што вы, Трахімаўна! Я і не думаю пра гэта,— азвалася Вера.

— А ты думай. Думай, дзеўка, каб позна не было. Лазню ты хоць добра зачыніла? Пойдзеш, калком прыпры, каб вецер не расчыніў. Буран будзе: сабакі звечара качаліся.

Вера ўзрадавалася, што кончылася непрыемная размова, падзякавала і пайшла ў свой пакой.

На вуліцы сапраўды мяло. Паўзлі белыя змеі пазёмкі, з даху вецер сыкаў доўгімі языкамі снегу. Месяц, засланы хмарамі і снежнаю крутаверцю, здаваўся мурзатым і шэрым. У прамыінах воблакаў сям-там мільгалі і зноў хаваліся зоры. Па пустой вуліцы з гулам ляцелі слупы белага пылу. Недзе бразгала пустое вядро і нехаця, лена брахаў сабака. Усё было ў калэ-мутным хісткім святле: яно то яснела, то цьмела зноў.

А ў пакоі чыста і цёпла, ён пачынаў здавацца сваім і ўтульным. Спаць яшчэ не хацелася, але пасля лазні і чаю па ўсёй істоце разлілася прыемная млосць, хацелася легчы, укрыцца і слухаць за вокнамі гул завірухі і трымценне незакітаванай шыбы.

Вера да ложка прыставіла тумбачку з лямпай, легла і разгарнула томік Пушкіна. Многія раздзелы з «Анегіна» ведала на памяць, але калі находзіў летуценны настрой, адгортвала на любой старонцы і чытала, нібы сабе самой спявала натхнёную песню, зноў сустракалася з даўнімі знаёмымі і наперад ведала, што яны скажуць. Хто ў яе ўзросце не марыў пра чыстае і ўзнёслае каханне Таццяны, хто не пакутаваў яе пакутамі? І тут жа ўспомніла Аляксея. Яна яшчэ ў душы папракала яго за нечаканы клопат, што ставіў яе ў залежнаець, да нечага абавязваў, і было прыемна, што ён дбае і думае пра яе.

Вера павярнулася тварам на падушку, падбародкам абаперлася на разгорнутую кнігу і ўтаропілася ў акно. Знізу абмёрзлыя шыбіны замяло снегам, а ў чыстым зубчастым куточку мігцела вялікая сіняя зорка. Мабыць, Венера?..

Раніцаю завіруха аціхла, наўкол на сонцы іскрыўся чысты пульхны снег. Куды ж дзець выхадны дзень? Хацелася доўга ісці па заснежаных прасторах, дыхаючы празрыстым колкім паветрам, або прамчацца ў санках па наслізганай дарозе. Вера прымерала сваю абноўку, але зняла: пакуль не заплочана, яна нібыта не твая, а ў ботах далека не пройдзеш.

Яна наважылася схадзіць у Барысаўшчыну, зайсці да Марыны, а з ёю наведаць некалькі сваіх вучняў. У плане выхаваўчай работы гэта запісана, значыць, трэба выконваць.

Каторы раз лавіла сябе Вера, што часам сама з сабою вядзе дыпламатычную гульню: кожнае жаданне спрабуе разумна апраўдаць і пераканаць сябе ў неабходнасці нейкага ўчынку, хоць і ведала, што жаданне ўзнікла нечакана, а яна апраўдвалася і трошачкі хлусіла сама сабе.

І цяпер ёй хацелася сустрэць Аляксея, папракнуць, потым падзякаваць за клопат і, галоўнае, разлічыцца, каб не адчуваць сябе віннай. А за што папракаць? Сама ж сказала памер абутку і падсвядома спадзявалася, што дастане ёй пімы. Але так хутка і такіх прыгожых не чакала.

А чаму б проста не зайсці і не разлічыцца? Не-е, каб хто другі, так бы і зрабіла, а тут Аляксей... Убачыш яго, і затахкае сэрца. Чаму? Можа, сапраўды лес зводзіць людзей? Розумам працівілася, а сэрца цягнулася да яго.

Рыпнулі ўсходцы. Стук у дзверы перапыніў яе думкі. Ведала, што Трахімаўна і Хімка ніколі не стукаюцца, і адказала не адразу.

На парозе стаяў Аляксей, ружовы, чыста паголены, з беленькім падкаўнерыкам, у зграбным кароткім кажушку, загаварыў проста і натуральна:

— Не застаў вас учора і пакінуў, каб памералі, пімы. Архіп Кузьміч скатаў прадаўшчыцы, а ёй у халяўках цеснаваты. Можа, думаю, вам падыдуць. Мералі?

— Аляксей Іванавіч, ну навошта вы? Мне проста няёмка.

— Дык добра ці не?

— Яшчэ як добра, але...

— Калі добра, дык якое можа быць але? Абувайце і насіце, бо ў вашых боціках толькі гуляць па асфальце.

— Скажыце, колькі я вам вінна?

— Мне нічога. За дастаўку не бяру,— пажартаваў Аляксей.— А Кузьмічу аддасцё, як будуць вольныя грошы. Абуйце, калі ласка, хоць паглядзець, як выглядае абноўка.

Вера паслухмяна абула пімікі і прайшлася ў іх па пакоі.

— Ну, віншую. Цяпер сапраўдная сібірачка. Можаце спакойна зімаваць.

Вера сказала, што збіраецца ў Барысаўшчыну да сваіх вучняў і Марыны Раманаўны.

— Слаўная дзяўчына. Сціплая, разумная... і прыгожая... Прыгожым чалавека робіць добрая душа. Яна свеціцца ў вачах, у кожнай рысе твару. Між іншым, таксама з нашых зямлячак, хоць і ніколі не была ў Беларусь Там ёсць вельмі цікавыя людзі — першыя хадакі, можна сказаць, Калумбы гэтых мясцін.

— Калі ж мы пачнём рыхтаваць нашу прэм'еру?

— Заўтра пачынайце рэпетыцыі, а я буду думаць, як аформіць.— І ўсміхнуўся: — Вы — рэжысёр, я — дэкаратар. Нешта зробім. Дарогу хоць вы ведаеце?.. Выйдзеце за сяло і нікуды не зварочвайце, бо можаце выйсці да стагоў. Сёння ўсе рынуліся па сена. Міняце хмызняк пяройдзеце мост цераз Тару, за ім на ўзгорку і Барысаўшчына. Справа Марыніна трэцяя хата.

— Вы ведаеце нават, хто дзе жыве.

— Не першы дзень тут. І партызанская прывычка засталася ўсё прыкмячаць і запамінаць.

— Пра партызаншчыну я так нічога і не ведаю. Раскажаце? Добра?

— Як-небудзь другім разам. Ну, шчасліва. Апранайцеся толькі цяплей.

Вера падала яму руку і накрыла другою далонню, ласкава зірнула ў вочы:

— Вялікае вам дзякуй.

— За што? — здзівіўся Аляксей.

— За клопат, за ўвагу, за дабрату вашу.

— Пра каго ж мне клапаціцца? Ведаеце, у кожнага чалавека ёсць патрэба пра некага дбаць...

— Толькі таму? — вырвалася ў Веры. Яна спахапілася і пачырванела.

— Думайце як хочаце.

Ён пагладзіў Верыну руку і выйшаў з хаты.

Праз шчылінку ў замеценым акне яна доўга глядзела ўслед. Ад сонечных промняў ільдзінкі пераліваліся аранжавымі, чырвонымі, сінімі іскрынкамі — здавалася, Аляксей ідзе ў вясёлкавым святле па ружовым зіхатлівым снезе. І самой захацелася ісці, ісці па мяккай сцежцы, слухаць цішыню празрыстага дня і дыхаць снежным пылам, што асыпаўся з кустоў і прысадаў.

Яна ішла не спяшаючыся па доўгай селавой вуліцы, адглянцаванай палазамі і прыцярушанай пахкім мурагом. У гародчыках на каноплінах гойдаліся чырванагрудыя гілі, па снезе скакалі даўгахвостыя сарокі, патыхала дымком, над комінамі гайдаліся ружовыя слупкі і раставалі ў халодным сінім небе.

За парканам дзіцячага дома чуліся смех і вясёлыя галасы. Хлапчукі адкідалі снег, дзяўчаткі размяталі сцежкі. Дзеці заўважылі яе:

— Вера Рыгораўна, заходзьце да нас!

— Вера Рыгораўна, ну, калі ласка! — наперабой крычалі хлопчыкі і дзяўчаткі, а маленькая Яня прасунула смуглявы тварык паміж штакецін:

— Цёця, чаму вы Сцёпку паставілі тро-ойку?

— Бо нарабіў, Янечка, памылак.

— Ён не паспеў праверыць і зноў «каня» не так напісаў,— апраўдвала брата Яня і рассмяшыла Веру.

З варот на маладым буланым жарабку, у лёгкіх саначках выехаў дырэктар дзіцячага дома.

— Вы да нас, Вера Рыгораўна? Ведаю, што прыходзілі, але я быў заняты з інспектарам райфа. А так трэба было пагаварыць.

— Не, Васіль Сцяпанавіч. Хачу ехадзіць у Барысаўшчыну да сваіх вучняў.

— Тады прашу, сядайце. І я ў той бок.— Ён пасунуўся на сядзенні, накрытым старою коўдраю, нацягнуў Веры і сабе на. калені сабачую даху, тузануў лейцы. Конь бліснуў сінім вокам і памчаўся, шпурляючы ў перадок тугія камякі снегу.

Васіль Сцяпанавіч нечым нагадваў Макаранку: выразныя задуменныя вочы за шкельцамі акуляраў, гімнасцёрка з высокім стаячым каўняром, падпяразаная шырокаю папругаю, падцягнуты, скупы на слова. «А можа, ён знарок апранаецца і трымаецца «пад Макаранку»?» — падумала Вера.

— Усё хацеў у вас запытаць, чаму ніколі не скардзіцеся на нашых дзяцей.

— Няма за што,— адказала Вера і, памаўчаўшы, дадала: -— Калісьці я заўпарцілася і ледзь не давяла настаўніцу да слёз. Разумею, што была вінаватая, а скарыцца не магла. Пакутавала сама, хацела папрасіць прабачэння, але не дазваляў дурны гонар. Назаўтра яна выклікала бацьку і нагаварыла, што было і чаго не было. Ну, ён, вядома, узяўся мяне па-свойму выхоўваць. На яго я не крыўдзілася, а настаўніцу ніколі больш не паважала. Не за тое, што бацькаваю рукою карала, а за слабасць. Скардзяцца толькі слабыя, няздольныя самі падзейнічаць на дзіця, зразумець яго, у самым маленькім паважаць чалавека, яго характар.

— Гэта новыя, цікавыя разважанні,— крутнуў галавою Васіль Сцяпанавіч.— А ў нас як што якое — адразу бягуць да мяне і бэсцяць гэтае беднае дзіцяня. Трэба рэагаваць. Нічога не зробіш. Угаворваеш, уздзейнічае калектыў, а іншыя бацькі яшчэ сваіх дзяцей папружкаю «выхоўваюць».

— Разважанні мае старыя, як свет, але ў запале мы пра іх забываемся, спрабуем падняць свой аўтарытэт і трацім яго канчаткова. Калі дзеці баяцца нас — значыць, не паважаюць.

— Вас яны паважаюць і любяць.

— Пакуль няма за што. Я ж толькі другі месяц працую і стараюся ўсе канфлікты ўладжваць сама. Клас — гэта вялікая сям'я, а ў сям'і смецце за парог не выносяць.

Яны памаўчалі. Вера жмурылася ад сонца і іскрыстага снегу, ад лёгкага ветрыку, што біў у твар. Мільгалі заінелыя кусты, вывернутыя карчы здаваліся казачнымі белабародымі дзядамі ў стаўбунаватых шапках. За кустамі паказаўся доўгі драўляны мост з абвіслымі парэнчамі, рыплівым і дрогкім насцілам. Конь заківаў галавой і пайшоў павальней, грыва і поўсць на крыжы ўкрыліся марознаю сівізною, пасівелі бровы і ў Васіля Сцяпанавіча.

— Да каго вас падвезці?

— Спачатку зайду да Марыны Раманаўны. Яна пакажа., дзе хто жыве.

— Вунь яе трэцяя хата.— Васіль Сцяпанавіч крута павярнуў каня ўправа.— А мне яшчэ кіламетраў дваццаць ехаць. Даклад у Мядзведжанцы рабіць. Вы абавязкова заходзьце да нас. І часцей з добрымі весткамі. Яны важней за скаргі.

— Дзякуй. Буду заходзіць. Шчаслівай дарогі, Васіль Сцяпанавіч.

Дырэктар хвастануў каня ляйчынай, і толькі пыл закурэў з-пад палазоў.

У Барысаўшчыне не было земляных стрэх — усе хаты як званы, з тоўстага кругляка, пракідаліся і з чэсанага бруса, зрубленыя ў так званы нямецкі вугал, з маляванымі аканіцамі, з лавачкамі і гародчыкамі ад вуліцы. Яны нагадвалі знаёмыя з маленства сёлы на Гомельшчыне, з рыпучымі жураўлямі пры студнях, з прысадамі абапал дарогі. У іншых сібірскіх сёлах часам не было ані дрэўца. «А навошта яны? — здзіўлялася тая ж Трахімаўна.— Кругом урман, і так ад камароў і павутоў не адбіцца. Калі якая дзеравіна самасеем і вырасце — ссякуць, каб заядзь не заводзілася». А тут раслі галінастыя бярозы і стромкія рабіны — мабыць, як некалі там, дома.

І пад акном невялікай хаты Марыны Раманаўны на заледзянелым гollі невялічкай рабінкі пырхалі, узляталі, цвінькалі і садзіліся зноў шустрыя, з чырвонымі грудкамі, гілі. Марына ў матчынай безрукаўцы і галёшах на босую нагу выскачыла на ганак еустракаць.

— Я ўжо і не спадзявалася, што прыйдзеш. От малайчына! Дзе гэта цябе Васіль Сцяпанавіч падхапіў?

— Дзеці мяне запынілі каля вашага дома, а ён якраз з варот выязджаў і прапанаваў падвезці.

— Заходзь у хату. Ого, якія ў цябе пімікі. Відаць — Кузьмічова работа?

— Ага.— Вера ўзялася дзеркачом абмятаць валёнкі.

Хата, перабітая дошкамі на дзве палавіны, дыхнула цяплом і нечым вельмі знаёмым. Ложак за печчу засланы недзе даўно бачанаю посцілкаю, кужэльны ручнік, вышываны чырвонымі і чорнымі ніткамі, печ з ямкаю для запалак і люстэркам, умазаным над чалом, нагадвалі далёкае і роднае.

Марыніна маці, невысокая, з прыкметамі нядаўняй прыгажосці, пры акне латала зрэбны мех. А загаварыла зусім так, як і Вера гаварыла ў маленстве. Адарвалася ад работы, выцерла фартухом табурэцік і запрасіла садзіцца.

— Скідайце пімы, няхай пагрэюцца на прыпечку,— і падала Веры атопкі, адрэзаныя ад старых валёнак.—Марынка мне казала, што новая настаўніца недзе з нашага боку прыехала. Дык гэта вы і ёсць? Далека ж вас, дзеткі, заслалі. Хоць яно цяпер па зялезнай дарозе, можа, не так і далека, а даўней колькі месяцаў дабіраліся. Тата, га, тата, колькі вы першы раз сюды ехалі?

На печы зашамацела сухая лучына, звесіў босыя ногі, а потым ускудлачаную галаву дзябёлы чырванашчокі дзед з сівой барадою.

— Звіняйце, барышня, прыдрамаў на чаране, застыў, халера, трохі з раніцы,— заракатаў густым басам дзед і спрытна шуснуў з печы.

— Ат, няма чаго рабіць, дык лісіц пасе па лесе,— без злосці ўпікнула Марыніна маці.— Пытаюся, колькі вы ехалі тады?

— Чуў, дачушка, чуў...— Выцягнуў з кішэні круглую бляшаную баначку, учэпістымі карычневымі пальцам! скруціў доўгую цыгару з карэньчыкаў самасаду. Зацягнуўся, папыхкаў.— Ехаў, ехаў сабе і людзям на пацеху. Што і казаць? Хіба цяпер так ездзяць, як даўней? Лёг сабе ў вагоне пан панам, а цябе вязуць — цёпла, добра і мухі не ядуць. А мы на сваіх дваіх дабіраліся. Недарма хадакамі звалі. І праўда, хадакі. Ох, і нахадзіліся. Чаму б і не? Малады быў, рэзвы, не раўнуючы, стаеннік. Праўда, ад дабра дабра не шукалі. Гора вяло, бяда паганяла. Адных у ланцугах гналі, другія самі ішлі. Маразамі, не раўнуючы, як мухі, сыпаліся... А выехаў, каб не схлусіць, адразу пасля вялікадня. У Камянцы ў нас пяскі сыпучыя. Свірэпа толькі і радзіла, а жыць жа неяк трэба было. От і надумаў у Сібір падацца. Многія тады з месца зрываліся...— Дзед пасмактаў дыгарку, пусціў клубы пякучага дыму.

— Ой, гэтай гавэнды да вечара хопіць. Можа б, свежых дранічкаў перакусілі? — кінулася да прыпечка Марыніна маці.

Вера аднеквалася, дзякавала, але на стале з'явіўся макотрык румяных, залітых тукам дранікаў. Яны так пахлі, што ўпінацца ніяк не выходзіла.

— Ешце, ешце на здароўе, а я дагавару. Ага, паехаў і я шчасця шукаць. Бацька, царства яму нябеснае, сальніку кабанчыка прадаў, даў мне нейкую злыбеду на дарогу і выправіў з богам. Ехаў дзе бокам, дзе скокам, дзе падвязухць, дзе падбягу. Аж на тройцу да Шадрынска прыбіўся. За душэго ані шэлега. Прыйшлося да самастаяцельнага хадзяіна наймацца, каб хоць трохі акрыяць. Паробіш трохі — і далей, і далей. Я і ў Краснаярскім быў. Дзе мяне нячыстая сіла не насіла? Толькі на другі год прыбіўся ў Дарафееўку. Цяпер Тарскам завуць, а даўней — Дарафееўка. Дарафей тут быў, купец пярвейшы. Кедрач па Тары сплаўляў, баркі свае ганяў, пшаніцу і масла дзежкамі вывозіў. Даўней сібірскае масла на ўвесь свет славілася. Ён і гроб аберуч. Але, казалі, апіўся, У самы траскунываліўся з кашавы і, не тут казана, карчом трухлявым замёрз. А пры мне ўжо сын яго ўсім правіў. Пракоп. Ой, порсткі ды круты мужык быў, не давядзі гасподзь. Зіркне цыганскім вокам — умлееш. А кругом — урман і ўрман. І цяпер яму канца-краю няма, а тады — уга, кедрач да самае Тары як звон стаяў. Пракоп той наставіў заімак у тайзе, сяліў у іх такіх хадакоў, як я, харчы даваў, пілы, сякеры і стрэльбу. Валіце, карчуйце і біце дзічыну. Што раскарчуеш — дзве часці яму, трэцюю сабе. А маразы-маразы тады стаялі! Не-е, цяперашнія не дакажуць! Бывала, плюнеш — лядыш падае, вароны на ляту замярзалі. Цяпер што? Хіба гэта маразы? От тады, праўда, Сібір была! Людзей унь колькі — дыхаюць, печы паляць. Яно і цяплей,— сказаў і хітра прьхжмурыўся.

Колькі разоў Марына памыкалася перапыніць дзеда, а той ад недакурка прыпальваў новую цыгарку і толькі махаў рукою:

— Маладая. Няхай паслухае, як колісь было. Не зашкодзіць. Каб граматнейшы быў, апісаў бы ўсё чыста, хай бы людзі ведалі, як жылося ды былося. Але дзе там — цемната. Можа, таварыш настаўніца калі апіша: так і так, дзед Максім Слюсарэвіч перaказваў, родам з дзярэўні Камянкі Барысаўскага павета Мінскай губерні — сібірскі парцізан. Пры самым Крывашчокаве састаяў. Ага. Не перабівай, унучка, а ты еш, дзетка, і слухай, адно другому не зашкодзіць... Ага, дык гэты Пракоп, каб яму пуста было, Дарафеевіч, мудрэй за бандзіта вычвараў. Пластаюцца на карчах тыя хадакі-гарэтнікі, цярэбяць-цярэбяць, барану на сабе цягаюць, а як уробяць зямельку — падпаўзе, аспід, затоіцца ў карчэўі, падцікуе, лясь, лясь з дубальтоўкі — па

жакану загоніць паміж лапатак, і бывай здароў, памінай як звалі. На валакушы зацягне ў вываратнік і кіне мядзведзям разгаўляцца. Уласці тут ніякае не было.Ураднік ці станавы з Кайнскага раз у пяць гадоў наязджалі. Залье ім Пракоп зіркалы спірытусам, сабаліных шкурак, як сушаных грыбоў, на шыю наніжа і сам у горад завязе. А былі людзі ці не, ніхто ні сном ні духам не ведае. Спытаюць, бывала, у самога, ці былі хадакі. «Была, была, кажа, гультаеча. Абпілі, аб'елі, па два карчы выдралі і пабеглі недзе лёгкага хлеба шукаць». А сам арэ ды пшанічку грабе з гэтых лядаў. Так яно было, дзеткі.

Ага, прачуў я, што на чалавекаў палюе, гад, ды ходу. Куды пойдзеш? Спераду ўрман, і ззаду ўрман, злева і справа ўрман. Адважыўся, пайшоў прадзірацца па выааратах ды ламаччы. Добра, што ўдвух былі. З-пад Вязьмы от такі мужычок, але страх які вёрткі і ў рабоце едкі. А совесны, прасці госпадзі цяжкі грэх, сам Хрыстос не дакажа. Удвух яно весялей і спадручней. Пабралі сякеры з піламі, запас, які быў, і падаліся. Па-а-бдзіраліся — адны, шануючы вас, транты матляюцца. Дзень ідзём, а нанач вогнішча распалім. Адзін спіць, другі з сякераю — напагатове. Мядзведзі, ваўкі, рысі так і шастаюць, так і шастаюць. На рачулку набрылі. Давай берагам пойдзем. Пайшлі. Яна нас на дарогу вывела. На масток узбіліся. Бачым, сяло недалёчка. А як зайсці? Чыстыя варнакі, і сораму няма чым прыкрыць. Далібог, лапухамі абапнуліся, але ў сяло не пайшлі, на задах паселі, чакаем, мо хто падыдзе. Аж бачым, парсюка пераймае от такенечкі хлопчык. Убачыў і аслупянеў, хацеў назад лупянуць. А мой дружок, царства нябеснае, Юстын, можа, ведаеце ўнука яго — пабіты, патрушчаны на вайне, Міша Усцігаў, у першай хаце ад школы жыве...

Вера кіўнула галавой, сказала, што ведае і яго і Параньку.

— Ага, ага! Дык дзед гэтага самага Мішы пачаў хрысціцца і бажыцца, што і пальцам не кранём. Адважыўся-такі, падышоў той хлопчык, але не вельмі блізка. Юстын і пытаецца, як сяло завецца. «Біяза»,— кажа. «Кіргізскае ці татарскае?» — «Ёсць, кажа, усякія, а больш рускія».

Потым мы ўжо асвойталіся з людзьмі, на маслабойні ў купца Гальцова трохі парабілі. Гэта яго хата, дзе сельсавет цяпер, а самога, як Саветы прыйшлі, за балота справадзілі.

Нараілі нам добрыя людзі — за Тару падаліся, заімку скідалі, пралысіну дзесяціны на тры знайшлі, прыкарчавалі, на каняку аднавокую ўзбіліся, разжывацца пачалі. А зямля тут: яйка кінь — певень выскачыць. Сваім прапісалі: так і так, прыязджайце. Ну, і паехалі. Больш за паў-Каменкі рушыла. Да самае тае, мікалаеўскае,

вайны ехалі. Лесу колькі хочаш: валі, будуйся. Цяпер онь якое сяло вымахала. А ты пытается, колькі ехаў. Вы ці даўно з нашага краю?

— У вайну звакуіравалася,— адказала Вера.

— Пісалі, сільна выкаціў немец Беларусь. І людзей палягло — не давядзі гасподзь...

Вера падзякавала, што ён расказаў такую цікавую гісторыю.

— Гэта што! Пятае цераз дзесятае. Яны,— з папрокам зірнуў на жанчын,— усё маргалі ды ківалі. Калі збольшага расказваць, дня і ночы будзе мала.

— Задурыў вам стары галаву. Можа б, малачка яшчэ выпілі? — спыталася Марыніна маці.

Вера падзякавала і пачала збірацца. Стары ўзаткнуў валёнкі, накінуў кажушок, і праз якую хвіліну на дрывотні зазвінела сякера, загрукалі дровы.

Вера з Марынаю заходзілі ў хаты да вучняў. Скрозь ёй былі рады, частавалі, упрошвалі пасядзець. Адны скардзіліся на сваіх неслухаў, другія хвалілі старанных сыноў і дачушак, распытвалі, як яны там у школе, гразіліся маўклівым і збянтэжаным хлапчукам: «Ты ж глядзі, каб слухаўся! А вы ўжо, калі што якое, мне накажыце, а я рады дам. Шоўкавы будзе».

Вера супакойвала мацярок і разумела, як цяжка, калі не хапае газы, сшыткаў і падручнікаў, а ў вучняў няма свайго століка ці хоць бы сталага куточка. Таму сшыткі часта ў бульбе і ў сале, скрэмзаныя малодшымі дзецьмі.

У кожнай хаце патыхала нечым знаёмым і родным з маленства — посцілкі, ручнікі, абрусы з прошвамі і карункамі, просціны з падзорамі, печы з прыпечкамі і ямкамі — акурат такія, як заномніліся здаўна. І гаворка, пявучая, як ручаінка, вобразная і дасціпная. Слухаеш — і забываецца, што далека ад родных мясцін. Веру захапіла моўная плынь, і яна не заўважыла, як сама загаварыла па-беларуску.

Гэта здзіўляла барысаўшчанскіх жанчын, і яны расцвіталі светлымі ўсмешкамі:

— Ого, дык і вы па-нашаму мажзце. Ці не з нашае стараны? Усе селавыя ў нас так гаворац. Многія і не бачылі тае Беларусі, а ўсё адно ад дзядоў ды ад бабак навучыліся, і ніяк іх не перакруціш.

Маці Колі Бароўскага, дзябёлая прыгожая маладзіца, вядомая ў раёие даярка, расказвала, што некалі іх тут і ў школе вучылі па-беларуску. Гады са тры настаўніца была з Мінска, маладзенькая ды прыгожая, Зінай звалі, а як па бацьку, і забылася.

— Коля, пашукай, сынок, тую кніжку, што па-нашаму пісана,— звярнулася яна да сына.

Коля з палічкі, на якой некалі стаялі абразы, дастаў зашмальцаваную, з адбіткамі пальцаў усяго сяла, з падпалінамі ад самакрутак «Біблію» Кандрата Крапівы.

— Ой і смешная ж кніжка, бакі парвеш, і ўсё пра багоў. Як начыталася, абразы яшчэ да вайны на вышкі пазакідала.

Вера гартала кніжку, чытала асобныя старонкі, і ўсе весела смяяліся. Асабліва Марына. Яна прызналася, што такую «Біблію» бачыць упершыню.

— Калі ўсе чыталі, ты ў лялькі яшчэ гуляла, а ў вайну не да смеху было.

Да надвячорка хадзілі з хаты ў хату Вера з Марынаю. І наслухаліся, і нагаварыліся. Цяпер Вера ведала не толькі вучняў, ведала бацькоў і матак, як хто жыве, што ў каго ёсць, а чаго няма, чаму адным лягчэй, а другім цяжэй вучыцца, напісала ўдовам некалькі заяў на пенсію.

Калі на захадзе неба налілося барвова-малінавай чырваннню і абапал сонца сталі дымныя, з вясёлкавымі пераліvамі слупы, Вера не магла адарвацца ад ніколі не бачанага дзіва.

— На вялікі мароз,— сказала Марына.— Ну, цяпер заначуеш у мяне.

Яны вячэралі ў цёплай утульнай хаце. Дзед Максім расказваў даўнейшыя байкі. На прыпечку на трынозе сквірчэла яечня, елі чырвоныя скрылёчкі ўвэнджанай вяндліны і ружовага сала.

Пасля вячэры дзяўчаты перайшлі на другую палавіну. Пры лямпе на кухні ўпраўлялася маці, а яны запалілі грубку і паселі каля яе ў паўзмроку вялікага чыстага пакоя з лапушыстым фікусам у кадоўбчыку, нікеляваным ложкам з гарою падушак у прошвах і вышыўках.

Марына расказвала, як у вайну вучылася ў педтэхнікуме невялічкага гарадка, як дадому хадзіла ў старых чырочках аж за восемдзесят кіламетраў. І пра дзіцячы дом расказвала, як там бывае цяжка, але як яна любіць і шкадуе сірот, і самі яны, нібы тыя каршучаняты, адно за аднаго заступаюцца. І Васіля Сцяпанавіча ўспомніла.

— Гэта ён здаецца суровым і сухаватым, а душа до-о-обрая,— прашаптала Марына.— Відаць, сумна яму дома. Варвара яго хутчэй гыркне, чым добрае слова скажа. Чацвёра дзяцей у хаце. Ён і ўцякае. Часам начуе ў кабінеце. Толькі ты глядзі — нікому.

А Веры мігатлівы агонь у печы, паўзмрок хаты, закаваныя марознымі ўзорамі шыбіны нагадвалі той вечар, калі от так сядзелі з Аляксеем. І ні з таго ні з сяго яна запытала:

— Марынка, а ты ведаеш, дзе Венера?

— Чаму ж не? Астраномію вучыла. Звечара яна заўжды на небасхіле. А што?

— Так, успомніла адну песню. Напісаў яе беларускі паэт. Максім Багдановіч. Памёр зусім малады, далека ад радзімы, а песня засталася. І якая песня!

— Праспявай, ціхенька-ціхенька.

— Наўрад ці добра выйдзе. Слухай.— Вера адкашлялася і пачала спачатку няўпэўнена, занадта высока, потым трапіла ў тон і заспявала натхнёна і ўсхвалявана, памагаючы сабе лёгкімі ўзмахамі рукі.

Хутка і Марына пачала падпяваць, без слоў, але нрыгожа і дакладна ведучы мелодыю грудным сакавітым голасам. Калі даспявалі, доўга моўчкі глядзелі на полымя.

— Я нядаўна выпадкова пачула яе, але слоў не запомніла. Спішаш? Ціха, сам сабе, мармытаў адзін чалавек. Толькі матыў урэзаўся ў памяць. Вельмі прыгожы, душэўны... Ты ж яго ведаеш...

— Ведаю. Давай будзем спаць.

Яны леглі на адным ложку і доўга яшчэ шапталіся пад чэканне ходзікаў і спеў цвыркуна. Сцены патрэсквалі ад марозу, і ціха трымцелі шыбы.

IX

У самым вялікім класе позна гарэла святло. Кожны дзень пасля заняткаў рыхтавалі спектакль. Ахвотных было больш чым трэба. Нікога не хацелася пакрыўдзіць, і Вера тактоўна пераконвала: «Табе тут няма ролі, а ў наступнай п'есе будзеш іграць абавязкова. Толькі гурток не пакідай, глядзі, як іграюць другія».

Часам прыходзілася замяняць артыстаў, і новыя выканаўцы стараліся, як маглі, каб не замянілі іх. Мікіту Кажамяку іграў рослы прыгожы васьмікласнік Коля Астанін. Хадзіў ён за пяць кіламетраў з суседняе вёскі. А калі рэпетыцыі зацягваліся ці мяла завіруха, нанач аставаўся ў школе, рыхтаваў урокі, прыстаўляў лаўку да цёплай грубкі і да раніцы спаў.

Паміж юных артыстаў усталёўвалася асаблівая дружба, былі свае інтарэсы і сакрэты. Ніхто не прызнаваўся староннім, каго ён іграе, каб часам не пазналі, калі выйдзе на сцэну. Стараліся змяняць галасы і смешна раўлі на самых нізкіх нотах.

Вера дамагалася натуральнасці рухаў і інтанацый, але ёй гэта не заўсёды ўдавалася. Яна сама захапілася будучым спектаклем і пра яго толькі і думала.

— А як з мяне зробяць Змея?

— У што адзенуць цара?

— І агонь з рота будзе вылятаць? — дапытваліся дзеці.

Яны ўжо жылі ў казцы, былі яе героямі і стваральнікамі, марылі пра дзівоснае відовішча, хоць ніхто дакладна не ўяўляў, якое яно будзе. Больш за ўсіх трывожылася Вера, хоць і не паказвала свае трывогі дзецям. Уся надзея была на Аляксея. Ён спакойна ўпраўляўся са сваімі гаспадарчымі абавязкамі: ранічкай прыбіваў вечкі да партаў, у мароз і ў завею вазіў дровы ў школу і настаўнікам, увечары карміў і паіў каня і быкоў, чысціў стайню, закладаў нанач сена ў яслі. Часам заходзіў на рэпетыцыю, далікатна і непрыкметна даваў парады, а то і сам паказваў, як трэба іграць. На калідоры яго чакалі дзетдомаўскія хлапчукі Віця Тартынскі, Ваня Бойка і Сцёпка Альхімовіч. Яны прыносілі ў вёдрах гліну, дошчачкі, планкі, потым разам з Алякееем Іванавічам зачыняліся ў кладоўцы, дзе тэхнічкі хавалі мётлы і анучы, нешта ляпілі, стругалі і клеілі. Што яны там робяць, нікому не паказвалі.

Аднойчы да заняткаў на школьны двор прыбег ВІця Тартынскі, знайшоў Аляксея Іванавіча, нешта яму пашаптаў, паказаў у бок дзіцячага дома і пабег. Праз паўгадзіны дзетдомаўскія хлапчукі, куляючыся праз платы, загрузаючы ў сумётах, беглі да школы, і кожны валок перад сабою абярэмак мокрых, з абгарэлымі канцаміануч. У той жа кладоўцы звалілі вялікую кучу старых прасцірадлаў, абрусаў, фіранак, дзіравых коўдраў і ўціральнікаў. Прытапталі абгарэлыя канцы, каб часам не зажалелі, і паказалі Веры Рыгораўне.

— Што гэта? Навошта? — здзівілася яна.

— Касцюмы будзем шыць,— спакойна адказаў Віця.— З Тарска прыехаў нейкі начальнік, усё гэтае барахло спісаў, склаў на двары і падпаліў. А мы падцікавалі, наляцелі з розных бакоў, пахапалі, хто колькі здолеў, прытушылі снегам і гайда сюды. З гэтага можна чаго захочаш нарабіць. Швейныя машынкі ў нас ёсць, дзяўчынкі шыць умеюць, нашыем, чаго трэба.

Вера збянтэжылася:

— Хіба ж можна чапаць без дазволу? Гэта ж ліха ведае што! Нясіце ўсё назад!

— Каб папаліў? Ён жа і летась, і пазалетась паліў. Не-е, не панясём, — цвёрда адказаў Віця.

— Тады я сама панясу.

— Не трэба, Вера Рыгораўна. Спаліць, от пабачыце, спаліць. Вы толькі пагаварыце з ім.

Вера накінула паліто і пабегла ў дзіцячы дом. На гародзе дагаралі нейкія рызманы, пабітыя табурэткі, каля іх з кійком стаяў той самы

прадстаўнік райфа, якога бачыла Вера, як толькі прыехаў. Ён махаў рукою і крычаў Васілю Сцяпанавічу, нібы той недачуваў:

— Я не падпішу акт, пакуль усё, усё да ніткі не прынясуць назад. Гэта ж, гэта ж... бандытызм, калі хочаце. Саранча. Ну і выхаванне!

Васіль Сцяпанавіч толькі паціскаў плячамі:

— Не разумею, навошта ім спатрэбіліся гэтыя транты. Нашлю прыбіральшчыц, каб усё прынеслі.

Убачыўшы Веру, упаўнаважаны зласліва ўсміхнуўся:

— Можа, прадстаўнік школы растлумачыць, як яны выхоўваюць дзяцей і навошта ім спатрэбілася спісанае «вешчдавольсцьвіе».

Вера далікатна павіталася і спакойна адказала:

— Калі вас цікавіць, як мы з Васілём Сцяпанавічам выхоўваем дзяцей, калі ласка, прыходзьце на заняткі да нас. А навошта спатрэбілася спісаная старызна, я вам растлумачу.

І Вера расказала, як дзеці захапіліся тэатрам, як ім хочацца паказаць цікавы спектакль, як яны стараюцца нешта добрае зрабіць, а рабіць няма з чаго.

— Я спачатку сама не зразумела, навошта яны ўсё гэта прыцягнулі, а цяпер бачу, што без гэтага рыззя нам не абысціся. Калі ласка, не забірайце, пакіньце яго нам. Ну, спаліце, з попелу ніякай карысці, а дзецям і дарослым будзе радасць паглядзець цікавы спектакль. Першы ў сяле.

— Не магу. Ёсць інструкцыя. У параграфе чацвёртым гаворыцца: «Усё спісанае «вешчдавольсцьвіе», пасуду і мэблю знішчаць у прысутнасці прадстаўнікоў фінансавых органаў». А чаму, ведаеце? Каб гаспадарнікі не ашуквалі дзяржаву. Вось, напрыклад, мы спісалі і не спалілі, а яны гэтую старызну — назад у кладоўку. Новенькае — налева, а рэвізіі зноў тыя ж транты падсуиуць. І ўсё ў ажуры — колькаець сыходзіцца. Так? Бачыце, як усё проста.

Вера ўсміхнулася:

— Спісанага ў дзіцячым доме няма. Лічыце, што яно знішчана. У інструкцыі сказана знішчыць, а не абавязкова спаліць. Мы яго знішчым. Сёння ж пры вас парэжам, перакроім і пачнём шыць царскія і баярскія касцюмы. Не пазбаўляйце дзяцей святочнай радасці. Вельмі прашу вас.

— Як, Васіль Сцяпанавіч? — палагаднеў прадстаўнік.— Будзем лічыць, што ўсё спалена. Нарушаю інструкцыю... але ў парадку выключэння толькі для вас... ну, і для падняцця культуры сяла, вядома.

Вера горача падзякавала.

— Бачыце, як усё добра ўтрэслася,— усміхнуўся Кеменеў.— Вера Рыгораўна за добрую справу ўзялася — самых крутагаловых нібы падмянілі. Раней гарцалі, як з ланцуга сарваныя, а цяпер усе нечым занятыя. Калі што трэба будзе, Вера Рыгораўна, кажыце, паможам. У нас ёсць добры сталяр і швачка неблагая. Так што смялей звяртайцеся.

Каля школы Веру чакалі хлапчукі.

— Ну як? Не забяруць? — пытаўся Віця.

— Не забяруць. Угаварыла.

Вера пахваліла хлопцаў і пайшла ў настаўніцкую, а там ужо кіпела Наталля Іванаўна:

— Школу ператварылі ў звалку каравак. Чаго добрага, яшчэ вошы распаўзуцца. Дзеці бандытамі растуць...

— Ты, Наталля, гавары, ды не загаварвайся,— ускінулася расчырванелая Варвара Іванаўна,— дзе ты бачыла тых вошай у дзіцячым доме? Там чысцей, як у цябе на ложку...

Пачуўшы такое ад лепшай сяброўкі, у завуча на імгненне адняло мову, але яна знайшлася:

— Усё свайго Кеменева аберагаеш, хварэеш за дзіцячы дом!

— За справядлівасць хварэю. Вось як!

— Тава-ры-шы, як не сорамна? Дзеці пачуюць,— падняўся дырэктар,— і наогул непрыстойна сварыцца ў школе. Давайце дамовімся: прынцыповыя пытанні

вырашаць на педсавеце, а хто хоча сварыцца, няхай сварыцца дома,— і павярнуўся да Веры:

— Скажыце, калі ласка, Вера Рыгораўна...

— Гэта і ёсць прынцыповае пытанне,— стукнула кулаком па стальніцы Наталля Іванаўна, але дырэктар не звярнуў на яе ўвагі.

— Скажыце, калі ласка, Вера Рыгораўна, навошта яны нанеслі гэтых старых... н-у-у, рэчаў?

Вера расказала ўсё, як было. Анатоль Паўлавіч слухаў і смяяўся.

— Вельмі смешна,— буркнула Наталля Іванаўна і гукнула тэхнічку.

Тая заслухалася Веру, ускочыла. Званок скаціўся з прыпола.

— А ліхачка! Празявала, варона,— і, трасучы званком, выбегла з настаўніцкай.

Работа ў кладоўцы адразу закіпела.

Аляксей з Тартынскім з газет рабілі выкрайкі самых незвычайных касцюмаў, дзетдомаўскія дзяўчынкі ў вольны час шылі іх, хлопцы выстругвалі мячы і стражніцкія сякеры, гліняныя балванкі абклейвалі кавалачкамі паперы са старых сшыткаў, газет, шпалераў, і выходзілі

рыцарскія шлемы. Такім жа спосабам ляпілі тулава Змея, кароны і дзівосныя гербы з арламі.

А ў нядзелю школа пературылася ў майстэрню: стругалі, збівалі «трон», развешвалі гатовыя касцюмы. Але ўсе яны былі брудна-белыя або шэрыя. Дзеці з дому прыносілі кавалачкі люстэрка, саскрабалі з іх бліщчастую амальгаму, таўклі і пасыпалі намазаныя крухмальным клеем мячы, палашы і кароны, выразалі медалі і ордэны.

Аляксей так захапіўся гэтаю работаю, што да паўночы праседжваў у кладоўцы, ператворанай у тэатральную майстэрню. Ён з воўны рабіў парыкі, мяшаў парцяную фарбу з авечым лоем, і выходзіў грым. У фельчара выпрасіў чырвонага стрэптацыду, жоўтага акрыхіну і расфарбаваў камзолы і накідкі, пасыпаў блёсткамі ад люстэрка. «Артысты» ахвотна прымяралі касцюмы і радаваліся, як ніколі не радаваліся ў жыцці. Накрухмаленыя і адпрасаваныя ўборы здалёк выглядалі як сапраўдныя. Вера і Аляксей радаваліся разам з дзецьмі.

Яны часта апошнімі выходзілі са школы, замыкалі дзверы, хавалі ключ у шчыліну пад ганкам і павольна ішлі, стомленыя і шчаслівыя. Аднойчы, ідучы па цёмным калідоры, Вера спынілася каля асветленага месяцам акна. Шыбы зіхацелі і іскрыліся дзівоснымі блакітнымі ўзорамі. Яна пачала хукаць на шыбіну. Аляксей спыніўся побач. Стаялі і маўчалі. Не паварочваючыся, Вера сказала:

— Вы нават не ўяўляеце, як я вам удзячна, як я вам абавязана.

— За што, Вера...— і не паспеў сказаць «Рыгораўна», як яна рэзка павярнулася і сціснула яго абедзве рукі.

— За ўсё, за ўсё. За ўвагу, за клопат, дапамогу. Скажыце, толькі шчыра, усё гэта вы робіце дзеля мяне?

Аляксей памаўчаў.

— І дзеля дзяцей...

— Калі б за гурток узялася, скажам, Наталля 1ванаўна, вы рабілі б гое самае?

— Вядома, не. А калі хочаце шчыра — мне заўсёды хочацца бачыць і чуць вас. Не адважваюся сказаць, што гэта, але, мабыць, тое, чаму «пакорлівыя ўсе ўзросты»,— нахіліўся і асыпаў пацалункамі яе цёплыя рукі.

Вера прытулілася да яго, адкінула галаву і заплюшчыла вочы, з-пад белай ваўнянай шапачкі выбіліся залатыя кудзеркі. У святле месяца яны здаваліся срабрыста-блакітнымі, а прыплюшчаныя павекі ўздрыгвалі, як у сне. Аляксей упіўся ў падатныя гарачыя вуспы, прагиа цалаваў шчокі, вочы, лоб.

— Вар'яты, што мы робім? — прастагнала Вера, адхінулз/ся і з усмешкаю сказала: — От каб убачыла Наталля Іванаўна, было б нам!

— і загаварыла яе інтанацыяй і голасам:— «У шко-о-ле, у храме наву-у-кі Барышава вядзе сябе непрыстойна...»

— І падумаць толькі з кім! — у тон ёй працягваў Аляксей.— А вы сапраўдная артыстка! Не будзем успамінаць яе хоць цяпер.— Ён моцна абняў Веру і горача зашаптаў, гледзячы ў вочы з блакітнымі іскрынкамі:— З першай сустрэчы вы перавярнулі маю душу, а можа, і жыццё. Дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, бачу толькі вас, спяшаюся, шукаю, каб хоць убачыць здалёк. Мілая, ніколі нікога я так не чакаў...

— А некага іначай? — перабіла Вера.

— Былі юнацкія захапленні. Вы ж не паверыце, што не было. Былі яны, напэўна, і ў вас, але сёння не будзем пра гэта. Добра?

Яны яшчэ доўга стаялі ў блакітным квадраце акна, залітага роўным святлом месяца.

— Звар'яцець можна,— прашаптала Вера. Паправіла пад шапачкай валасы.— Хадзем, хадзем хутчэй. Позна.

Яны яшчэ пацалаваліся каля ганка, замкнулі дзверы і памалу пайшлі па хрусткай сцежцы. Над імі ў вялікім туманным коле плыў блакітны месяц.

На маленькай сцэне сельскага клуба, перарobленага з драўлянай царквы, з раніцы Аляксей са сваімі памагатымі ставіў дэкарацыі, развешваў заднікі, намаляваныя на склееных шпалерах, ставіў папяровыя кулісы. Хлапчукі прынеслі з кладоўкі загорнутага газетамі змея. Дробненькі, з усыпаным вяснушкамі тварам, Міша Пшанічны залазіў у прапахлае кіслым клейсцерам тулава, прымяркоўваўся так хадзіць, каб не паваляць папяровыя дрэвы і дамы. Вучыўся гаварыць і раўці басам, падскокваў, круціўся на месцы, выскаляў кракадзілавую пашчу. У некага з франтавікоў выпрасіў электрычны ліхтарык, замазаў шкло чырвонаю фарбаю і калі бліскаў ім, здавалася, з вачэй і ноздраў выбіваецца полымя.

Хлапчукі снавалі, як мурашы: лазілі, прыбівалі, выпроствалі цвікі, забыліся, што не абедалі і не былі дома. Больш за ўсіх завіхаўся Аляксей і аж сам дзівіўся сваёй вынаходлівасці: з кансервавых бляшанак на лямпы паставілі рэфлектары, прыладжвалі расфарбаваныя шкельцы. Ён раз-пораз саскокваў у залу паглядзець, як выглядае сцэна, і камандаваў: «Віця, падцягні... так, так, добра. Сцёпка, прыбівай, трошачкі нахілі на сябе!»

У перапынках і ў часе «фортачак» забягала паглядзець Вера, усхваляваная і ўзрушаная, як перад першым адказным экзаменам. Яна з Аляксеем адыходзіла ў самы канец залы і дзівілася: «Як прыгожа! Ну сапраўдны тэатр. Гэта ж трэба! З нічога такое зрабіць»,— і непрыкметна пацiскала Аляксею руку.

«Артыстаў» адпусцілі з урокаў, каб паабедалі і раней сабраліся ў клубе. Гэта было самае вялікае свята ў іх жыцці, яны яго чакалі. Са школы бегма беглі ў клуб паглядзець, як усё выглядае. Аляксей выпраўляў дадому, каб хутчэй прыходзілі грыміравацца. У гэтым новым слове была асаблівая таямнічасць, кожнаму хацелася як найбольш намазацца, каб не пазналі.

Аляксей тлустымі фарбамі наводзіў бровы, маляваў вусы, ставіў на шчоках «мушкі», пудрыў зубным парашком, нацягваў парыкі. Радасцю і хваляваннем артыстаў жыў і ён. Вера нервавалася больш за ўсіх. Яна была рэжысёрам, суфлёрам і вядучым спектакля.

— Вы мне можаце не падказваць, Вера Рыгораўка, я ўсё ведаю на памяць,— выхвалялася Ніна Груенка.

— А я, каб і хацеў, нічога не пачую ў гэтым тулаве. Глухата, як у танку,— гаварыў «Змей».

Дзеці ўжо называлі адно аднаго не сваімі імёнамі, а імёнамі персанажаў п'есы. Раз-пораз праз шчылінку ў заслоне паглядалі ў залу, ці прыйшлі свае, хто дзе сядзіць.

У клубе ўжо было поўна народу: жанчыны ў кажушках і плюшаўках, у вялікіх клятчастых хустках, мужчыны — у шынялях і зялёных бушлатах, лузгалі кедравыя арэшкі, чмякалі зубамі піхтавую «серу», смяяліся, жартавалі і голасна гаварылі. У першым радзе, заціснуўшы каленямі мыліцу, сядзеў Міша Усцігаў: хацелася паглядзець, што там навычвараў яго дружок.

Перад спектаклем была ўрачыстая частка. Стол, засланы чырвоным, паставілі перад сцэнай. За сталом паселі старшыня сельсавета Абрамаў, ганаровы дзед Жураўлёў і Васіль Сцяпанавіч Кеменеў.

Аляксей быў асабліва ўзрушаны: расчырванеўся, прыкметна дрыжалі рукі. Гэта заўважыла Вера, падышла і прашаптала: «Не хвалюйся. Усё будзе добра». Аляксей міргнуў, матнуў галавою і зноў замітусіўся, папраўляючы касцюмы і грым.

Даклад пра дваццаць дзевятую гадавіну Вялікага Кастрычніка рабіў Васіль Сцяпанавіч. Яму часта пляскалі, уставалі, шумна садзіліся і ўставалі зноў.

Ад духаты адзіная ў зале лямпа міргала і ледзь свяціла, бо на сцэну знеслі ўсе лямпы з сельсавета і школы.

Пасля старшыня абвясціў:

— А зараз, таварышы калгаснікі, рабочыя і служачыя, вучні нашай школы пакажуць канцэрт,— і засмяяўся.— Канцэрт не канцэрт, адным словам — прадстаўленне. Што яны, значыцца, пакажуць, скажа вам таварыш Барышава,— і папляскаў далонямі.— Просім!

Для Веры гэта было неспадзявана, і яна ў першую хвіліну разгубілася.

— Што мне гаварыць? — зардзеўшыся, прашаптала Аляксею.

— Ідзі, ідзі. Скажы пра гераізм рускага народа, пра яго перамогі, раскрый ідэйную сутнасць казкі.

У зале нецярпліва зашумелі і там-сям запляскалі.

Вера стала перад заслонаю, агледзела залу. У першым радзе сядзелі настаўнікі, старшыня сельсавета і ў святочным пінжаку з чырвоным бантам Андрэй Жураўлёў, а далей — бацькі і мацяркі яе вучняў. Уздоўж; сцен стаялі дзяўчаткі і хлопчыкі.

Вера памаўчала, пакуль сціхнуць, поглядам знайшла сваю мілую Трахімаўну і, нібы звяртаючыся да яе, загаварыла горача і натхнёна:

— Таварышы, мы святкуем Вялікі Кастрычнік, акрыленыя слаўнай перамогай савецкага народа над фашысцкай Германіяй. Нашы продкі білі захопнікаў на Чудскім возеры, пад Палтавай, гамілі напалеонаўскіх марадзёраў на Барадзінскім полі. Пра гераізм рускага народа складзена шмат песень, былін і казак. Адну з іх, пад назваю «Мікіта Кажамяка і Змей Гарыныч», зараз пакажа драматычны гурток нашай школы.

Зноў засплясκалі ў далоні. Вера, ўскочыла на сцэну і схапілася далонямі за расчырванелыя шчокі:

— Што я там нагаварыла, сама не помню.

— Ой, Вера Рыгораўна, як вы хораша гаварылі! — падбегла «царыца» — Ніна Груенка.

Вера ўсміхнулася, здзівіўшыся яе прыгажосці. Доўгае, пашытае з марлевых і цюлевых дзетдомаўскіх фіранак плацце, усыпаная люстранымі бліскаўкамі карона рабілі яе дарослай.

Аляксей паляпаў у далоні:

— Усе на месцы! Падрыхтаваліся! Заслона!

Яе рассунулі два дзетдомаўскія хлопчыкі. Пазакручваліся ў мультановыя полкі, толькі тырчалі хітрыя тварыкі ды паблісквалі вочы.

Зала загула ад нечаканасці. Усё на сцэне здавалася незвычайным. Асветленыя блакітным і чырвоным святлом дэкарацыі выглядалі як сапраўдныя. Калі з'яўляліся ў нябачаных дагэтуль уборах артысты, нават бацькі не адразу пазнавалі іх, і ў зале раз-пораз перапытвалі:

— А вой, а чыя ж гэта?

— Няўжо Ніна? А-я-яй! Ну, каралева!

— Паглянь, паглянь, ці не твой гэта?

Нават нехта ўскрыкнуў, калі на сцэну з бразгатам, бліскаючы вогненнымі вачамі, вылецеў змей.

— Адкуль жа гэта такое страхоцце? А божа ж мой! — чуліся галасы.

Гэта падбадзёрвала артыстаў, і яны стараліся, як толькі маглі.

Калі ў «цара» адляпілася барада, ён яе прыціснуў рукою і загаварыў як прыдушаны, па зале пракаціўся смех.

— Ціха вы! — прашыпела Наталля Іванаўна.

Вера старалася суфліраваць, але артысты апярэджвалі яе і часамі без запінкі. «Каб гэтак адказвалі ўрок!» — падумала яна і радавалася, што ўсё ідзе так добра, што іх уважліва слухаюць, глядзяць і шчодра апладзіруюць.

Калі Мікіта ў чырвонай кашулі і скураным фартуху, пазычаным у каваля дзядзькі Грышы, шырокім блішчастым мечам ссек змяіную галаву, пачуліся галасы з залы:

— Дабівай фашысцкага гада!

— Коля, Коля, а вунь другая лезе!

— Па кумпалу яго!

А змей круціўся, падаў і ўставаў, махаў кажановымі крыламі, над ім, як паходныя, як сцяг, палымнела чырвоная кашуля і маланкаю бліскаў меч. Артыстаў заглушалі шум і выкрыкі ў зале. Веры, як на ўроку, хацелася крыкнуць: «Таварышы, цішэй!» — але, зразумеўшы, што старыя і малыя жывуць падзеямі на сцэне, усе ўдзельнічаюць у спектаклі, супакоілася.

Калі апошні раз закрылася заслона, воплескам і крыкам: «Малайцы!», «Пакажыце яшчэ!», «А хто змей?» — не было канца.

Артысты скакалі ад шчасця, гатовыя паўтарыць усё спачатку. Вера сказала, каб выйшлі на край сцэны і пакланіліся. Выходзілі некалькі разоў, Маленькі канапаты Міша Пшанічны кожны раз цягнуў доўгае, шэра-зялёнае тулава змея, усміхаўся сваёй маці, а хлапчукі, што сядзелі проста на падлозе, крычалі:

— Мі-і-ша, пакажы другую галаву!

— Здраві змеем!

— Вера Рыгораўна, дзе вы? Пакажыцеся!

Яна выйшла радасная і збянтэжаная, кланялася і пляскала ў далоні.

Да сцэны падышоў Андрэй Жураўлёў і падняў руку, каб сціхлі. Барада трэслася ад хвалявання, ён абсмыкваў крысо картовага пінжака.

— Таварышы! А таварышы! Дайце сказаць два словы! Толькі што мы з вамі ў нашай Біязе бачылі дзіва. Радаваліся, і не верылася, што нашы дзеці здатныя на такое. Яны вунь што паказалі! Ты, Палагея,

яшчэ ўчора з хлудзінаю ганялася за сваім хлопцам і на гэтую самую падгатоўку не пускала...

— Калі ж ад рук адбіўся, ляціць і ляціць, хоць ты яго спутай,— апраўдвалася Мішава маці.— А божухна, дык ён на змея вучыўся! І праўда, змей упарты!

— Ён можа артыстам не абы-якім стаць. А Коля, што за Мікіту быў? Ніна Аніссіна чым не царыца? Адным словам, усе — таленты. А што б з іх было, каб не Савецкая ўласць? Цёмныя сланяліся б, як авечкі. Дзякуй нашай партыі...— Зала заглушыла апошнія словы воплескамі і ўстала.— І вам вялікае дзякуй, Вера Рыгораўна, што так падрапяцілі нашых дзяцей, ад усіх калгаснікаў і ад старых бальшавікоў дзякуй! — Ён павярнуўся да сцэны і пакланіўся разгубленай і ўзрушанай да слёз Веры.

Гэта быў, бадай, самы шчаслівы дзень у яе жыцці. Дзеля яго можна было слепнуць над газаваю лямпаю, недасыпаць, каб толькі адчуць, што ты прынёс людзям радасць, што ты патрэбен ім. Але каб не Аляксей, не было б такой радасці, не было б такога святочнага настрою.

Хлопчыкі разам з Аляксеем складалі дэкарацыі і касцюмы, драўляныя мячы, кардонныя кароны. Некаторыя не хацелі адлепліваць вусы, а дзяўчынкі сціраць румяны, так і хадзілі «артыстамі». Веры карцела падысці да Аляксея, сказаць нешта добрае, але на сцэну зайшоў старшыня сельсавета, пахваліў школьнікаў, адвёў Аляксея ўбок, нешта пашаптаў на вуха і пайшоў.

Аляксей задумаўся, пастаяў хвіліну і ўзяўся парадкаваць саматужны рэквізіт. Сказаў хлапчукам, каб усё занеслі ў школьную кладоўку.

Дзецям так падабаліся новыя словы «рэквізіт», «кулісы», «заднікі», «падугі», што яны іх паўтаралі калі трэба і калі не трэба.

Вера заўважыла нейкую перамену ў настроі Аляксея і, калі разышліся апошнія «артысты», дакранулася да яго рукі:

— Што з табою, Алёша?

— Радуюся твайму поспеху.

— Не прыкідвайся. Гэта хутчэй твой поспех. І ўсе ведаюць пра гэта... Што табе казаў Абрамаў?

— Абрамаў? Казаў, каб заўтра зайшоў у сельсавет. Ёсць нейкая тэрміновая справа.

— А што, не сказаў?

— Думаю, недзе адгукнулася тая ананімка... Трэба было адразу самому паехаць і ўсё вывесці на чыстую ваду. Дык не, цягнуў нечага. Не хацелася кідаць усё гэта,— ён кіўнуў на цёмную сцэну,— ды... і з табою цяжка было разлучацца.

Яны сышлі ў пустую залу з перавернутымі лаўкамі. Вера гукнула кульгавага вартаўніка, каб замыкаў клуб, і сама з Аляксеем пайшла пасярод наезджанай вуліцы, залітай млявым святлом вышчарбленага месяца. Сям-там у вокнах яшчэ тлелі агні, а ў хаце Наталлі Іванаўны было людна і светла, на замёрзлых шыбах мітусіліся цені.

— Хадзем да мяне. Павячэраем, пагаворым... Добра?

Аляксей памаўчаў.

— А плётак не баішся?

— Можа, табе страшна? Іх і так хапае. Тут бачаць кожны крок. Няхай глядзяць. Мне няма чаго хавацца... Астацца адна не магу: столькі перахвалявалася за гэты вечар, трымціць кожная жылка. Здавалася, вось-вось выскачыць сэрца, і цяпер не суняць. Усё ж малайцы дзеці Коля і Нінка! А Мішка, маленькі, рабаціністы, адкуль у яго той бас прарэзаўся? Часам самой рабілася страшна.

— Слаўныя дзеці! Бадай усе перарасткі. То не было ў чым, то не было як у вайну хадзіць у школу. Мы ў такім узросце дзяўчатам запісачкі пісалі. Ды і яны не маленькія. Пабачыла б, як Коля Ніну за ручку лавіў за кулісамі.

— Усё ты бачыш, усё ведаеш! А мне непрыемна чуць пра сваіх вучняў.

— Дарэмна. Не станавіся педагагічнаю ханжою, класнаю дамаю. Неператварайце натуральныя чыстыя пачудці ў забароненую тэму. Яны прыходзяць раней, чым нам здаецца. Мы проста, стаўшы за настаўніцкі стол, забываемся, якія былі самі ў такім узросце, што думалі, што адчувалі, як радаваліся і пакутавалі ад першых пачуццяў, колькі было таямніц. Бяда, што нам іх адкрывалі не старэйшыя тактоўныя і разумныя таварышы, і ў першую чаргу настаўнікі, якіх мы дужа саромеліся.

— Што ж ім, выкладаць тэорыю кахання?

— Не спрашчай і не перабольшвай. Яны вывучаюць батаніку, розныя там тычынкі і песцікі, заалогію, чытаюць раманы, нарэшце, жывуць сярод дарослых людзей з вельмі простымі ўзаемаадносінамі, многае чуюць, бачаць з нездаровай цікаўнасцю, а мы, праходзячы «Капітанскую дачку» або «Дуброўскага», не выхоўваем натуральных і чыстых адносін да жанчыны, не гаворым, што каханне ўзвышае чалавека, наЕат вядзе на подзвіг. Па-мойму, гэта вялікі пралік нашай педагогікі.

— «Ах, боже мой, что станет говорить княгиня Марья Алексевна?» — засмяялася Вера.— Зноў лекцыя па педагогіцы?

— Ваша Мар'я Аляксееўна абурыцца і забароніць, Верачка. Проста думкі, якія можаш прымаць ці не прымаць.

— Прымаю, прымаю. І дзіўлюся, адкуль у цябе такі вопыт у такой далікатнай справе? Бо тэорыя грунтуецца на практыцы.

Аляксей памаўчаў, глыбока ўздыхнуў, закурыў на хаду, прагна зацягнуўся.

— Схлусіць, што нікога не кахаў,— не паверыш, праўда? Кахаў. Горача і моцна. І яна кахала... Цяпер усё, як сон...

— Дзе не яна цяпер? — з прытоенай трывогай спытала Вера.— Вядома, калі не сакрэт.

— Не, не сакрэт... Няма яе. Даўно няма. Яе павесілі разам з маім сябрам. На плошчы...— Голас дрогнуў, Аляксей прыкусіў губу і змоўк.

— Прабач, калі ласка... Я не ведала, не хацела кранаць тваё асабістае і балючае... Наогул, так мала ведаю пра тваё жыццё, пра цябе. Сам не расказваеш, а распытваць не адважваюся, каб не параніць, як цяпер. Ну, вось і прыйшлі.

Аляксей спыніўся каля веснічак.

— Няўжо ты пакінеш мяне адну з усімі загадкамі і думкамі? Заўтра свята. Дзверы не замыкаюць, пасядзім гадзінку, і пойдзеш.

Яны ціха, каб не вельмі рыпелі ўсходцы, увайшлі у цёплы пакой. На падлозе касымі светлымі квадратаМі адбіліся аконныя рамы, залітыя святлом месяца. Аляксей хацеў чыркнуць запалку.

— Пачакай хвіліначку і адвярніся. Хачу пераапрануцца.

Аляксей чуў, як шалясцела плацце, і глядзеў у замураванае дзівоснымі ўзорамі акно. Вера падышла ў чырвоным мультановым халаціку ў вялікія жоўтыя і белыя рамонкі.

— Распранайся. Здаецца, Трахімаўна нешта паставіла на стале.

Аляксей падхапіў яе на рукі, прытуліў, як малое дзіця, і цалаваў, цалаваў, аж кружылася галава, аж займала дух.

— Пусці... Табе ж цяжка,— шаптала Вера, але моцна трымала за шыю мяккаю гарачаю рукою.— Запалі лямпу...

Ад бляску запалкі зажмурыліся абое, паселі за стол. Вера наліла ў кубкі малака, пакроіла хлеб, напал разламала шаньгу з тварагом, пакінутую ёй Трахімаўнай. Елі моўчкі. Кожны думаў сваё, і агульнае — адно пра аднаго.

— Вось яно як выйшла. Хацелі супакоіцца пасля такога напружання, парадавацца поспеху, а толькі разварэдзілі душы і маўчым.

— З табою добра і памаўчаць. Даруй. Сама вінаватая. Палезла з пытаннямі. Каб не думалася, ты мне ўсё раскажаш?

— Як-небудзь другім разам. Ды і позна ўжо.

— Пабудзь яшчэ трошкі. Ну, хоць памаўчы...

У пакоі старшыні сельсавета сабраўся ўвесь актыў, каб разам ісці на святочны мітынг. За дзвярыма чуліся гамана і смех, нехта крычаў у тэлефонную трубку.

Аляксей прыпёрся да сцяны ў пярэднім пакойчыку і не ведаў, ці зручна заходзіць цяпер.

Па вуліцы з гармонікамі і песнямі ехалі на свята калгаснікі з далёкіх брыгад: на дугах пазвоньвалі шамкі, на санях мільгалі квяцістыя хусткі, кажухі, рудыя і пярэстыя дохі.

Загледзеўся Аляксей і падумаў, што ўпершыню Кастрычніцкае свята сустракае зімою, з іскрыстым снегам, санным рыпам і звонкім марозікам, а там, дома, шуміць аналае лісце, імжаць дожджыкі, а часам перападаюць і сонечныя дні.

З пакоя выйшаў Андрэй Жураўлёў, падаў Аляксею жылаватую руку.

— Ну, парадавалі ўчора. Ну, малайцы! Трэба ж так усё ўштукаваць.

Аляксея, відаць, па голасу пазнаў старшыня сельсавета і гукнуў, каб заходзіў. У дзвярах з ім павіталіся дырэктар школы і старшыня калгаса.

Аляксандр Іванавіч, у кароткай паддзеўцы, з патухлаю люлькаю ў зубах, стаяў пасярод кабінета.

— Тут такая размова да вас. Званілі ўчора з раёна. Таварыш Пушанкоў паведаміў, што вас неадкладна выклікаюць у горад Мінск,— ён дастаў з шуфляды кавалачак паперы і падаў Аляксею,— вось па гэтаму адрасу. Дарогу, казаў, аплоцяць на месцы. Анатоль Паўлавіч ужо ведае і чалавека знайшоў на ваша месца. Так што здавайце ўсё, што за вамі лічыцца.

— Што там здаваць? Конь, два быкі, хамут ды трое саней.

— Казённую і загваздку трэба здаваць па акту. Ну, шчасліва! Пабягу. Там ужо людзі сабраліся.

Яны разам выйшлі на вуліцу, але Аляксей запаволіў крок, каб сабрацца з думкамі.

Насупраць, на ганку крамы, тоўпіліся пераважна ўдовы ў зграбных кажушках, плюшаўках з буфамі, у квяцістых шыліноўках і пімах. У магазіне ішоў святочны гандаль — давалі пячэнне і «падушачкі». Павесялелыя жанкі прытупвалі на ганку. У цэнтры з недапітаю чацвярцінкаю цётка Анісся выводзіла звонкім голасам:

Мой миленочек, зазноба,
Хоть кривой, да смотрит в оба.
Я кривова не хочу...

І, угледзеўшы Аляксея, на ўсю сілу выгукнула:

К Алексею укачу!

Жанкі гарэзліва падхапілі прыпеў:

Алексей, Алексей,
Мне еще муки насей.
А изладили пельмешки,
Потрясем с тобой орешки... И-х-х!

Анісея закрычала праз вуліцу:

— Іваныч, а Іваныч, не пагрэбуй з бабамі радасць дапіць і гора ўтапіць. Сваіх мужыкоў не дачакаліся, хоць ты нас выручы.— Яна падбегла і за рукаў пацягнула яго на ганак. Аляксей аднекваўся, упінаўся. На дапамогу Аніссі падскочыла чырванашчокая маладзіца. Яны з абодвух бакоў падхапілі пад пашкі і павялі да крамы. А на ганку з надрывам прыгожым сакавітым голасам зацягнула Аксення:

Фашистская Германия,
Проклятая, немила,
Меня с миленком Ванею
Навеки разлучила.

У Аляксея да горла падкаціўся тугі камяк, ён адчуў усю глыбіню гора гэтых спрацаваных прыгожых маладзіц, чые мужы не вярнуліся з вайны. Магілы іх засталіся недзе на ўзбярэжжах Віслы і Одэра. Успомніліся скрываўленыя, пасінелыя аблічча параненых і забітых аднапалчан. Можа, гэта былі мужы гэтых нязломных карміцелек фронту х тылу?

Аляксей адпрошваўся, казаў, што не п'е, што забаранілі дактары.

— Сёння і сам доктар вып'е. А занядужаеш, венічкам пахвошчам, як рукою зніме,— угаворвала Аніссся. Аляксей здаўся.

— За вас, жанкі, за шчасце вашых дзяцей.— Пляшка пайшла з рук у рукі.

— Бабы, а бабы! — крыкнула Аніссся.— Пракоцім салдаціка, заступнічка нашага!

Жанкі сыпанулі з ганка, ухапіліся за аглоблі парожніх саней, што стаялі каля брамы, падцягнулі да прыступак, сілком звалілі Аляксея, побач села і моцна ашчаперыла яго Аніссся. Як Аляксей ні прасіўся, як ні адбіваўся, але выкруціцца не змог. З рогатам і піскам жанчыны павезлі іх па вуліцы.

Ледзьве выцерабіўся Аляксей з жаночага палону. А яны, расчырванелыя, з пазбіванымі на патыліцу хусткамі, смяяліся і сакаталі каля яго. А ён, збянтэжаны і разгублены, вінавата ўсміхаўся і дзякаваў за такі гонар.

— Табе дзякуем, Ляксей Іванавіч. Унь, як учора папрыбіраў нашых дзетак. Далібог, я сваю Нінку адразу не пазнала. Гляджу і не веру,

адкуль што ўзялося,— дзеўка, хоць ты пасаг збірай. Колькі жывём, такога не бачылі.

Сяк-так адпрасіўся Аляксей, развітаўся з жанчынамі і ходка пайшоў да клуба, дзе канчаўся мітынг.

Насустрач, абняўшыся, хістка ішлі тры хлопцы. З пасінелым страшным носам Лёнька рыпаў на гармошку, яго падтрымліваў кучаравы прыгажун Гошка. Расхлістаная грудзіна і твар чырванелі, як пасля лазні. Трэцяга Аляксей не ведаў. Відаць, з тых «сватоў», што нядаўна ая^анілі Лёньку з прыгожаю, тоненькаю, як трысціначка, Кацяю. Цяпер яе чорныя, з татарскаю раскосінкаю вочы пабляклі і вінавата апускаліся пры сустрэчы. «Вось чым трэба было б заняцца таму ж Пушанкову,— падумаў Аляксей.— Але ж у яго заявы няма.— І ўспомніў, як нядаўна адны спачувалі Каці, а некаторыя цынічна рагаталі, расказваючы падрабязнасці Лёнькавага сватання.

Каця жыла ў суседняй вёсцы са сляпою бабкаю. У калгасе пласталася дзень пры дні і дома ўпраўлялася з гаспадаркаю. Заваліліся да іх прыгажун Гошка з дружком і Лёнькам-гарманістам. Паставілі два паўлітры на стол, далікатна бабку ссадзілі з печы і пачалі сватаць яе ўнучку за Гошку. Якая дзеўка адмовіць такому?! Прыгожы, рабацяшчы, хата, як звон, гаспадарка свая спраўная, а маці старая, і болей нікога няма.

Разгубілася, расчырванелася Каця, сама не верыць свайму шчасцю. А Гошка такі ласкавы, такі далікатны, так і пяе, так і пяе: «Даўно прыглядаюся, жыць без цябе не магу»,— і ўсё падлівае бабцы, Каці і сабе. Ён-то і вядро выжлукціць можа, а дзеўчына і старая ўпіліся з другое шклянкі. Парыпаў Лёнька на гармоніку, патапталіся па хаце. Дурнічка так і павісла ў Гошкі на шыі. Што далей было, не памятае. Толькі прахапілася раніцаю, аж побач у ложку — страшны, глухі і знявечаны Лёнька, а тых і след прастыў. Параўла, пагаласіла і, зняслаўленая, пайшла за яго. Праўда, ён і бабку забраў, даглядае. На Кацю, як на абразы моліцца, а яна маўчыць і чэзне ад вялікае крыўды.

Падвучвалі бабы, каб на суд падала. Яна і не блізка. Кажа: «Сама вінаватая. Трэба гараваць. А ён мяне шкадуе і бабку не крыўдзіць. Можа, прыцярплюся». Аляксей з вялікім жалем глядзеў на Кацю. Ён адразу сэрцам прырос да адкрытых і простых людзей сяла, ведаў, хто як і чым жыве, любіў і шкадаваў дзетдомаўскіх дзяцей, а Вера ўвайшла ў яго душу як светлы праменьчык. Таму, мабыць, і не хацелася так неспадзявана кідаць усё і ехаць невядома куды. Чаму невядома? Ён спадзяваўся знайсці хоць каго-небудзь з ранейшых знаёмых, сяброў па атрадзе, выкладчыкаў ці выпускнікоў інстытута.

Не можа быць, каб усе загінулі, каб усіх параскідала вайна. І ўсё ж наперадзе была невядомасць. Ці вернедца, ці сустрэнецца з Верай? Як ёй усё растлумачыць, як супакоіць? Ён выразна адчуў і зразумеў, як яна неабходна яму не толькі цяпер, а назаўсёды.

На парэпчах клубнага ганка вецер гайдаў сцяг. Старшыня калі аса, заглядаючы ў перагнуты сшытак, гаварыў, колькі намалочана і надоена, застагавана і вывезена сена. Пад шумныя воплескі паабяцаў да Новага года пусціць «лакамабіль» і даць электрыку на фермы і ў школу, а вясною і ў хаты калгаснікаў.

У натоўпе грэліся, хто як мог. Вера з Марынай Раманаўнай зводдаль заўважылі яго, і Марына кіўнула, каб падышоў.

Павітаўшыся, яна зашаптала:

— Аляксей Іванавіч, як скончыць Малярэвіч, хадзем да нас. Паабедаем, пасядзім, паспяваем. Вера згодна.

Аляксей памаўчаў і з жалем у голасе сказаў:

— Хацелася б, але... не змагу.

— Сёння ж свята,— здзівілася Марына.

— А ў мяне неадкладныя справы.

Вера ссунула бровы і з трывогай паглядзела на яго:

— Што-небудзь здарылася?

— Асаблівага нічога...— расцягваючы словы, пачау Аляксей.— Заўтра мне прыйдзецца ехаць.

— Надоўга?

— Відаць, надоўга.

Якраз Малярэвіч закончыў прамову, і ўсе пачалі разыходзіцца. Анатоль Паўлавіч неяк вінавата зірнуў на Аляксея, падышоў, павітаўся, павіншаваў дзяўчат са святам і, пазіраючы некуды ўбок, ціха сказаў:

— Шкада, канечне, што Аляксей Іванавіч нас пакідае. Але яму будзе лепш. Так што давайде, не адкладаючы, зойдзем у школу, аформім акцік.

— Добра. Я зараз падыду.

Прытрымліваючы ад ветру полы шыняля, Анатоль Паўлавіч нацянькі пайшоў у школу. Памаўчаўшы, Аляксей загаварыў:

— Вось так яно ў жыцці і бывае. Раніцай думаеш адно, плануеш на тыдзень наперад, а выходзіць зусім другое, і ўсе твае планы ляцяць дагары нагамі...

Вера паглядзела на яго з жалем і трывогай.

— Адным словам, заўтра трэба ехаць. Думаю, усё будзе добра. Не ведаю, калі пабачуся з вамі, Марына Раманаўна, дазвольце вам пажадаць самага-самага найлепшага.— Ён моцна пацiснуў яе руку ў стра-

катай рукавічцы.— Да пабачэння, Вера Рыгораўна. Калі дазволіце, зайду развітацца...

У школе ўжо чакаў Анатоль Паўлавіч. Тут жа сядзеў і смактаў самакрутку камлюкаваты Сяргей Гапонька.

— Ну вось, схадзіце ў завозню, паглядзіце, што там ёсць, а я тым часам падрыхтую акцік,— сух-а звярнуўся Анатоль Паўлавіч.

Новы загадчык гаспадаркі лічыў аброці і хамуты. Сані стаялі навідавоку, калёсы пазамятала снегам.

— Вось і ўся гаспадарка,— развёў рукамі Аляксей.

— Я і не хацеў...— буркнуў Гапонька,— але ўгаварылі Анатоль Паўлавіч і брыгадзір. Кажуць: «Да вясны за грошы парабі, а там відаць будзе». Яно і не зашкодзіць якую капейчыну агараць,— нібы апраўдваўся Гапонька,

Акт афармілі хутка. Аляксей расказаў, калі карміць быкоў і каня, з якой дзялянкі вазіць дровы і дзе асталіся стагі.

— Ведаю, ведаю ўсе вашы стагі: тры ў раме, два за лажком, у аднаго яшчэ верх з'ехаў. Так што я сёння накармлю, і каб жалаванне з сённяшняга дня ішло.

— Добра, добра,— супакоіў Анатоль Паўлавіч,— ідзіце.

Дырэктар памаўчаў, нагледзеў на Аляксея і ціха

сказаў:

— Вялікае вам дзякуй за ўсё. Разумею, што займаліся не сваёю справаю, у класе ад вас было б болей карысці, але... не ад нас залежыць. Часам фармальнасці вышэй логікі. Упэўнены — усё ў вас будзе добра, а нас не памінайце ліхам. Калі не маеце крыўды, у любы час прыязджайце, разам папрацуем. Некаму ж і тут трэба вучыць дзяцей. Я мог паехаць у любы горад вобласці, у Калывань і ў Сузун прапаноўвалі, а папрасіўся ў самую глыбінку. Цяжка, няма чаго казаць, але не шкадую. Там і цікава, дзе цяжка. Можа, на будучы год падкінуць хоць парачку такіх настаўнікаў, як Вера Рыгораўна. Чулі, Малярэвіч абяцаў электрычнасць даць. Так што гадоў праз пяць тут нічога і не пазнаеце. Я сур'ёзна. Надумаецеся, прыязджайце. І дзеці вас любяць. Дзетдомаўскія так следам і снуюць...

— Вы аптыміст, Анатоль Паўлавіч, хоць Пушанкоў, відаць, вам зусім іншае гаварыў,— спакойна заўважыў Аляксей.

— Маладых, надта порсткі і праяўляе залішне ініцыятыву. Яму вучыцца трэба, а ён старых хоча вучыць. Разумнага і сумленнага Андрэя Андрэевіча Жураўлёва папраўляе. Праўда, той аднойчы паставіў яго на месца. Кажа: «Сынок, твая мамка яшчэ дзеўкаю была, я тут Савецкую ўладу на ногі ставіў. Не агіціруй мяне, калі ласка». Так што вы асабліва да сэрца не прымайце.

— Я і не прымаю. Дарэмна вы мяне суцяшаеце. За мною нічога няма, а непаразуменні, дзе іх не бывае. Спадзяюся, мы яшчэ з вамі сустрэнемся.— І Аляксей устаў.

— Вам жа за некалькі дзён належыць заработная плата, дык напішыце каму-небудзь даверанасць.

— Ат, глупства, дробязь. Калі не цяжка, атрымайце і аддайце маёй гаспадыні.

Аляксей пацісnуў дырэктару руку і выйшаў з настаўніцкай.

Нялёгкае было яго развітанне з Мішам Усцігавым. Той на лаве, апрануты, у шапцы, дасмоктваў цыгарку, відаць, збіраючыся некуды ісці. Убачыўшы на парозе Аляксея, ускочыў:

— А я па цябе выправіўся. Чакаў-чакаў. Няўжо, думаю, у такое свята не зойдзе? З кім жа франтавыя сто грам выпіць? А? Пар-а-анька! Варушыся, галубка. Садзіся,— Міша адсунуўся на лаве,— расказвай, што там было каля клуба. Хацеў даклыпаць, на людзей паглядзець, дык вунь гэты мой камісар,— кіўнуў на жонку,— не пускае. Яно і праўда, качарга мая на сцюжы, як свіны хвост, мерзне.

Паранька паставіла міску крамяных гуркоў, тварог, гліняную карчагу бражкі, «чакан» гарэлкі і рубчастыя шклянкі.

— Пітакі мы з табою, як пеўні. Ну, давай!

— Пачакай, Міша,— перапыніў Аляксей.

— І так чакаў. Вып'ем, тады гавары. Ну, са святам!

Чокнуліся, Аляксей пакруціў шклянку, прыгубіў, скрывіўся, але падскочыла Паранька:

— Да дна, да дна! Хто не выпіў, той зло затаіў. Я баба, і то...— Яна кульнула налітую ёй злыбеду, крактанула і захрумстала агурком.

— Развітацца да вас зайшоў,— спакойна сказаў Аляксей.

— Куды гэта ты? — устрапянуўся Міша.

— Выклікаюць. У Мінск еду. Відаць, паслухаў цябе Абрамаў.

— Раз выклікаюць, трэба ехаць,— сказаў Міша.— А калі што якое, я спатрэблюся, дай толькі знаць: да каго хочаш дайду. Не глядзі, што такі. Усцігаў — о-г-о-го, прабіўны!

— Думаю, Міша, за мяне хадзіць не прыйдзецца. Як толькі прыеду, напішу.— Аляксей падняўся.

— Ужо ляціш? Пасядзі, пагавары са мною!

— Трэба ж сабрацца. Дарога далёкая.

— Якія ў салдата зборы? А на чым паедзеш?

— Да Тарска з паштаром, а там заготзярноўскія машыны на станцыю ідуць. Да каго-небудзь упрашуся.

Паранька з сянец унесла ладны кавалак застылай адваранай бараніны, загарнула ў чыстую анучку і працягнула Аляксею.

— Вазьмі на дарогу. Хто цябе там накорміць? А гэта сваё, свежанькае.

Як ні адбіваўся Аляксей, але прыйшлося ўзяць.

Моцна абняліся франтавыя сябры. Міша прыпаў да пляча і зашморгаў носам. Аляксей гладзіў яго па спіне і суцяшаў, як толькі ўмеў. Паранька працягнула шурпатую далонь і па-бабску ўсхліпнула. Падбегла і Фенька.

— Вы яшчэ прыедзеце да нас, дзядзя Алёша?

— Прыеду, прыеду, Фенечка,— гладзіў яе Аляксей па галоўцы,— а ты расці хутчэй, добра вучыся і слухайся тату з мамаю.

— Я слухаюся, усё раблю, што загадаюць.

Міша правёў Аляксея да веснічак і доўга яшчэ глядзеў услед.

Увесь вечар Аляксей прабыў з Вераю. Каб не вярэдзіць сабе і ёй душу, жартаваў, смяяўся, запэўніваў, што ўсё будзе добра, адновіць дыплом і абавязкова вернецца сюды.

— Там табе дадуць добрую работу, і забудзеш пра нас.

— Толькі не пра цябе. Радней і даражэй у мяне нікога няма. Уладкуюся там, і ўсё роўна прыеду па цябе.

— Я ж павінна адпрацаваць два гады. Ды і не змагу на паўдарозе кінуць дзяцей, да якіх так душою прыліпла, а яны, здаецца, да мяне.

— Ёсць акалічнасці, якія даюць права на выключэнні.

— У нашым жыцці выключэнняў і выпадковасцей больш, як правіл, але імі не заўсёды трэба карыстацца.

— Не трэба, Вера, філасофскіх разважанняў і абагульненняў. Спадзяюся на лепшае і веру ў Веру.

За вечар было столькі перадумана і перагаворана, столькі планаў закрэслівалася і складалася. Доўга развітваліся ў парозе. Вера ледзь стрымлівалася, і толькі калі сціхлі на рыплівай сцежцы крокі, уткнулася ў падушку і дала волю слязам.

X

На паштовай фурманцы Аляксей выехаў з сяла на світанні. Сінелі снягі, лёгкі марозны туманок змешваўся з дымам каміноў і раставаў над сялом. Стары фурман перасунуў у перадок паштовы мех, закруціўся ў доўгі кажух і шуснуў у палукашак, засланы сенам. Аляксей на целагрэйку ўсцягнуў каляны шынель, схяваў пад сена торбачку з немудрашчымі рэчамі і пршпасам, што сабралі яму Дзяменцеўна з Паранькай.

Буланы жарабок з месца рвануў легка і спорна, аж сані не паспявалі матануцца на слізкіх раскатах. Аляксей узяў пругкія лейцы, звітыя з конскай валасні, і час ад часу падвясельваў буланчыка.

Тайга сцішылася, укрытая густым інеем. Сібіракі яго завуць куржаком. «Якое прыгожае і дакладнае слова,— падумаў Аляксей,— сапраўды, дрэвы прыбраліся ў белыя карункі. А выблісне сонца, паружавеюць і замігцяць вясёлкавымі пералівамі, на світанні і ў вечаровым змроку тайга здаецца блакітнаю».

Заваленыя снегам вываратні ўяўляліся дагістарычнымі пачварамі, пры дарозе тужліва шамацелі сухія чараціны і парудзелая куга. Сям-там са снегу выпырхвалі беленькія курапаткі, ледзь сінелі радочкі заечых слядоў ды глуха стукаў дзяцел па заледзянелай кары.

Аляксея закалыхвала таежная цішыня, але пад сэрцам нешта шчымела, як пры кожным развітанні з дарагімі ўспамінамі і людзьмі. «Калі цяпер пабачу Веру? — непакоіла неадчэпная думка.— Хоць ты вярніся, каб зірнуць, каб сказаць нешта важнае, не выказанае раней».

На паўдарозе конь запаволіў крок, пачаў цяжка дыхаць і храпці. Фурман перахапіў з Аляксеевых рук лейцы, спыніў жарабка і саскочыў з саней.

— Што там, дзед?

— Дай хутчэй з перадка пугу.

— На такога каня пуга не трэба,— сказаў Аляксей, падаючы кароткае пугаўё з кручаным шкурацікам на канцы.

— Не паганяць, ратаваць трэба. Чуеш, як сапе?

— Чую. Няхай сабе сапе.

— Эх, галава! Праз паўвярсты затхнецца,— і дзед пачаў выкалупваць з конскіх ноздраў вялікія ледзяныя коркі.— Бачыш, пазатыкалі. У такі мароз застывае пара і забівае храпу. Жывацiна задыхнецца і прападзе. Так што ў дарозе каня глядзі лепш як сябе.

Буланы пабег весялей, у перадок загрукалі камякі зляжалага снегу.

Пад заледзянелаю навіссю вецця паказалася таежная хацінка і нагадала першую сустрэчу з Верай. Снег наўкол быў зрэзаны палазамі, сталочаны капытамі, прыцярушаны саломаю і сенам. Маленькае акенца заткаў мароз зіхатлівым і колкім узорам.

Алякеею захацелася зайсці, пастаяць у парозе, развітацца з гэтым прытулкам людской дабрыні, цеплыні і ўвагі. Ён схлусіў дзеду, што хоча напіцца. Заскочыў на хвілінку. Каля печы смольна пахлі свежыя ружовыя трэскі, на месцы ляжалі скручаныя маты, у вядры плаваў празрысты ледзяшок.

Трэба было спяшацца, каб паспець на які-небудзь грузавік.

Да бліжэйшай станцыі сто восемдзесят кіламетраў. Туды кожны дзень вязуць збожжа. Машыны ідуць калонаю: ніводзін шафёр не адважыцца ехаць адзін — перамяце дарогу, папсуецца матор — і

«загінайся» ў тайзе, пакуль хто-небудзь не выручыць. А разам спакойна — ніхто таварыша ў бядзе не кіне. Так і паўзуць па сумётах і выбоінах машына з машынаю. А заб'е дарогу снегам — папперадзе трактар цягне клін з тоўстага бярвення з акутаю жалезам вострaю дзюбаю. За ім паўзуць заінелыя, замецeныя машыны.

Аляксей умасціўся ў настылую кабіну пярэдняга грузавіка, пахукаў на заледзянелае шкло. Нудна і аднастайна цягнулася бясконцая тайга: пад цяжкімі пластамі снегу звісала яловае веццe, у заледзянелых панцырах маўкліва стаялі лістоўніцы і асіны. У святле фараў лес здаваўся дзівоснай дэкарацыяй, што ўвесь час мянялася і наплывала.

Побач з Аляксеем сядзеў немалады маўклівы шафёр.

— Махра ёсць? Скруці мне, хлопча, цыгарку, а то вочы зліпаюцца, хоць ты іх калком падпірай. Трэція суткі ў дарозе.

Аляксей падаў яму запаленую цыгарку.

— Колькі ж цяпер будзеце адпачываць? — пацікавіўся ён.

— Разгружуся і так, як ёсць, завалюся на суткі, а там зноў у рэйс,— пасмактаў, папыхкаў і павесялеў.— А куды гэта ты ў такую халадэчу выправіўся?

— Дадому, у Беларусь сабраўся.

— Чаго цябе туды нясе? Праязджаў я з Дрэздана цераз Брэст і, як іх там, Баранавічы — лічы, да самай Вязьмы адны закураныя коміны, як помнікі на пагосце, тырчаць. Беднай Беларусі больш за ўсіх дасталося — спляжылі ўдоўж і ўпоперак. Чаго цябе нясе? Прытуліўся б да якой удавы з кароўкаю ды свінчом, а там відаць было б. Чаго-чаго, а ўдоў — як зярнят у кузаве... Не скажу, не ўсе да нашага брата падкія. Ёсць — ого-го! — Ён крутнуў галавою і ўсміхнуўся, нешта ўспомніўшы.— Тут у нашай калоне ездзіць Васька. Прыедзем, пакажу. Зух — на тры раёны адзін. У буран дацягнуў неяк да вёсачкі і папрасіўся ў першую хату. Не пускае маладзіца, пасылае да суседзяў, а ён — ну, арціст! — прыкіпуўся казанскаю сіратою і ўмалёгаў-такі. Чакан спірту дастаў. Грэецца і гаспадыню ўгаворвае. А тая — ані ў зуб. Хлопчык у яе гадоў з шэсць. Маленькі яшчэ. Як лямпу патушылі, счакаў Васька і шкрэб-шкрэб да гаспадыні. А маладзіца была вушлая — качалку выхапіла ды як урэжа... Вылецеў Васька ў адных споднiках у сенцы, а яна дзверы лясь на зашчапку, і будзь здароў. Ну ж і папаенчыў, ну ж і паскакаў на марозе! Схапіла маладзіца Васькава ўсё абмундзіраванне і недапітую чакушку прыхапіла,— шусь за дзверы і зноў — на зашчапку... Так да раніцы ў сенцах і праляскаў зубамі... З тае пары ўся шафярня, як чорт ладану, баіцца тае хаты. Так што, брат, усякія бываюць бабы. Адны самі лістам сцелюцца... а як тая, Васькава

хросная,— качалкаю. Усё яшчэ чакаюць. Чаго, адкуль — не ведаюць, а чакаюць.

Аляксей маўчаў. Перад фарамі, як змеі, паўзлі і круціліся белыя языкі пазёмкі, машына павольна перапаўзала з сумёта на сумёт, снег забіваў ветравое шкло і праз шчыліны працэднсваўся ў кабіну.

— Не спі толькі. Гавары што-небудзь, каб мяне не павяло. Дзе ваяваў, як гараваў, дзе хрысціўся, як жаніўся. Толькі не маўчы,— прасіў шафёр.

Аляксей гаварыў пра франты, раненні і шпіталі.

Выходзіла, ваявалі яны побач, хадзілі і ездзілі па адных дарогах. Ці мала перавазіў шафёр параненых да франтавых шпіталяў і цяплушак! Можа, і непрытомнага Аляксея калі вёз.

— Ну, кіламетраў праз дзесятак пагрэемся,— пацёр шафёр рукі,— запахла Пацюканавам.

Грузавікківаўся з боку ў бок, парыпвала настылая расхістаная кабіна, святло ад задніх машын то паўзло ўгору, то некуды правальвалася і павольна выпаўзала зноў. Аляксей адчуваў, як сціскаецца ад холаду цела, як гусінее скура на твары, як пачынае дробна калаціцца ніжняя сківіца. А дарога яшчэ доўгая-доўгая.

У замеці мільгануў хісткі жоўты агеньчык. Фары выхапілі сцены прысадзістай шырокай хаты. Кал я яе стаяла некалькі замеценых снегам парожніх грузавікоў. Да хаты падрульвала і спынялася ўся калона. Шафёр вытыркнуўся з кабіны і голасна крыкнуў:

— Глушы маторы праз адзін і накрывайце капоты!

Аляксей выскачыў на слізкую сцежку, здранцвелыя ногі распаўзліся, і ён ледзь утрымаўся.

У хаце накурана і парна. Кажухі і целагрэйкі звалены ў кут, пасярэдзіне ўсхліпвае закураная лямпа, з-пад ног коцяцца белыя клубы пары і засцілаюць пакой. Як у тумане, калываюцца шапкі і ўскудлачаныя галовы шафёраў.

— Здаровы, хлопцы! Ну, як грэемся?

— Варка, засыпай пельмені!

— Не вельмі перамяло?

— Што там у Барабінску новага?

— Зачыняйце, чайную выстудзіце,— крычыць тлустая дзябёлая буфетчыца.

Шафёры мосцяцца за сталы, накрытыя калянымі цыратамі.

— Васька, як начавалася? — нехта кпіць з маладога шафера.

— Парадак,— адказвае шыракатвары з рудым чубам Васька.— Кульну дзве чаркі і пайду да Варкі,— выскаляецца ён і цягне руку да буфетчыцы.

— Прыходзь, прыходзь. У мяне пад коўдраю чыгунны кантар ляжыць, — весела агрызаецца Варка, накладае ў алюмініевыя міскі пельмені, перчыць, палівае воцатам. Мужчыны нацягваюць на далоні рукавы, каб данесці гарачую пасудзіну, рагочуць, жартуюць, пад'юджваюць адзін аднаго.

Аляксееў шафёр, відаць, у калоне за старшага. Устаў, зашпіліў пінжак:

— Закругляйся, хлопчыкі. Пагрэліся і — па конях!

Хоць і неахвотна, збіраюцца шафёры, трэба ехаць. Васька яшчэ павыскаляўся каля буфетчыцы, закурыў, нацягнуў паўкажушок, лапавухаю шапкаю крутануў нязграбны рэверанс і знік у воблаку пары.

На цёмным небе высыпалі буйныя зоры, мяцеліца пацішэла. Загулі маторы, і зноў паплылі машыны з сумёта на сумёт, выхопліваючы фарамі прыдарожныя слупкі, укрытае наледдзю вецце елак і кедрача, яшчэ нейкіх дрэў.

Далека за поўнач змораны Аляксей увайшоў у невялічкі людны вакзал. Скрыгаталі настылыя дзверы з прывязанаю, замест спружыны, цаглінаю. На лаўках і на падлозе сядзелі і ляжалі людзі з чамаданамі, куфэркамі і клункамі, туліліся каля выцертай грубкі, бразгалі бляшаным кубкам. Пад столлю слабым накалам тлелі дзве лямпачкі.

Прыткнуцца не было дзе. Аляксей прашыўся бліжэй да печы. Тут было зацішней: не так свістала з дзвярэй, што раз-пораз з грукатам адчыняліся і дыхала белымі клубамі пары.

За сцяною грукаталі таварныя цягнікі, у застылых вокнах мільгалі чырвоныя агеньчыкі апошняга вагона, і зноў усё сціхала. Аляксея з маленства трывожылі паравозныя гудкі, пах антрацытавага дыму, сіпенне пары, чыгуначная мітусня і спешка. Яны манілі і клікалі ў невядомыя далячыні, абяцалі сустрэчы з нябачанымі гарадамі і краявідамі, новыя знаёмствы і сум расставання.

Значыць, ведаюць, што ён рабіў у часе акупацыі, калі проста выклікаюць і абяцаюць аплаціць праезд па чыгунцы.

І зноў закруцілася кола ўспамінаў. Прыгадаліся тыя жахлівыя месяцы ў Ельніцы, калі трэба было іграць самую адказную і цяжкую ролю ў жыцці, прыкідвацца, сачыць за кожным крокам. Усе ведалі, што былы настаўнік, камсамолец Аляксей Буевіч, пайшоў у «паслугачы» да немцаў, і касавурыліся на яго, з'едліва папракалі. Ніхто толькі не ведаў, што ён робіць, на каго працуе. І нікому не скажаш. Аляксею да болю яскрава ўспомніліся тыя дні: сорамна было глядзець у вочы ўчарашнім вучням і іх бацькам, сустракаць знаёмых, гаварыць не тое, што думает і адчуваеш, прыкідвацца не тым, хто ты ёсць. Адною

ўцехаю і падтрымкаЮ быў Якаў Спірыдонавіч. Разважлівы і спакойны, ён заўеёды паўтараў: «Цярпі, казак, атаманам будзеш». І цярпеў...

...Немаладая кабета ў кажусе зняла з лаўкі клуначак, пасунулася і кранула Аляксея за рукаў:

— Хоць з краёчку прыткніся. Настаішся яшчэ.

Аляксей падзякаваў, прымасціўся на кончыку лаўкі, падпёр рукамі шчокі і заплюшчыў вочы. Але надакучлівыя думкі не давалі заснуць. Тахкала ў скронях, праплывалі карціны далёкага і нядаўняга мінулага, як у тумане, з'яўлялася і знікала дарагое аблічча. Вера то ўеміхалася, то маркотна глядзела, як у апошнюю хвіліну развітання, то раптам здавалася далёкаю і недасяжнаю.

Цемра размякла, аглухла, і Аляксей паплыў у хісткую бездань забыцця. Грукат цягнікоў здаваўся далёкаю кананадаю, а ляскание дзвярэй — блізкімі разрывам!. Усё сціхала ў цёмным і хісткім снэ.

Нехта паляпаў па плячы. Аляксей ускочыў, яшчэ не расплюшчыўшы вачэй, і не адразу ўцяміў, дзе ён. Мітусіліся людзі з мяхамі, куфэркамі і чамаданамі, штурхаліся, крычалі. Натоўп вынес на замецены перон. Свістаў і закручваў снежную крутаверць ледзяны вецер, пасля соннага цяпла ўсё цела праціналі дрыжыкі, сцюжа і вецер засцілі слязою вочы. На зорным небе мігцела зялёнае вока семафора, а з цемрадзі каціліся тры агеньчыкі паравоза.

У вагоне не было дзе прыткнуцца. На ніжніх лаўках, прытуліўшыся адзін да аднаго, седзячы спалі людзі.

Аляксей праціснуўся ў цёмны кут, сяк-так прымасціўся і задрамаў, але чуў, як спыняўся цягнік, як гаварыла правадніца, а подыхі марознай свежасці. нагадвалі пах настылай залубянелай бялізны, якую некалі маці прыносіла дасушвацца нанач у хату.

З партызанскіх і франтавых часоў Аляксей спаў трывожна і чуйна. Вярзлося нешта то лрыемнае, то трывожнае, даходзілі галасы і гамана людзей — ява напластоўвалася на сон, сон — на яву. У вагоне мяняліся людзі, за акном грукаталі і мільгалі агнямі сустрэчныя цягнікі. Ён зноў заплюшчваў вочы і нібы плыў на арэлях у неглыбокім сне.

Міналі станцыі і паўстанкі. Кароткія шэрыя дні змяняліся доўгімі начамі. Каля Петрапаўлаўска садзіліся немаладыя казахі ў стаўбунаватых лісіных шапках і доўгіх сабачых дохах, голасна гаманілі пасвойму і сыходзілі недзе на маленькіх стэпавых паўстанках. Ехалі з сібірскіх шпіталяў франтавікі з мыліцамі і кіёчкамі.

Наперадзе была доўгая дарога...

XI

На педсавет пазніліся дырэктар і выхавацельніцы дзіцячага дома.

Анатоль Паўлавіч смаліў махорачныя самакруткі і нешта выпісваў з класных журналаў. Настаўніцы за доўгім сталом правяралі сшыткі, Вера Рыгораўна прымасцілася ў куточку доўгай драўлянай канапы і засяроджана чытала «Раман-газету». Наталля Іванаўна нешта шаптала Соф'і Міхайлаўне, а тая ад здзіўлення толькі круціла галавою.

У калідоры пачуўся мяккі тупат валёнак.

— Ну, нарэшце ідуць,— узрадаваўся дырэктар і зірнуў на гадзіннік. Дзверы шырока расчыніліся. Васіль Сцяпанавіч у парозе пачаў праціраць запацелыя шкельцы акуляраў, расчырванелая Марына Раманаўна адразу падбегла да Веры і села побач.

— Ну, таварышы, пачнём,— падняўся дырэктар.— На парадку дня ў нас два пытанні: вынікі навучальнай чвэрці і стан выхаваўчай работы. Па першым пытанні слова мае Наталля Іванаўна.

Яна павольна паднялася за сваім маленькім столікам, што стаяў пры сцяне, рукою разгладзіла справаздачную ведамасць, уздыхнула і пачала:

— Радавацца нам няма чаго. Паспяховасць за мінулую чвэрць 78 працэнтаў, 22 працэнты двоек мы паставілі самі сабе. Кепска працавалі, таварышы. Найбольш адстаём па мове і матэматыцы...— і пайшла пералічаць па класах, колькі ў каго двоек. Яна распалялася з кожнаю хвілінаю, смуглявыя шчокі пакрыліся чырвонымі плямамі. Наталля Іванаўна папракала настаўнікаў і выхаваўцаў дзіцячага дома. Пра адных гаварыла рэзка, даўніх сваіх сяброваК абыходзіла, не называючы прозвішчаў.

— Дзіўная рэч, па літаратуры амаль усе выдатнікі, а па мове — двойка на двойцы едзе і двойкаю паганяе. Можа, таварыш Барышава з Тартынаў хоча зрабіць Пушкіных ці Маякоўскіх, а правільна навучыць пісаць «коллективизация» не можа.

Вера памкнулася нешта сказаць, але Марына стрымала яе.

Свой даклад Наталля Іванаўна закончыла катэгарычна:

— Далей такога становішча цярпець нельга. Калі ў бліжэйшы час у працэнтных адносінах не будзе рэзкіх зрухаў, давядзецца рабіць арганізацыйныя вывады!

У настаўніцкай застыла прыгнечаная цішыня. Васіль Сцяпанавіч нешта чыркаў на прамакатцы. Міхась Іванавіч Акунёў разглядаў наскі сваіх пімаў, шыракатварая Варвара Іванаўна ўтаропілася вачамі ў завуча, глыбока ўздыхнула і спакойна спытала:

— З каго ж пачнеш разганяць, Наталля... Іванаўна? А?

— Вынікі наступнай чвэрці пакажуць...

І тут загаманілі ўсе разам:

— Ну, так можна ўсіх разагнаць...

— Захочуць пазбавіцца ад каторага і пачнуць хапаць двойкі.

— Трэба гультаёў прымусіць вучыцца.

— А як ты іх прымусіш?

— Цацкаемся залішне...

— Цішэй, таварышы, цішэй. Давайце па парадку. Хто хоча сказаць? — запытаў Анатоль Паўлавіч.

Нечакана для сябе паднялася Вера і загаварыла, ледзь стрымліваючы хваляванне.

— Тут больш за ўсё абвінавачванняў было мне.

— Гэта яшчэ не абвінавачванні,— перабіла яе Наталля Іванаўна.

— Ну, няхай будуць заўвагі ці папрокі. Сапраўды, атрымліваецца дзіўна: многія вучні, што летась паспявалі, за гэтую чвэрць атрымалі двойкі. Выходзіць, не навучыліся, а развучыліся правільна пісаць. А дайце ім сёння такі дыктант, які яны пісалі раней, усе напішуць на чацвёрку. Будзе ў ведамасці стопрацэнтная паспяховасць, толькі не будзе ведаў. Я знарок ставіла павышаныя патрабаванні, каб мабілізаваць увагу дзяцей, каб яны адчулі свае слабасці і вучыліся больш старанна. Не буду звальваць на некага віну, але мушу сказаць, што многіх прыходзіцца перавучваць. У іх агульныя памылкі, і вучні сцвярджаюць, што іх памылкамі не лічылі.

— Яны нагавораць... Слухай іх толькі,— азвалася Аўдоцця Мітрафанаўна і вінавата заморгала.

Вера не звярнула ўвагі на яе рэпліку і гаварыла далей з прыкметным хваляваннем:

— Тут прапанавалі больш жорстка патрабаваць з вучняў. Але жорсткасць заўсёды выклікае зацятае супраціўленне. Не прымушаць, а зацікавіць трэба дзіця. Каб кожны ўрок быў для яго радасцю адкрыцця нечага невядомага, новага, цікавага і светлага. Каб вучэнне было не пакутаю, а шчасцем.

— Па-мойму, замест прызнання сваіх недапрацовак, вы спрабуеце зваліць віну на некага і пачынаеце вопытным настаўнікам чытаць лекцыі па педагогіцы,— ускінулася на Веру завуч.

— Я думаю, Вера Рыгораўна вельмі правільна сказала. Зацікавіць дзяцей мы яшчэ не ўмеем, а яна ўмее,— спакойна і разважліва загаварыў Васіль Сцяпанавіч.— Я мяркую па нашых выхаванцах. Самыя непаслухмяныя цягнуцца да сваёй настаўніцы, слухаюцца і паважаюць. Толькі і чуеш: «Вера Рыгораўна сказала», «Вера Рыгораўна прасіла зрабіць»,— і спяшаюцца, каб не спазніцца на яе ўрок. А спектакль, які і мы з захапленнем глядзелі, хіба не заслуга Веры

Рыгораўны? Вось тое выхаванне, якога не хапала ў нашай школе. І за двойкі на яе не крыўдзяцца. Ставіць яна іх ласкава, з вераю ў магчымасці вучня...

І тут усхапілася Наталля Іванаўна:

— Ну, пра ўсе «спектаклі» таварыш Кеменеў яшчэ не ведае. Не хацела гаварыць, але вымушана. Хто рабіў спектакль за спіною Барышавай, мы з вамі ведаем. І няма чаго ёй прыпісваць чужыя заслугі. Ды і рабілася гэта дзеля прыклёпу, каб зручней было сустракацца з гэтым... што некуды спешна выклікалі. Вось тут, у школе, у іх сапраўды былі «спектаклі». Калі на тое пайшло, раскажу. Тут усе свае...

— Наталля Іванаўна, не трэба выносіць плёткі,— перапыніў яе дырэктар.

— Плёткі-і-і? Гэта, па-вашаму, плёткі? Калі б сама не бачыла, не гаварыла б. І мая Жэнька ў артысткі падалася. Чакаю: 10 гадзін — няма, палова адзінаццатай — няма. Дай, думаю, схаджу паглядзець, дзе там яна. Дайшла да рогу, аж чую — ідуць, сакочуць. У адным класе святло гарыць. Пытаюся: «Чаму так позна?» — «Рэпеціравалі»,— адказваюць хорам. Я іх адправіша, а сама падышла да варот. Стаю, чакаю. Агонь патух, а са школы ніхто не выходзіць. З паўгадзіны памерзла — нікога. Што ж, вы думаеце, яны ўпоцемках у даміно ці ў шахматы гулялі? І так кожны вечар. Я не раз бачыла, як яны каля Трахімішынай брамкі пакалываюцца і ў хату знікаюць. А ўжо апошнім часам і не хаваліся. Да раніцы гэты майстра на ўсе рукі прападаў у вашай хвалёнай настаўніцы. А пачалося гэта там, у хатцы на семнаццатым кіламетры, калі ўдваіх начавалі. Вось вам прыклад дзецям, вось вам маральнае аблічча і прынцыповасць камсамолкі Барышавай.

Усе прыціхлі, як аглушаныя. Кожны крадком пазіраў на скамянелую Веру Рыгораўну. Шчокі яе палалі, як у ліхаманцы, невідушчыя ад слёз вочы ўтаропіліся ў Наталлю Іванаўну. Усе маўчалі.

— Да-а, дзялы! — выдыхнула Варвара Іванаўна.— Можа, ты трохі і перахапіла, Наталля, але факт застаецца фактам. І факт непрыемны. Што скланяюць нас за нізкую паспяховаць, даўно прывыклі. А такога яшчэ не было.

— Дык і няма нічога такога,— ускочыла Марына Раманаўна.— Абвінавачванні Наталлі Іванаўны — толькі здагадкі, а фактаў няма...

— Чаго захацела! Фактаў. Не маленькая, сама ведаеш...

Старэйшыя настаўніцы заўсміхаліся. Хоць адносіны Веры з Аляксеем ні для кога не былі навіною, «па сакрэту» іх малолі па дарозе дадому, заходзячы адна да аднае, але ніхто не думаў выносіць іх на

абмеркаванне. Ну — гуляюць, няхай гуляюць. А Наталля Іванаўна вунь як павярнула!

З канапы павольна ўстала Вера Рыгораўна. Усе заціхлі і павярнуліся да яе.

— Я дарослы чалавек і маю права на асабістае жыццё. Каго кахаць і каго ненавідзець, разбяруся сама, без абмеркавання на педсавеце. Усе абвінавачанні завуча — злосны паклёп хваравітай фантазіі. Здзіўляе і тое, адкуль у немаладой, вопытнай жанчыны столькі злосці і непрыязнасці. Гэта я адчула з першай сустрэчы з вамі, Наталля Іванаўна, але такога не чакала нават ад вас. Калі ў вас яшчэ ёсць сумленне... Цяпер, Анатоль Паўлавіч, дазвольце мне пайсці. Тут вельмі душна.

— Хвіліначку, Вера Рыгораўна,— падняўся ўзрушаны, расчырванелы дырэктар.— Тое, што сказала Наталля Хванаўна, яе асабістая справа, якая не мае нічога агульнага з адносінамі да вас калектыву, кіраўніцтва школы.

— А я што, прыйшла з вуліцы? — ускочыла Быкова.— Я не маю дачынення, па-вашаму, да кіраўніцтва? Хто адказвае за вучэбны працэс? Нізкая паспяховасць хіба не вынік бытавога разлажэння? Так што не вельмі абараняйце, Анатоль Паўлавіч.

Вера таропка накінула хустку, доўга не магла знайсці рукаў паліто і, нічога не сказаўшы, выскачыла з настаўніцкай. Марына Раманаўна папрасіла ў свайго дырэктара дазволу і пайшла следам за Вераю. На вуліцы волкі вецер гнаў і круціў лапушысты мокры снег. Марына ледзьве разгледзела Веру ў шэрай снежнай крутаверці. Дагнала, прасунула руку пад пашку:

— Верачка, супакойся, не трэба. Ну не плач...

XII

З Беларускага вакзала на Брэст цягнік адыходзіў на змярканні. На пероне хлюпаў раскалочаны нагамі мокры снег, пашарэла зямля, было ветрана і золка, а сапраўдная зіма, звонкая і чыстая, засталася недзе там, за Уралам. Як гэта цяпер далека! А да родных мясцін усяго — адна ноч.

Аляксей з порцыяй марожанага на тоненькай лучынцы працісnuўся ў вагон. Адкусваў патрошку, але так і не ўспомніў, калі апошні раз яго каштаваў.

Праміналі гарады Падмаскоўя. На шэрым снезе, як прывіды, чарнелі руіны дамоў і заводаў, а замест вакзалаў стаялі вагончыкі або збітыя з дошак буданчыкі.

Аляксей амаль усю ноч прастаяў каля акна. Пад млявым святлом месяца чарнелі закураныя печы, абгарэлыя сцены, падбітыя, прыцярушаныя снегам танкі, перакуленыя ў кюветы, патрушчаныя вагоны. «А колькі пад гэтымі хвойкамі адзінокіх і брацкіх магіл, колькі крыві і слёз пад гэтым счарнелым снегам?» У горле перакочваўся тугі камяк, да болю сціскаліся сківіцы.

Ён чуў, як праязджалі Смаленск, ушчэнт разбітую Оршу. Мільгалі коміны на папялішчах колішніх вёсак.

Раніцаю яшчэ здалёк Аляксей пазнаў Мінск па шыракаплечым гмаху Дома ўрада, і на сэрцы зрабілася радасна і трывожна. Што яго чакае тут? Скрозь руіны. Абапал дарогі — патрушчныя нямецкія танкі, перакуленыя машыны, вагоны бронецягнікоў, сям-там бялеюць свежымі дошкамі баракі, курацца зямлянкі, з сутарэнняў разбітых дамоў тырчаць бляшаныя трубы. Ад вакзала амаль нічога не засталося. Слёзы засцілалі вочы.

З прывакзальнай плошчы ён убачыў закураныя карпусы. Абапал вуліцы ледзь ліпелі патрэсканыя сцены, пустыя каробкі дамоў, вецер на сценах шкуматаў паабрываныя шпалеры, на пакручаных жалезных бэльках паправісалі абгарэлыя маснічыны, на сцяне — рамка з абгарэлай карцінай.

Аляксей ледзь пазнаваў знаёмыя вуліцы і дамы. Чорнаю пашчаю зеўрала разбітае крыло галоўнага корпуса Універсітэцкага гарадка. Там была самая вялікая, 308-я аўдыторыя. Колькі разоў там Аляксей слухаў зводныя лекцыі, колькі было перагаворана і перадумана ў калідорах і чыталках, ад якіх і знаку не засталося.

Нібы на выпускным здымку, прамільгнулі абліччы аднакурснікаў і буйным планам — выкладчыкі: мілы Іван Іванавіч Замоцін заўсёды перасыпаў лекцыі дасціпнымі жартамі, запрашаў студэнтаў дадому, даваў рэдкія кнігі са сваёй вялікай бібліятэкі...

Паміж ацалелых усходцаў знаёмага ганка тырчалі пасохлыя сцяблінны крапівы і палыну, у расчыненых дзвярах вестыбюля вецер круціў шматкі паперы.

Раптам Аляксей спыніўся. Немец! Сапраўдны немец, у брудна-зялёным шынялі і нацягнутай на вушы пілотцы вёз тачку з бітаю цэглаю. За разбуранаю сцяною дома гергеталі і білі ламамі замёрзлы друз палонныя.

Аляксей шмат перабачыў немцаў, але цяпер яны ўжо былі не страшныя.

Плошчу Свабоды Аляксей здалёк пазнаў па разбітай вежы з гадзіннікам. Пастаяў, агледзеўся, пакруціў галавою і пайшоў па заваленай цэглаю і тынкам Ленінскай вуліцы.

Аляксей увайшоў у доўгі пракураны калідор. Слабое святло лямпачак пад столлю нагадвала ноч або позні вечар. А за вокнамі быў шэры туманны дзень з калюжынамі і мокрым снегам, з галчыным граем у парадзелым скверыку. Аляксей пaглядзеў на ацалелы Дом прафсаюзаў, на руіны гасцініцы «Еўропа» — пазнаваў і не пазнаваў мілы з юнацтва горад. Некалі сотНі людзей ведаў у твар, здагадваўся, дзе хто працуе і жыве.

А цяпер прайшоў ад самага вакзала — і ніводнага знаёмага аблічча.

Аляксей пастукаўся і ўвайшоў у невялічкі пакойчык, павітаўся, зняў шапку і стаў у парозе. З-за стала падняўся малады статны капітан з рудаватым чубам над залысінамі высокага лба, падаў руку і неяк загадкава ўсміхнуўся:

— Капітан Асокін. Сядайце, калі ласка, Аляксей Іванавіч,— і паказаў на крэсла побач са сваім.— Ну, як дабраліся? Дарога далёкая і нялёгкая: з эвакуацыі, са шпіталяў усё яшчэ вяртаюцца людзі.

— Звычайна. Ехаў, як і ўсе.

— Доўга мы вас шукалі. З Ельніцы адказвалі: «Пасля вайны не з'яўляўся».

— Я ж туды ў райана двойчы пісаў,— здзівіўся Аляксей.

— А мы пісалі ў іншы аддзел. Добра, што ў вас там старшыня сельсавета кемлівы чалавек: «скаргу» на вас пераслаў непасрэдна сюды.

Зазваніў тэлефон.

— Слухаю, таварыш палкоўнік. Так, так. Прыбыў. У мяне. А можа, да вас? Нічога сабе выглядае,— падміргнуў капітан Аляксею.— Слухаю. Чакаем,— і паклаў трубку.— Вы і не здагадваецеся, хто пра вас пытаўся. Казаць не буду. Зараз пабачыце. Ён асабліва настойліва шукаў вас. Паспрабуй цяпер знайсці чалавека, калі ідзе такое перасяленне: бацькі дзяцей шукаюць, дзеці — бацькоў.

У пакой увайшоў невысокі палкоўнік. Аляксей памкнуўся яму насустрач.

— Ну, нарэшце! Рады цябе бачыць, прапашчы ты Аляксей.— Ён моцна абняў Буевіча, патрос за плечы.— Нічога, нічога, хоць латаны, але малады і дужы. Не шкадуеш, што выцягнулі з таежнай бярлогі? І занесла ж цябе!

— Што вы, Піліп Васільевіч! Рады, што з вамі сустрэўся, а то і не спадзяваўся сваіх адшукаць.

— Спадзявацца трэба заўсёды на лепшае,— сказаў палкоўнік.

Аляксей заўважыў, як ён змяніўся, густа прабілася сівізна. А гадоў пяць назад у Ельніцы быў малады вясёлы ўпаўнаважаны райаддзела. У брыгадзе ўзначальваў Піліп Васільевіч разведку і не раз Аляксея

пасылаў на самыя адказныя і рызыкоўныя заданні. Ён распрацоўваў неверагодныя па прастаце і дзёрзкасці планы і выконваў іх спакойна, з розумам і вялікай вытрымкай.

— А дзе вы былі пасля злучэння з арміяй? — пацікавіўся Аляксей.

— Паматала і мяне па свеце. Польшча, Усходняя Прусія, прыморскі гарадок Пілаў. Там і сваю Валянціну пахаваў. Помніш?

Аляксей толькі паківаў галавою і да хрусту сашчапіў пальцы.

— Падарвалася на заржавелай міне... Нядаўна назначылі мяне сюды, і адразу трапіла справа Ельніцкай падпольнай групы. Доўга шукалі канцы. І ты як у ваду знік... Цяпер усё ясна. Застаўся фармальны бок. Але справаю зоймецца капітан. Таварыш Асокін пакуль што цябе ўладкуе ў нашым інтэрнаце на Нямізе, забяспечыць пайком,— ён агледзеў Аляксея з галавы да мокрых валёнак,— і прыадзецца табе паможам. Ага. Хвіліначку,— палкоўнік набраў нумар тэлефона.— Сцяпан Ларыёнавіч? Прывітанне. Не памыліўся. Я, я. Ну, як кіруеш? Запарка з вывазкай лесу?.. Які ў нас транспарт?

Пачуўшы знаёмае імя, Аляксей выцягнуўся на крэсле.

— Тут у мяне адна прапажа знайшлася. Якая? Мы з табою днямі ўспаміналі. Не, не ўгадаў. Вось тут сядзіць і ззяе, як жаніх на покуце. Бу-е-віч... Так, Аляксей. Адкуль? Доўгая гісторыя. Зойдзе, сам раскажа. Добра. Пасля дзвюх? Спадзяюся, паможаш яму. Сам ведаеш: страха над галавою і ўсё астатняе. Перадам. Бывай.

— А дзе Сцяпан Ларыёнавіч? — запытаў Аляксей.

— Намеснік старшыні аблвыканкома. Узрадаваўся, што ты знайшоўся. Прывітанне перадае. Чуў? У дзве гадзіны чакае цябе. Але салаўя байкамі няма чаго карміць. Ідзі ў нашу сталоўку, паснедай, адпачні трохі і не забудзься зайсці да Сямашкі. Ну, пакуль. Яшчэ пагаворым. У цябе і ў мяне ёсць што ўспомніць. Бывай!

...Пасля снедання Аляксей прайшоўся па плошчы, уражаны і ўсхваляваны такімі сустрэчамі. Адразу камандзір і начальнік разведкі знайшліся. Не знайшліся, а яго знайшлі.

З галін парадзелага сквера зрываліся і шлёпалі ў лужыны камякі мокрага снегу. Скрыгатаў і з крутой вулачкі Бакуніна павольна ўпаўзаў на плошчу старэнькі трамвай. Двойка. На ім некалі Аляксей ездзіў у інтэрнат і на Старажоўку купацца пасля экзаменаў. Цяпер ад руін пахла мокраю глінаю і цэглаго, ляжаў закураны друз і скруткі ржавага жалеззя, зарослыя пабітымі маразам сцяблінамі скрыпеню і палыну. Горада амаль не было. Грукалі ламы і кіркі — разбіралі завалы, абскрабалі закураныя і апаленыя цагліны. Куды ні зірнеш — вышчарбленыя парэпаныя сцены з правіслымі бэлькамі і агрызкамі лесвічных прыступак. Аляксей ведаў, што горад разбіты, але такога

разбурэння не ўяўляў. Дзе-нідзе ўзвышаліся рыштаванні, закладваліся падмуркі, рассоўваліся вуліцы. У самым цэнтры на невялічкіх лапіках, абгароджаных гарэлымі жалезнымі ложкамі, з-пад снегу тырчаў сухі бульбоўнік.

Цудам уцалела старая Няміга. За тоўстымі сценамі прысадзістых будынін не відно было руін, і Аляксей на нейкую хвіліну адчуў сябе ў жывым горадзе сваёй маладосці, пазнаваў цёмныя дворыкі і шырокія вароты пад дамамі, заглядаў у іх: на вяроўках гайдалася мокрая бялізна, дзіцячыя кашулькі, па вузкіх тратуарах спяшаліся людзі.

Аляксей знайшоў інтэрнат, у які яго накіравалі. Зайшоў у вялікі пакой з мноствам ложкаў, заняў месца каля акна. У калідоры памыўся пад доўгім карытцам умывальніка і адразу адчуў бадзёрасць і свежасць. Ад узрушэння гарэў твар, стукала ў скронях. Мокрыя валёнкі прыткнуў да круглай жалезнай печы, пераабуўся ў пацёртыя салдацкія боты, змяніў гімнасцёрку і выйшаў на вуліцу. Па бруку вялікі калматы конь цягнуў на калёсах дашчаную скрыню з пахкім гарачым хлебам, у двары крычалі і смяяліся дзеці, насустрач ішла статная дзяўчына з падфарбаванымі вуснамі.

Хоць Аляксей і ведаў, як знайсці Сямашку, але вельмі ж захацелася хоць з кім-небудзь загаварыць, і ён спытаў у дзяўчыны, як знайсці аблвыканком. Яна вярнулася назад, паказала, як выйсці на Савецкую і куды ісці далей.

— Цяпер тут і старому мінчаніну нялёгка што-небудзь знайсці,— усміхнулася яна і пайшла сваёй дарогай.

Аляксей паблукаў па некалі знаёмых вуліцах, падышоў да Дома ўрада, насупраць яго пазнаў колішні Дом металістаў, за ім між разбітых карпусоў Універсітэцкага гарадка стаяла некалькі доўгіх баракаў. Ён прыглядаўся да твараў сустрэчных, але так нікога і не пазнаў. Часцей сустракаліся людзі ў шынялях, з пагонамі і без пагонаў, на мыліцах і з нустымі рукавамі.

Роўна ў дзве гадзіны ён паднімаўся па прысыпанай патрушчаным тынкам лесвіцы на другі наверх ацалелага старога будынка. У прЫёмнай немаладая сакратарка з пасівелымі скронямі спытала, да каго ён і па якой справе. Аляксей назваў сваё прозвішча і сказаў, што Сцяпан Ларыёнавіч прасіў зайсці. Пачуў праз адчыненыя дзверы знаёмы голас, забілася сэрца. Па кабінеце з доўгім сталом для пасяджэнняў насустрач яму ішоў высокі, шыракаплечы, з непаслухмяным чорным чубам, перасыпаным сівізною, Сцяпан Ларыёнавіч Сямашка, колішні сакратар райкома і камандзір брыгады. На ім быў цеснаваты кіцель без пагонаў, з трыма радамі ордэнскіх планак, і белыя

закасаныя буркі. Яго прыгожы твар свяціўся добраю ўсмешкаю, а дужыя рукі моцна сціснулі Аляксеевы плечы.

— Ну, расказвай, дзе прападаў, куды загнала нялёгкая? Шукалі тут цябе. Грэшным дзелам, думалі — загінуў дзе-небудзь. Ну, ну, слухаю.— Сямашка ўсадзіў Аляксея ў глыбокае крэсла, сеў насупраць, падпёр шчаку рукою.

Аляксей коратка, як пішуць у анкетах, расказаў пра свае франтавыя і шпітальныя прыгоды, не абмінуў і ананімку з абвінавачаннем у супрацоўніцтве з немцамі:

— Разумееш, органы цяпер разбіраюць заявы на былых падпольшчыкаў, якіх мы закідалі ў паліцыю, управу, пасылалі працаваць перакладчыкамі. Бачылі, што працуюць у немцаў, а што выконваюць заданні партызан і разведкі, ніхто і не здагадваўся. Вось і прыходзіцца цяпер разбірацца, выяўляць падпольшчыкаў, сувязных, выдаваць ім адпаведныя дакументы, каб людзі не скардзіліся і не абражалі «нямецкімі паслугачамі». Пачынаеш разумець, як ім было цяжка і балюча.

Успомнілі сяброў па падполлі: мілага, заўсёды далікатнага Якава Спірыдонавіча. А якім цвёрдым і вынаходлівым ён стаў у акупаванай Ельніцы, колькі выратаваў людзей, колькі звестак і бланкаў дакументаў перадаў партызанам. І маладзенькую, заўсёды вясёлую выкладчыцу нямецкай мовы Ніну Кавалеўскую ўспомнілі. Якою трэба было быць мужнаю і трывалаю, каб не расплакацца на допытах, калі фашысты заганялі іголкі пад пазногці яе сяброў і аднадумцаў. А яшчэ, мабыць, цяжэй было цярпець нянавісць і абразы блізкіх людзей. Знявечаная, яна смела падышла да шыбеніцы і паспела крыкнуць з апошніх сіл: «Мы пераможам, біце праклятых людаедаў!»

Успамінаючы, Аляксей ледзьве стрымліваў слёзы, кусаў губы і змаўкаў на паўслове.

— А ты што думаеш рабіць? — спытаў Сямашка.

Аляксей паціснуў плячыма і, памаўчаўшы, дадаў:

— Трэба ў школу. Але, перш за ўсё, аднавіць дыплом. З райана адказалі, што ўсе дакументы загінулі, у інстытуце таксама нічога не засталося.

— Гэта лёгка паправіць.

Сцяпан Ларыёнавіч набраў нумар тэлефона:

— Таварыш Макарэвіч? Сямашка. Мяне цікавіць парадак афармлення дакументаў на былых выпускнікоў, у якіх загінулі дыпломы. Та-а-ак! Тры пацверджанні. А хто з даваенных выкладчыкаў у вас працуе? Хвіліначку, запішу. Тут да вас зойдзе таварыш Буевіч. Пры мне ён працаваў у Ельніцкай школе, быў падпольшчыкам, партызаніў

у маёй брыгадзе, ваяваў на фронце, словам — наш добры таварыш. Памажыце, калі ласка. Так, Буевіч Аляксей Іванавіч. Дзякую.— Сямашка падаў Аляксею паперку з прозвішчам яго былых выкладчыкаў: — Ведаеш іх? А яны цябе помняць?

— Думаю, не забылі. Я ж быў актывіст: і ў камсамоле і ў самадзейнасці,— адказаў Аляксей.

Сямашка расказаў, як знайсці пецінстытут каля клінічнага гарадка. На бланках напісаў дзве запіскі і падаў Аляксею.

— Па гэтым адрасе зойдзеш на склад і падбярэш сабе што-небудзь з адзежы. Ты ж малады і халасцяк яшчэ, мабыць? Так што не саромейся. А па гэтай паперцы ў гандлёвым аддзеле гарсавета атрымаеш карткі. Пакуль агледзішся, пажыві пад дахам Піліпа Васільевіча, а там, можа, знойдзем які куток. Сам бачыш, што ад горада засталося. Баракі лепім, людзі ў зямлянках жывуць.

Развітваючыся каля дзвярэй, Сямашка ўспомніў:

— Мы ж цябе да ўрадавай узнагароды прадстаўлялі. Не атрымаў? Схадзі на Бакуніна ў ваенкамат. Павінна быць. Калі што спатрэбіцца, заходзь, чым здолеем — паможам.

Капітан Асокін адразу не пазнаў Аляксея ў ладным касцюме, жоўтых чаравіках і ў светлай кашулі.

— Таварыш Буевіч, пастарайцеся ўспомніць усе акалічнасці апошніх тыдняў дзейнасці вашай падпольнай групы,— дзелавіта папрасіў Асокін.

Аляксей пацёр лоб, задумаўся і пачаў расказваць, як па заданні сакратара райкома таварыша Сямашкі быў пакінуты ў Ельніцы, як назначаны старастам управы былы начальнік ашчадкасы Якаў Спірыдонавіч Самцэвіч прапанаваў яму пасаду сакратара, а Ніну Аляксандраўну Кавалеўскую ўзяў перакладчыцай.

— З Нінаю мы сябравалі перад вайною, таму і пры немцах я часта заходзіў да яе, а яна да мяне, але на лірыку часу не заставалася. Яна мне спехам расказвала, калі немцы рыхтуюць аперацыі на партызан, каго завербавалі ў агенты, як трымаюцца на допытах арыштаваныя патрыёты. Словам, пра ўсё, што ёй удавалася пачуць і падгледзець, пра што здагадацца. Я ўсё пераказваў Якаву Спірыдонавічу, а ён праз сваіх людзей перадаваў у лес. Выпісвалі мы прапускі, аўсвайсы і розныя пасведчанні і перапраўлялі партизанам.

— Праз каго пераправлялі?

— Усіх сувязных я не ведаў. Да старасты заходзілі па «справах» розныя людзі, а ў канцы рабочага дня Якаў Спірыдонавіч хітра ўсміхаўся і шаптаў: «Усё ў парадку, Алёша».

— Не памятаеце, хто перад правалам часцей да яго заходзіў?

— Працаваў у нас у раёне нарыхтоўшчыкам такі Прахор Калістратавіч. Ездзіў ён па ўсіх сёлах, ведаў ледзь не кожнага. Майстра быў лавіць рыбу і варыць юшку. Ніводная раённая маёўка без яго не абыходзілася. Калі што каму трэба, з-пад зямлі дастане. І ў вайну ў яго астаўся кааператарскі конь. Неўзабаве выдалі яму пасведчанне, і зноў паехаў Прахор Калістратавіч па сёлах скупляць прадукты для афіцэрскай сталоўкі, а больш пра сябе дбаў.

— А прозвішча яго як? — пацікавіўся Асокін.

— Пархімчук ці Пархімчык. Па прозвішчы яго ніхто і не зваў. Прахор Калістратавіч, і ўсё. І вось гэты Прахор Калістратавіч апошнім часам панадзіўся да Самцэвіча. Бачу, і той да яго вельмі прыхільны. Я неяк напомніў Якаву Спірыдонавічу, што стрыечны брат жонкі нарыхтоўшчыка служыць у паліцыі, і не радавым, а камандзірам аддзялення.

«А нам гэта і на руку»,— адказаў Якаў Спірыдонавіч.

— А хто вам прапанаваў ісці ў атрад?

— Выклікаў мяне Самцэвіч, бледны, разгублены, чаго з ім ніколі не было, і кажа, што за ім сочаць, правяраюць у яго адсутнасць стол, а ноччу ў садзе заўважаў нейкія постаці, і сабаку яго атруцілі. Тады ён і загадаў ісці ў лес, выпісаў камандзіроўку ў самую далёкую вёску і наказаў, каб выпраўляўся, не заходзячы дадому. «А вы?» — спытаўся я. «Пратрымаюся. Тут яшчэ адну справу трэба ўладзіць. Ды і кінецца ў вочы, што абодва зніклі».

Я хацеў захапіць з сабою Ніну, але Якаў Спірыдонавіч забараніў. «Не чапай. Яна патрэбна тут. І немцы ёй пакуль што давяраюць». Тады я запярэчыў: «Мяне не будзе, дык за яе адразу возьмуцца. Яны ж ведаюць пра нашы адносіны». «Мы ўсё прадугледзелі. У Заракушы цябе «арыштуюць» партызаны, звяжуць рукі, можа, і кухталёў для прыклёпу надаюць і павядуць у лес «расстрэльваць» як нямецкага пасобніка. Ты толькі трымайся разумна: плюй ім у вочы, супраціўляйся. А ў раён данясуць, што партызаны схапілі сакратара ўправы і звязанага пацягнулі ў лес. І стрэл будзе. Не хвалюйся толькі. Даставяць цябе куды трэба. Можа, гэтая аперацыя і з нас здыме падазрэнне. Перадай Сцяпану Ларыёнавічу, няхай рыхтуюць разгром гарнізона, тады яны і нас «арыштуюць», а карэньчыкі свае тут пакінем...»

Я сеў на веласіпед і, не спяшаючыся, выехаў з мястэчка. Усё было, як задумаў Якаў Спірыдонавіч. Хлопцы з атрада мне тады, праўда, добра намялі рэбры, а потым у лесе рагаталі і прасілі прабачэння. А праз тыдзень мы дазналіся, што Самцэвіча, Ніну, Васю Нічыпарука і Косцю Туркевіча павесілі немцы на плошчы,— Аляксей нізка апусціў галаву і змоўк.

Асокін дакладна запісаў яго расказ, папрасіў прачытаць і распісацца на кожнай старонцы, набраў па тэлефоне нумар і папрасіў прывесці да яго арыштаванага з васемнаццатай камеры.

Пакуль чакалі, Аляксей расказваў, дзе які дом стаяў на Савецкай вуліцы, дзе быў іх інтэрнат, як весела жылося ў студэнцкія гады.

У дзверы пастукалі. Падцягнуты маладзенькі салдацік увёў у пакой высокага, даўно не голенага чалавека з панурай галавою і закладзенымі за спіну рукамі. Ён лена нешта буркнуў і сеў на табурэтку пры дзвярах, а калі падняў галаву — аж пахіснуўся. І Аляксей здрыгануўся ад нечаканасці. На яго спадылба глядзелі знаёмыя чорныя вочы. Бледны твар асунуўся, абвіслі некалі сытыя, зарослыя асцюкаватаю шчацінаю шчокі.

— Вы ведаеце гэтага чалавека? — звярнуўся да Аляксея Асокін.

— Здаецца, Прахор Калістратавіч Пархімчык.

— Здаецца, ці на самай справе Пархімчык?

— Хоць і змяніўся, але ён.

— А вы, Пархімчык, ведаеце гэтага грамадзяніна? — паказаў Асокін на Буевіча.

— Ве-е-даю нямецкага прыхвасня.

— Назавіце прозвішча.

— Аляксеем Іванавічам звалі. А прозвішча настаўнікаў мала хто і ведаў. Буйкевіч ці Буйневіч, нешта такое.

— Што вы можаце сказаць пра дзейнасць Буевіча ў часе акупацыі?

— Ведаю, што служыў пісьмавадзіцелем управы, казыраў і прыслужваў немцам. Казалі, што ў Заракушы яго схапілі партызаны і расстралялі. Дзіўна, як ён выкруціўся.

— Сядзьце да стала і напішыце тое, што вы сказалі. — Асокін падсунуў аркуш паперы і ручку.

Пархімчык няўклюдна прашлёпаў расшнураванымі чаравікамі, падцягнуў штаны, сеў да стала, доўга думаў, пакуль пачаў пісаць. Калі закончыў, вярнуўся на сваё месца.

— На мінулым допыце вы сцвярджалі, што Самцэвіч вам даваў заданні распаўсюджваць лістоўкі, даручаў сувязь з партызанамі. Пацвярджаеце гэта?

— А як жа! Можа, сотні тых паперак раздаў людзям. І запольскаму лесніку перадаваў шпулькі нітак.

— Навошта шпулькі?

— Шпулькі? Пад ніткамі пісулькі былі.

— А дзе той ляснік?

— Не ведаю,— пацінуў плячыма Пархімчык.

— Можа, успомніце.
— Я і бачыў яго разы са два, не болей...
Аляксей уздыхнуў і заварушыўся на крэсле.
— Вы нешта хацелі сказаць, Буевіч? — павярнуўся да яго Асокін.
— Дубінчыка застрэліў паліцай Крэсік каля самай леснічоўкі, калі той спрабаваў уцячы...
— А Крэсіка вы ведалі, Пархімчык?
Ён злосна зіркнуў на Аляксея, адвярнуўся і прастагнаў:
— Хто яго не ве-е-е-даў?!
— Кім ён вам даводзіўся?
— Ат, хіба гэта даводзіўся? Жончын стрыечны брат. Адзін гарэў, а другі, шануючы вас, зад грэў — от і ўся радня.
— Скажыце, як вы даведаліся, дзе пасля вайны жыве Буевіч?
— Зайшоў у сельсавет. А старшыня ў нас чалавек наезджы, былы акружэнец, з партызанаў выйшаў, ён і пытаецца, ці не ведаю такога. Чаму, кажу, ведаю, у нямецкай управе служыў і нібыта партызаны застрэлілі. А ён мне пісьмо тыц пад нос. Зірнуў — праўда, жывы.
— І вы адразу туды ў раён напісалі?
— Навошта мне пісаць? Сельсавет адпісваў.
Асокін працягнуў Пархімчыку тоненькую папку.
— Вы пісалі? Пазнаяце?
— Нібыта я.
— А дакладней?
— Ну я, я пісаў. Што, няпраўда хіба? Служыў? Служыў. Як сумленны савецкі грамадзянін, абавязаны быў напісаць.
— Чаму ж вы схлусілі адразу, што не пісалі? — Пархімчык зірнуў на Аляксея.
— Ён жа тут сядзіць, паголены, чаравікі зашнураваныя, і штаны не падаюць, як мае...
Асокін нахмурыўся:
— Як сумленны савецкі грамадзянін, вы і гэта пісалі? — Ён дастаў з шуфляды зашмальцаваны спісаны аркуш з вучнёўскага сшытка з нямецкімі пячаткамі на ражку.
Пархімчык аслупянеў ад нечаканасці, сківіца адвалілася, ён пачаў хапаць паветра:
— Гэта, гэта не я... не сам... далібог, не сам... прымусілі... як дыктоўку пісаў. П'яны быў, не ў сваім розуме.
— Хто прымусіў?
— Швагер, гэты самы Крэсік, каб яму свет клінам. Прыплёўся п'яны, як гразь. Просіць дабавіць. Хрыстом-богам малю, няма. Палез у торбу, з якою я па сёлах ездзіў, і — трэба ж было! — намацаў там от

такенечкую лістовачку. Як усшалеў! У хаце да сценкі ставіць і спуск на ўзводзе трымае. Прашуся-малюся, што на дарозе падняў. Не верыць, вісус, у рот наган пхае. А каму ахвота паміраць? Дзе дзенешся? Бачу — не смешкі... Прызнаўся! У яго і хмель прайшоў. Кажа, калі хочаш жыць, ратуйся. А як ратавацца? Я табе, кажа, памагу. Выдраў паперку з сынавага сшытка. Кажа, пішы, а я далажу каменданту, што сам данёс, па сазнацельнасці і адданасці «новаму парадку». Дзе дзенешся? Напісаў. Як тут не напішаш: баба на карачках поўзае, лямантуе, яго, гада, за халявы хапае, мяне ўпрошвае дзіця не сіраціць. Хацеў я папярэдзіць Якава Спірыдонавіча, каб ратаваўся і ўсіх сваіх ратаваў, ды не змог. Гэты аглаед мяне жывасілам ноччу з мястэчка выпер. Кажа, едзь, каб ніхто і не падумаў на цябе. Не было — і ўсё. Паверыў, што праўда, пра мяне дбае. І паехаў, дурань. А вярнуўся — позна ўжо было...

Пабралі іх не адразу. Мабыць, правяралі ды высочвалі. Так сам на сябе пятлю накінуў і зашмаргнуў. Можа, хлопца майго, Аляксей Іванавіч, пабачыце, хоць яму не кажыце...

Пархімчык зарумзаў, пачаў біць сябе па галаве кулакамі.

— Кіньце, Пархімчык, агідна і позна! Вы двойчы спазніліся. Першы раз тады, другі цяпер. Вы і нам хлусілі, выкручваліся, паклёпнічалі на сумленных людзей.

Тут жа дакладна напісана прозвішча Буевіча. Тады ведалі, а цяпер забыліся. Мы спадзяваліся, што самі ўсё раскажаце і заслужыце палёгку. А цяпер... Засталося аформіць пратакол.

XIII

Аляксей кожны дзень забягаў на пошту, выстойваў чаргу каля акенца з надпісам «Да запатрабавання» і часцей панура адыходзіў ні з чым. Верыны лісты ішлі марудна і доўга. Аляксей уяўляў замеценыя дарогі, трактар цягне шырокі клін з тоўстага бярвення, а следам завіруха забівае сумётамі толькі што працярэбленую ў снежным цаліку дарогу. Успаміналася ўсё да драбніц: Верын пакойчык з настылымі шыбамі, завалены снегам двор, вузкая сцежка паміж сумётаў, і яна з расчырванелымі на марозе шчокамі або схіленая над вучнёўскімі сшыткамі; чуў знаёмы голас, бачыў радзімую плямку над трапяткою жылкаю на шыі і светлыя добрыя вочы, адчуваў пах валасоў і цяпло рук.

Першы ліст аглушыў Аляксея. Вера падрабязна пісала пра той незвычайны педсавет, пра пагаласку, што пакацілася па сяле, пра насцярожанасць некаторых настаўнікаў. «А вучні да мяне цяпер асабліва горнуцца, нібы шкадуюць. Гэта кранае да слёз»,— пісала Вера.

Хацелася хутчэй збавіць яе ад непрыемнасцей. Ліст будзе ісці доўга. Атрымае і, вядома, нікому не пакажа. І Аляксей тут жа адбіў тэлеграму на адрас школы, бо ведаў — раней за ўсіх яе прачытае завуч: «Усё вельмі добра. Узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі і партызанскім медалём, аднавіў дыплом, прапануюць некалькі пасад. Вясною ўбачымся. Твой Аляксей». І, падумаўшы, дапісаў прозвішча. Бо Наталля Іванаўна можа сказаць: «Ці мала на свеце Аляксееў. Можа, які другі знайшоўся».

Ён некалькі разоў перачытваў ліст і з усімі падрабязнасцямі ўяўляў той бурны педсавет, разгубленасць Анатоля Паўлавіча.

Першае жаданне было адразу паехаць туды, усё паставіць на месца. А што далей? Веру сярод навучальнага года ніхто не адпусціць, і куды яе прывязеш? Ды і спраў яшчэ многа. Трэба з'ездзіць у Ельніцу і ў Заполле, хоць паглядзець на папялішча роднай хаты, пастаяць над матчынай магілаю.

За ўсе гады партызаншчыны і вайны Аляксею выплацілі немалыя грошы. Але без працы ён не мог. Сцяпан Ларыёнавіч раіў ісці інспектарам аблана, дырэктарам школы, даўні інстытуцкі таварыш Валодзя Вярбовіч выкладаў у інстытуце і запрашаў асістэнтам на кафедру беларускай літаратуры, нават абяцаў выпрасіць пакойчык у студэнцкім інтэрнаце. Аляксей шчыра прызнаваўся, што за вайну многае забылася, трэба ўсё аднаўляць і перачытваць. Хацелася агледзецца, знайсці пэўнае месца ў жыцці.

Разбіты, зруйнаваны горад глядзеў чорнымі правалам!, вышчарбленымі, гатовымі вось-вось асунуцца, сценамі, патыхаў куродымам і звільжэлаю сажай пажараў. Было няўтульна і пуста ў цёмных завулках, не ўсюды яшчэ гарэла электрычнасць, чадзілі керагазы і прымусы. У запушчаных за вайну школах замярзала чарніла, не хапала падручнікаў і сшыткаў... Так было скрозь, і лепшага Аляксей не шукаў — вайна і партызаншчына прывучылі да ўсяго. Але душою адчуваў, што наўрад ці стане гараджанінам, Ён любіў лясы і палявыя дарогі, ціхія, зарослыя аерам рэчкі, зорныя вечары, стракатанне конікаў у траве, марыў пра ўтульпы пакойчык з рыплівымі маснічынамі, з цёплаю грубкаю і духам бярозавых дроў.

Вырашыў ні з кім не раіцца, а пайсці ў Міністэрства асветы і папрасіцца ў любую, дзе знойдзецца месца, школу.

Над Домам урада, над цэнтральным пад'ездам, у шэрым хмарным небе трапятаў на ветры чырвоны сцяг. Аляксей нрайшоўся па плошчы, паглядзеў на галоўны корпус пецінстытута, успомніў, як у веснавыя дні яны ўсёю групаю лазілі на самы верх, абгароджаны жалезнымі парэнчамі, загаралі і вучылі палітэканомію і антычную

літаратуру. Успамінаў аднакурснікаў. Дзе яны? Куды раскідала вайна?

У пакоі аддзела кадраў шчыльна стаялі сталы. Дзяўчаты і маладзіцы гарталі і перапісвалі паперкі, немаладая жанчына ляскала на машынцы. За сярэднім сталом невысокі мужчына ў суконнай гімнасцёрцы крьтчаў у тэлефонную трубку.

Аляксей здагадаўся, што гэта і ёсць загадчык, і спыніўся каля яго стала. Той паказаў на вольнае крэсла, працягваючы некага пераконваць:

— Няма, разумееце, няма. Фізікаў тым больш. Пашукайце на месцы. Можа, працуюць не па спецыяльнасці. Ёсць, ёсць такія. Паведаміце нам... Пры першай магчымасці прышлём. Абавязкова. Разумею, разумею. Ну, усяго добрага.

Аляксей здагадаўся з размовы, што і ў сярэдзіне навучальнага года не стае настаўнікаў, і ён зможа выбраць месца па душы.

Загадчык паклаў трубку і павярнуўся да Аляксея:

— Слухаю вас, таварыш... таварыш Буевіч? Рады вас бачыць.

— Так, Буевіч, але, прабачце, нешта не прыпамінаю... Нібыта сустракаліся, але дзе? — збянтэжыўся Аляксей.

— Дзе вам усіх помніць? Я вучыўся на гістфаку курсам маладзей. Слухаў вас на камсамольскіх сходах, бачыў на вечарах, а нас рэдка заўважалі старэйшыя. Шарупіч мае прозвішча. Вось адразу пасля вызвалення пасадзілі ў гэтае крэсла і кручуся як Марка ў пекле. Школы адкрылі, а вучыць няма каму. З раніцы да вечара толькі і чуеш: «Давай, давай матэматыкаў, славеснікаў, географаў». А дзе іх узяць? Наадкрывалі настаўніцкіх інстытутаў у Бабруйску, у Баранавічах, у Пінску, у Полацку, і яны не ўкамплектаваныя. Калі вас цікавіць работа, вось на сцяне карта, выбірайЕіе любое месца. Чакайце, чакайце, адразу магу прапанаваць Брэст. Там у педвучылішчы няма славесніка. Працавала жонка афіцэра. Яго перавялі. А мне ламай галаву, кім замяніць. Давайце адразу ў Брэст. Харошы, утульны горад, амаль не разбіты. З першых дзён немцы грамілі крэпасць, а горад знішчыць не паспелі. Пішыце заяву, і адразу аформім.

— Шчыра кажучы, я не вельмі імкнуўся ў горад. Мне прапаноўвалі некалькі пасад. Падумаў, падумаў і адмовіўся. Люблю вёску або хоць бы мястэчка. Там больш самастойнасці, і сельскіх дзяцей лепш разумею.

— Павел Пятровіч, можа, пазнаёміць з «хадакамі» з Парэцкай школы, што зранку заходзілі да вас? — спытала маладая чарнявая дзяўчына за суседнім сталом.

— І то праўда. Пашукайце, калі ласка. Яны недзе тут.

Шарупіч расказаў Аляксею, што вымушаны былі закрыць дзесяты клас, бо няма выкладчыка з вышэйшай адукацыяй. Дзяцей перавялі ў райцэнтр за 35 кіламетраў, жыць ім няма дзе, прадукты вазіць далека, вось і прыехала дэлегацыя прасіць настаўніка. Пасёлак, праўда, напалову спалены, школа размясцілася ў некалькіх прыстасаваных будынках, але мясціны вельмі маляўнічыя і пры самай чыгунцы.

— Тым больш, недалёка ад майго раёна,— сказаў Аляксей.— Але пакуль што вяртацца туды не магу. Вельмі многа страт і балючых успамінаў будзе вярэдзіць душу і замінаць у працы. Агледжуся трохі, перабаліць, можа, і назад у Ельніцу пераеду.

Ён падышоў да карты, паглядзеў, як туды даехаць, прыкінуў, што не больш, як кіламетраў за восемдзесят ад яго родных мясцін, і згадзіўся. Яму стала шкада дзяцей: ведаў па сабе, як няпроста жыць у чужых людзях.

Следам за дзяўчынаю ўвайшлі тры хлопцы, усе ў бахілах. На чарнявым, з ледзь прыкметнымі вусікамі, перашыты шынель. Другі ў кажушку, са зведзенымі да пераносся бровамі і ўпартым віхром над высокім ілбом; самы меншы, белы, як свежая пшанічная аладка, у залацінках вяснушак і з саламянаю стрэшкаю даўно не стрыжаных, аж пазакручваных валасоў.

— Вось, хлопцы, пазнаёмцеся з таварышам Буевічам. Калі ўгаворыце, адкрыем ваш дзесяты клас,— з усмешкаю паказаў Шарупіч на Аляксея. А хлопцы тапталіся з нагі на нагу, камечылі шапкі.

— Ну, чаго маўчыцё? То пагражалі міністрам, а калі трэба — цяляты языкі аджавалі.

— Як тут угаворваць? — падняў галаву хлопец у шынялі.— Школу нашу спалілі, цяпер вучацца ў трох прастарнейшых у пасёлку дамах, многія яшчэ жывуць у зямлянках, але вас мы прыстроім у самую лепшую кватэру, папросім бацькоў, каб памаглі. Паедзем да нас, не пашкадуеце.

— Праўда, праўда,— падхапілі абодва яго таварышы.

Аляксей распытваў, якая там рэчка, ці блізка лес, колькі настаўнікаў, як далека да станцыі.

— У нас і бровар ёсць,— як апошні козыр, кінуў бялявы хлапец.

Аляксей засмяяўся:

— Гэта не для мяне. Што ж, бадай, угаварылі. Вы калі дадому?

— Калі вы згодны, сёння паедзем,— адказаў чарнявы,— а не, будзем яшчэ дамагацца.

— Згодзен. Што трэба, таварыш Шарупіч?

— Заява, дыплом і запоўніць анкету. Хоць я вас і ведаю, але дакументы аформіць неабходна.

Аляксей на краёчку стала пачаў запаўняць анкету.

— Дык калі вас можна чакаць? — спытаў смялейшы, у перашытым шынялі.

— Дні праз чатыры буду. Заеду ў райана, здам загад і прыеду.

Хлопцы падзякавалі начальніку аддзела кадраў, развіталіся і выйшлі з пакоя.

— Як тут не паедзеш? Такія хлопцы! Пераросткі ўсе, а да вучэння, відаць, лютыя.

— Пераросткі ў кожнай школе. У першы клас адразу пасля вызвалення дзесяцігадовыя ішлі,— растлумачыла дзяўчына, што прыводзіла «хадакоў».

На Аляксея навалілася безліч клопатаў. Галоўны — падручнікі. Знайшоў на рагу Камсамольскай і Нямігі маленькую крамку, перакапаў усе паліцы, упрошваў загадчыцу, але так нічога і не знайшоў. Тая толькі параіла пашукаць на Камароўскім рынку: там часам прадаюць старыя падручнікі. І праўда, сім-тым разжыўся ў нейкага дзядка. Забег да Валодзі Вярбовіча, выпрасіў граматыку, бо ўвесь час лавіў сябе на тым, што пазабываўся правілы.

Даўні інстытуцкі таварыш выслухаў яго і толькі паківаў галавою:

— Дурнем быў, дурнем і застаўся. Ідэаліст. Так ты да скону дзён не выб'ешся. Абсядуць жонка, дзеці, завядзеш карову, парсюкоў, будзеш сляпіцца над сшыткамі, бегаць на дзесяцідворку, падпісваць на пазыку і на газеты, і ніякай перспектывы. А тут можна аформіцца ў аспірантуру, заняцца навуковаю работаю, з тваімі здольнасцямі да прафесара дацягнуць. Ка-адраў жа няма, Адумайся, Аляксей.

— Хочаш сказаць: на бязрыб'і і рак рыба? Не хачу быць такою кадраю. Паспрабую, чаго я варты ў школе, а там будзе відаць.— Падзякаваў за падручнікі і, стрымана развітаўшыся, пайшоў.

З раённага цэнтра ў Парэчча Аляксей прыехаў у кузаве грузавіка на змярканні. Дапытаўся, як знайсці школу, і пайшоў пасярод забрукаванай вялікім каменнем вуліцы. Канчаўся снежань, а зямля была голая і гулкая ад марозу, толькі сям-там каля платоў бялелі прыцярушаныя лагчынкі. У вокнах гарэлі лямпы, на пустках тырчалі прывіды закураных каміноў, шумеў пасохлы палын і адзінокія канопліны. Ён адчуў цёплы дух хмельнай брагі і ўспомніў, што хлопцы гаварылі пра бровар, а недзе побач і школа.

Сярод парадзелага саду стаяў доўгі прысадзісты дом, у двары вецер хвастаў валейбольную сетку, тырчалі пахіленыя шулы без варот. У слаба асветленых вокнах Аляксей убачыў схіленыя над партамі галовы вучняў. З другога канца ўзышоў на ганак і здагадаўся, што тут

нехта жыве: плакала дзіця, мітусілася постаць жанчыны. У цёмных сенцах намацаў клямку і пастукаўся.

— Адчынена. Заходзьце,— пачуўся жаночы голас.

Аляксей увайшоў і зажмурыўся ад святла лямпы.

Ён не памыліўся: у невялікім пакойчыку пры школе кватараваў дырэктар. Пасля прывітанняў пацікавіўся, дзе можна пабачыць Івана Пракопавіча.

— Зараз прыйдзе,— адказала невысокая прыгожая і крамяная маладзіца, запрасіла распранацца і пачакаць.

Аляксей павесіў на цвік паліто і сеў на доўгую лаву. З-за сцяны даходзіў гул класа, а ў калысцы плакаў хлапчук гадоў двух.

— Сціхні, неслух, бо папругі заробіш! — сунімала гаспадыня сына.

Аляксей выцягнуў з кішэні паліто цукерку ў тонкай абгортцы, падышоў да хлопчыка, хацеў пагладзіць па галоўцы, але той адхінуўся і засланіўся ручкамі.

— Цукеркі ты любіш?

Хлопчык кіўнуў галавою і ўсміхнуўся, але адразу не ўзяў, яшчэ трохі пабычыўся, а неўзабаве ўжо сядзеў у Аляксея на руках і смактаў ружовую цукерку.

У сенцах грукнулі дзверы, нехта затупаў, бразнулі дужкі вёдраў. У сенцы выскачыла гаспадыня.

— Там цябе чалавек чакае.

У хату ўвайшоў высокі мужчына ў кароткай паддзеўцы з шынельнага сукна, у бурках з бахіламі і ў кубанцы, выцер рукі аб трапкач і ветліва павітаўся з Аляксеем.

—Другі дзень чакаем вас... Здаецца, таварыш Буевіч?

— Так, Аляксей Іванавіч. Затрымаўся ў райана, ды і выехаць да вас не так проста. Цягнік ходзіць праз суткі, а машыну ледзьве знайшоў.

— Мне ўжо шафёр сказаў, што новага настаўніка прывёз, і дзесяцікласнікі вушы пратрубілі. Добра, што прыехалі. А то якая гэта дзесяцігодка без дзесятага класа? Ды і вышэйшая адукацыя толькі ў мяне ды ў матэматыка.

За сцяною зазвінеў званок, пачуліся гул, крыкі і тупат, гоман і галасы вучняў.

— Вось так і вучымся. Гэта былы папоўскі дом. Перагарадзілі і вучымся, і яшчэ дзве хаты займаем. А да вайны якая тут была школа! На тры паверхі, кабінеты такія не ў кожнай мінскай знойдзеш. Цяпер толькі падмурак астаўся. Двойчы прыязджаў інжынер з аблана, глядзеў, мераў. Монса, калі і пабудуемся, а пакуль што... Дзяцей жа

неяк трэба вучыць. За вайну перараслі, многае пазабывалася, ды і з настаўнікамі не густа. Па трыццаць гадзін некаторыя маюць.

— Першы клопат у мяне, Іван Пракопавіч, стаць дзе-небудзь на кватэру, хоць невялічкі пакойчык зняць.

— О-о-х,— уздыхнуў дырэктар,— гэта самае складанае. Палавіна людзей — у зямлянках, а ў хатах па тры сям'і. Але нешта знойдзем. Бачыце, як сам жыву. Каб было дзе прыткнуцца, клас размясцілі б. Сямейных ніхто не хоча, а вы ж, мабыць, пакуль што адзінокі?

— Пакуль адзінокі.

— Нашы маладзіцы ды ўдавіцы скора акруцяць, і кватэра гатовая будзе,— засмяяўся дырэктар.

— Хіба што на кватэры ажаніцца,— пажартаваў Аляксей.

Успомнілася перасцярога Валодзі Вярбовіча пра дзяцей і парсюкоў. Але ж так не можа быць доўга. Няпраўда, акрыяем, адбудуемся, станем на ногі. І сам сябе папракнуў: «Бач ты, заныў! У вайну толькі і думалі, каб як перамагчы, каб не рваліся снарады і не падалі бомбы. А цяпер ужо мулка, захацеў на гатовенькае. Хто ж яго, гатовенькае, дасць, калі не самі?» Суцешыўся і павесялеў.

А на прыпечку ўжо сквірчэла яечня, на стол гаспадыня паставіла міску шаткаванкі і заткнутую газетаю запацелую пляшку. Іван Пракопавіч пайшоў «па класах». За сцяною прыбіральшчыцы совалі парты, бразгалі вёдрамі, малады голас спяваў «На позицию девушка провожала бойца». Гаспадыня пастукала ў сцяну. Песня сціхла.

— Кожны вечар маломў спаць не дае,— паскардзілася расчырванелая пры печы гаспадыня, выйшла ў сенцы, гукнула: — Ваня, ідзі, вячэра стыне.

Дырэктар разліў спірт-сырэц у рубчастыя шклянкі.

— Ну, за сустрэчу, знаёмства і ўсё добрае.

Выпіла і гаспадыня. Аляксей толькі прыгубіў і паставіў шклянку. Жонка з мужам узяліся яго ўгаворваць, ён яшчэ трошкі адпіў.

— Ні ў партызанах, ні на фронце, ні нават у Сібіры не прывучыўся да гэтага зелля.

— А вы і ў Сібіры былі?

Аляксей коратка расказаў пра свае партызанскія і франтавыя прыгоды, успомніў Мішу Усцігава.

Начаваў ён на канапе пад тонкаю посцілкаю, а калі прачнуўся, адразу не ўцяміў, дзе ён і як сюды трапіў. Дырэктара ўжо не было. Аляксей хуценька адзеўся, апаласнуўся, а як палез у кішэню па грабянец, падбег маленькі Воўка.

— Дай ясцэ,— працягнуў далоньку.

Пасля снядання дырэктар павёў Аляксея ў настаўніцкую «знаёміць з калектывам». У маленькім пакойчыку вісела некалькі геаграфічных картаў, стаяў невялічкі глобус, на акне — альяс. Па раскладзе вадзіў пальцам невысокі падцягнуты чалавек з голенаю галавою, у накінутым на плечы афіцэрскім шынялі.

— Наш выкладчык фізкультуры,— пазнаёміў дырэктар.— Міхась Адамавіч, там, каля вас, не знойдзецца пакойчыка для таварыша Буевіча?

— У кожнай хаце людзей... Каля пошты адна развядзёнка шукае нежанатага кватаранта, і хата добрая, уся ў сурвэтачках ды накідачках, але раіць баюся...

— Чаму? —здзівіўся Аляксей.

— Ажэніць...— усміхнуўся Міхась Адамавіч.

— Мне б у якой бабулькі пасяліцца, каб і зварыла, і кашулю памыла.

— Хіба да Францусі схадзіць, а, Іван Пракопавіч? Яна ж адна паўхаты займае, хоць і бурклівая, але паладзіце. У мяне дзве гадзіны фортачка, магу завесці,— прапанаваў Міхась Адамавіч і пайшоў з Аляксеем наймаць кватэру.

На ўзгорку за школаю бялела вялікая будыніна бровара. Каля бровара выгіналася нешырокая рачулка, зарослая парудзелым аерам, зашклёная тонкім лядком, у прамыінах вíравала чорная вада.

— Да вайны наша Парэчча было амаль курортным пасёлкам. Дачнікі нават з Ленінграда наязджалі. А лясы ў нас якія! От пабачыце. Рынак ажно ўгінаўся ад дабра. Грыўня — вядро яблык...

Каля чыгункі тырчалі стрэшкі зямлянак з дзіравымі вёдрамі і чыгунамі замест каміноў, на пагарэлішчах стаялі закураныя печы, а справа, ад ракі, трапляліся добрыя дамы з ганачкамі, верандамі і садкамі. Ад марозу дзе-нідзе патрэскалася зямля, вецер гна$ і круціў пясок, хвастаў голым веццем.

У вузкім завулку зайшлі ў хату з прыбудоўкаю з новага бярвення.

Палавіна, на якой жыла бабка Француся, яшчэ была не атынкаваная, з пазоў тырчаў мох і сухі чарнічнік. Высокая, з доўгім тварам, чорнымі вачамі гаспадыня нешта латала, еедзячы на ложку. Не адрываючыся ад работы, яна пачала ставіць умовы:

— Чыгункоў у мяне толькі два, так што на прысмакі няхай не разлічвае. Калі згодзен, няхай жыве,— гаварыла Француся, а потым звярнулаея да Аляксея: — Гарэлачку не вельмі? А то жыў у мяне адзін, от нацярпелася: ледзьве выправіла.

— Гарэлкі зусім не п'ю, ад прысмакаў адвык, грошы вазьміце наперад, а там будзе відно.

Гаспадыня акінула Аляксея позіркам, усміхнулася.

— Відаць, дзелавы. Калі ж пяройдзеш?

— Зараз прынясу ад дырэктара чамадан. Вы нікуды не пойдзеце?

— Куды мне ісці? Падлогі ў лясніцтве досвіта мыю ды ўвечары недакуркі вытрасаю.

Аляксей падзякаваў Міхасю Адамавічу, распытаў, дзе пошта, і пайшоў па доўгай пясчанай вуліцы ў другі канец пасёлка.

У тэлеграме Веры напісаў, што прыступіў да працы, паведаміў свой новы адрас і прыпісаў: «Хвалююся, чакаю лістоў».

Снег толькі пасля Новага года прысыпаў пагарэлішчы і глыбокія выбоіны на дарогах, усё наваколле заіскрылася хрусткім сняжком. Аляксей рана ўставаў і позна клаўся, хоць і бурчала цётка Франуся, што дарэмна пераводзіць газу, копціць махоркаю хату і не шануе сябе. Яна варыла яму капусту і тушыла бульбу, пякла пульхны хлеб, а суботнімі вечарамі мыла кашулю, каб у чыстай ішоў у школу.

У класе ён забываўся пра ўсе нягоды, захапляўся сам і бачыў, што вучігі яго слухаюць з іскрынкамі ў вачах, дапытваюцца, даходзяць да сутнасці, пасля званка доўга затрымліваюць пытаннямі, а то і спрачаюцца, так што не заўсёды ўдавалася забегчы ў настаўніцкую перакурыць і занесці журнал: Аляксей перадаваў яго настаўніку, які прыходзіў на змену. Асабліва падабаўся дзесяты клас: дарослыя хлопцы і дзяўчаты разважалі і трымаліся па-даросламу, і ён гаварыў з імі проста і шчыра пра ўсё, што іх хвалявала і цікавіла. Гаварылі пра сумленнасць, пра сяброўства і каханне, якое ўзвышае чалавека, робіць яго адважным, лепшым, таленавіцейшым і чысцейшым.

У настаўніцкай прыгожая чарнявая «геаграфічка», што заглядалася на Аляксея, сустрэла яго смехам:

— Ну, скачыце, Аляксей Іванавіч, а то не аддам.— Яна паказала з-за спіны канверт і схавала зноў.

— На вялікі жаль, не ўмею. Дайце, калі ласка, ліст.

— Можам навучыць, калі захочаце. Скачыце, як умееце.

Аляксей ледзь не ўзлаваўся.

— Ладна. Цешцеся лірыкаю свае сібірачкі,— і яна падала канверт.

Аляксей яго спрытна сунуў у кішэню. Да канца ўрокаў так і не ўдалося прачытаць. Толькі дома ён, хвалюючыся, разарваў канверт.

«Мой дарагі Алёшачка!

Як я рада, што ўсё ў цябе так добра склалася, што знайшоў сваё месца ў школе. Вядома, у інстытуце было б цікавей, але чалавек фармуецца за партаю. Акадэмікі і хірургі, паэты і маршалы — усе былі вучнямі, іх таленты разбудзіў просты вясковы настаўнік. Будзь настаўнікам і ты, а інстытут нікуды не дзенецца.

Ты пытаецся, як жыву. Дзень падобен на дзень: дом — школа, школа — дом. Але ў кожным дні нешта ёсць сваё, непаўторнае. Добра прайшоў урок, уважліва слухалі дзеці, задавалі пытанні, прасілі расказаць яшчэ — вось і радасць, а пройдуць заняткі так сабе — і дзень шэры. Пасля твае тэлеграмы Наталлю Іванаўну і не пазнаць. Робіць выгляд, што нічога і не адбылося, нават усміхаецца часам. А на апошнім педсавеце пахваліла мой урок.

Вечарамі слухаю завею і як патрэскваюць ад марозу вуглы, знаходжу зорку Венеру і думаю — можа, і ты глядзіш на яе. Але наўрад: у нас ноч, а ў вас яшчэ вечар. Ох, як далека ты! Нават сонца нам свеціць у розны час, але я з ім заўсёды пасылаю табе прывітанні і адчуваю, як ты мне неабходны. У думках дзякую таму інспектару аблана, што паслаў мяне сюды. Мы ж маглі ніколі не сустрэцца.

Нядаўна ў сяло прыбыў новы фінагент, малады, фарсісты, і з тыдзень усё «выпадкова» сустракаў мяне то каля школы, то каля сельсавета, загаворваў, праводзіў, набіваўся ў госці. Я яму аднойчы і выпаліла: «Пашкадуйце свае валёнкі. У мяне ёсць муж. Не верыце? Спытайце ў Наталлі Іванаўны — яна ўсё ведае». Што ты думаеш? Адстаў.

Ты прабач, што сказала так. Проста каб адчапіцца. А надоечы мне трапіла кніжка Уолта Уітмена. Ты яго, вядома, чытаў і раней. Спачатку ніяк не магла прызвычаіцца, што гэта вершы, а ўчыталася, і адкрыўся цэлы свет думак і пачуццяў. Адзін радок уразіў асабліва: «Я без ваганняў пайду за тым, хто загаварыў са мною голасам праўды». Са мною так загаварыў ты. За табою гатова ісці хоць на полюс. Калі ж мы сустрэнемся?

Шлюць табе прывітанне Анатоль Паўлавіч і настаўнікі, асобна Віця Тартынскі і ўсе драмгурткоўцы. Мы рыхтуем п'еску «Чырвоны гальштук» і адчуваем, што нечага, а дакладней некага, не хапае.

Міша скардзіцца, што рэдка пішаш. Скарджуся і я. Пішы часцей. Кожны дзень пішы. Чуеш? Будзем чакаць вясны!

Цалую. Твая Вера».

Аляксей захадзіў па пакоі. Бабка пайшла ў лясніцтва, і ён быў рады адзіноце.

«За што яна гатова ісці хоць на полюс?» Падышоў, паглядзеўся ў люстэрка. На скронях паблісквала некалькі серабрынак. «Няхай. Хоць і ранавата сівець, але нікуды не дзенешся».

За акном круціўся і шамацеў па шыбах густы снег.

БІЯГРАФІЧНАЯ ДАВЕДКА

Сяргей Грахоўскі нарадзіўся 24 верасня 1913 года ў в. Нобель былога Пінскага павета Мінскай губерні (цяпер Ровенская вобл., УССР).

У 1914 годзе разам з маці пераехаў у м. Глуск. Там скончыў сямігодку. У 1930-1931 гадах працаваў рабочым на Бабруйскім дрэваапрацоўчым камбінаце.

Друкавацца пачаў у 1926 годзе ў дзіцячым часопісе «Беларускі піянер», а затым у бабруйскіх і рэспубліканскіх выданнях.

У 1935 годзе скончыў літаратурны факультэт Мінскага Вышэйшага пецінстытута імя Горкага. Працаваў на Беларускім радыё, настаўнічаў у школах на Случчыне і ў Новасібірскай вобласці.

С. Грахоўскі — аўтар зборнікаў верша ў «Дзень нараджэння» (1959 г.), «Чаканне» (1960), «Табе зайздросціць сонца» (1963), «Памяць» (1965), «Тры вымярэнні» (1967), «Зазімак» (1976), «Зачараванасць» (1978). С. Грахоўскаму належаць кнігі прозы: зборнік апавяданняў «Які вялікі дзень» (1966), аповесці «Рудабельская рэспубліка» (1968), «Гарачае лета» (1974), «Ранні снег» (1975), «Суровая дабрата» (1977). Многія кнігі паэзіі і прозы С. Грахоўскага выходзілі ў выдавецтвах Масквы і ў перакладзе на мовы братніх народаў. Некалькі кніг паэзіі і прозы адрасавана самым маленькім і юным чытачам.

Па аповесці «Рудабельская рэспубліка» на кінастудыі «Беларусьфільм» створана мастацкая карціна, у Дзяржаўным акадэмічным тэатры імя Я. Купалы і Гомельскім абласным тэатры пастаўлены спектаклі па гэтай аповесці. С. Грахоўскі шмат працуе над перакладамі паэзіі і прозы.